

Qasım Hacıyev,
Ənvər Çingizoğlu

QARABAĞLI HƏRBİÇİLƏR: Çar və AXC ordusunun zabitləri

(Tarixi-ensiklopedik tədqiqat)

12615

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı-Təknur-2011

GİRİŞ

Elmi redaktoru: t.ü.e.d. K.K.Şükürov

Bədii redaktoru: V.X.Quliyev

Rəyçilər:
t.ü.e.d. C.Mustafayev
t.ü.f.d. B.Məmmədli
t.ü.f.d. Y.Hüseynov
t.ü.f.d. N.Məmmədov

Qasım Hacıyev, Ənvər Çingizoğlu. Qarabağlı hərbiçilər: Çar və AXC ordusunun zabitləri.- Bakı, "Təknur", 2011, ? səh.

Monoqrafiya XVIII əsrdən XX əsrin 20-ci ilinədək Qarabağ xanlığı, Çar Rusiyası və AXC ordusunda xidmət etmiş qarabağlı hərbiçilərdən bəhs edir. Kitabda hərbiçilərin həyatı və döyüş yolları geniş işıqlandırılır.

Kitab ali və orta ümumtəhsil məktəblərin müəllimləri, bakalavrları, magistrləri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif hüquqları qorunur. Müəlliflərin icazəsi olmadan bu kitabı və ya onun hər hansı bir hissəsini çap etdirmək, surətini çıxarmaq qadağandır!

İSBN: 978-9952-445-02-5

© Qasım Hacıyev, 2011

© Ənvər Çingizoğlu, 2011

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionu Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Azərbaycanın tarixində, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ regionunun özünəməxsus rolu və yeri vardır.

Son zamanlar Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair monoqrafiyalarla bərabər müasir dövrümüzdə dair xeyli dəyərli tarixi, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi və hüquqi əsərlər çap edilmişdir ki, bunlar Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionunun, xüsusilə Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ bölgəsinin tarixini, həmçinin ərazilərimizə erməni iddialarını, Ermənistanın-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələrini bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Bunların sırasında Ulu öndər Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məruzə, çıxış və müsahibələri toplusları, Heydər Əliyev Fondunun nəşr etdirdiyi "Qarabağ həqiqətləri" bukletlər toplusu; Ramiz Mehdiyevin "Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri".-B., 2000, "Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə yanvar 2002-dekabr 2006. II c".- B., 2007, "Gorus-2010: absurd teatri mövsümü".-B., 2010; Əli Həsənovun "ATƏT və Azərbaycan: Helsinkidən Lissabona qədər. Lissabon Sammiti - 96".-B., 1997, "Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda".-B., 1997; Yaqub Mahmudovun "Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı".-B., 1998, "Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti".-B., 2002, "Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü".-B., 2011, Yaqub Mahmudov və Kərim Şükürovun "Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan. ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində)".-B., 2005; İqrar Əliyevin "Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr".-B., 1989; Qiyasəddin Qeybullayevin "Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair)".-B., 1990; Tofiq Köçərlinin "Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaş-

dırılması əleyhinə”.-B., 2002, “Qarabağ: yalan və həqiqət”. B., 1998; Ziyad Səmədzadənin “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”.-B., 1995; Vəfa Quluzadənin “Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr, müsahibələr, şərhlər)”.-B., 1999; Çoxmüəllifli “Qarabağ: suallar və faktlar”.- B., 2002; Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin nəşr etdirdiyi “Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında) I cild”.- B., 2004; Rəftar İmanovun “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti”.- B., 2005; F.İbrahimlinin “Qarabağ düyünü”.-B., 2005; Fizuli İsmayılovun “Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində”.-B., 2001; Həvva Məmmədovanın “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət. Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)”.-B., 2006; Səmyuel A.Uimzin “Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizliləri. Ermənilərin böyük fırtınada seriyaları, I cild”.-B., 2004; Yuri Pompeyevin “Qarabağın çanlı burulğanı”, V.İbayevin “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində (Tətbiq olunan hüquq və məsuliyyət məsələləri)”.-B., 2001, “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq hüququn CUS COGENS prinsipləri prizmasında”.-B., 1999; Təfiq Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə”, -B., 2006; Qasım Hacıyevin “Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III – b.e. XVIII əsri)”.-B., 2000, “Bərdə şəhəri – coğafi, siyasi, mədəni tarixi (b.e.ə. IV – b.e. XIX əsri)”.-B., 2008, “Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis və fransız dillərində)”.-B., 2010; Qasım Hacıyev və Sədi Nuriyevin “Vladimir Kazimirovun “Qarabağa sülh” arzusu və əsl niyyəti”.-B., 2011; Nazim Məmmədovun “Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (1923-1991)”.-B., 2008; Sağlam İnkışaf və Maarifləndirmə ictimai birliyinin nəşr etdirdiyi “Qarabağ abidələri”.-B., 2009, “Qarabağ: yaddaş”.-B., 2010; Vidadi Muradovun “Azərbaycan xalqları Qarabağ qrupu”- B., 2010; Faiq İsmayılovun

“Məcburi erməniləşdirmə”. B., 2011 və s. kitabları xüsusi yer tutur.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda hazırlanmış son illərin fundamental nəşrləri olan 6 dildə “Qarabağ”, 2 dildə “Naxçıvan”, 2 dildə “Tarixi abidələrə qarşı soyqırımı”, “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi”, 4 cildə “Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı”, London və Nyu-Yorkda nəşr olunmuş “Azərbaycan və Avropa: orta əsrlərdə diplomatik əlaqələr” monoqrafiyaları, eləcə də “Azərbaycan XVIII-XIX əsrlərdə”, “Azərbaycan xalqları İrəvan qrupu” kitabları çap olunmuşdur ki, bu da vətən tariximizin öyrənilməsində böyük rol oynayır.

Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan xalqı yüzilliklər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Zəngin təbii sərvətlərinə, əlverişli coğrafi-siyasi və strateji mövqeyinə görə vətənimiz daima güclü dövlətlərin təzyiqlərinə, hərbi təcavüzünə məruz qalıb.

Bununla belə xalqımız öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilib, ən güdrətli düşmən ordularına qarşı mübarizədə hünər, qəhrəmanlıq nümunələri göstərib. Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl kimi sərkərdə və dövlət xadimləri Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixinin bütöv bir salnaməsini yaradıblar. Bu kimi mərd sərkərdə və dövlət başçılarının şanlı ömür və fəaliyyət yolu xalqın vətən sevgisini, azadlıq və dövlətçilik hissini daha da gücləndirib, onu həyatımızın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirib. Onların yaratdığı dəyərli ənənələr yüzilliklər boyu, o cümlədən ötən əsr ərzində uğurla davam etdirilib.

Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Qarabağ tarix səhifələrini öz igid oğulları ilə bəzəyib.

Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərkibində olduğu 90 il (1828-1917) ərzində Rusiya çarlığı xalqımızı hərbi xidmətdən məhrum etmiş, müsəlman-azərbaycanlılar orduda xidmət əvəzinə cürbəcür vergilər ödəmişlər. Yalnız xalqın yüksək zadəgan

və ziyalı zümrəsi içərisindən ayrı-ayrı şəxslər öz övladlarını Rusiyanın hərbi məktəblərinə göndərə bilmişlər və bu hesabdən göstərilən dövrdə müəyyən miqdarda azərbaycanlı zabıt heyəti yaranmışdır. Onlar döyüş cəbhələrində yüksək sərkərdəlik məharəti göstərmişlər.

XIX əsr-XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xalqını təmsil edən onlarla görkəmli hərbi sərkərdələr yetişmişlər. Döyüşdə cəngavər olan xalqımızın gücündən Çar Rusiyası da özünə lazım olduqda bəhrələnməmişdir. Tarixi qaynaqlar içərisində kəməral siyahılar, formullar, sənədlər mühüm yer tutur. İşdə bu səpgili sənəd və materialları iki qrupa bölmək olar. Birincisi qrup arxivlərdən əldə olunaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Bunların sırasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivini (ARDTA; Rusiya Federasiyası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivini (RF MDTA) və Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivindən (GR MDTA) toplanan sənəd və materiallar xüsusi yer tutur.

Kərgüzarlığa dair sənəd və materialların digər qrupu isə çap olunanlardır. Bunların bir hissəsi Rusiya imperiyası zamanında, bəziləri isə sovetlər dövründə işıq üzü görmüşdür. Rusiya imperiyası dövründə nəşr olunan sənəd və materialları külliyyatından bəhs edərkən ilk növbədə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktlarını qeyd etmək lazımdır. On iki cildə çap olunan bu məcmuədə Qarabağın XIX əsr tarixinə dair mühüm sənədlər vardır. Bu sənədlər Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən ilhaqına, onun idarəsinin təşkilinə, iqtisadi vəziyyətinə və s. digər məsələlərə aydınlıq gətirir. Sovetlər dövründə nəşr edilmiş iki hissədən ibarət olan XIX əsrin 20-60-cı illərində Rusiya çarizminin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti adlı sənəd və materiallar toplusu da (Moskva-Leninqrad, 1936-1937) bu sırada mühüm yer tutur. Bu topluda Qarabağa aid xeyli sənəd və materiallar vardır.

RUSIYA-İRAN MÜHARİBƏLƏRİ VƏ QARABAĞ

Cənubi Qafqazda hökmranlıq uğrunda Rusiya ilə İran arasında müharibələr Azərbaycanın, həmçinin Qarabağın tarixi taleyinə ciddi təsir göstərmişdir.

XVIII yüzilliyinin 20-ci illərinin əvvəllərində əfqanların işğalına məruz qalmış İranda qayda-qanun yaratmaqda şah hökumətinə kömək göstərmək bəhanəsi altında, əslində isə, Cənubi Qafqazın şərqindəki əraziləri ələ keçirmək və Xəzər dənizində ağalığ etmək məqsədilə həyata keçirilmiş I Pyotrun İran yürüşü (1722-1723) nəticəsində Dağıstanın və Azərbaycanın bir hissəsi Rusiyaya birləşdirilmişdi. Sonralar beynəlxalq vəziyyətin və hər iki dövlətin qüvvələr nisbətinin dəyişməsi ilə əlaqədar 1732-1735-ci illərdə, əsasən, Xəzər dənizinin qərb hissəsini əhatə edən bu ərazilər azad edilmişdi. Həmin dövrdə Gəncə-Qarabağ əyaləti daha çox Osmanlı dövlətinin hücumlarına məruz qalmış və bir müddət (1723-1732) bu dövlətin tərkibinə qatılmışdı.¹

Həmin dövrdə Azərbaycanın, həmçinin Qarabağın tarixində mühüm proseslər baş vermişdir. Belə ki, Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən Nadir xan Əfşar hakimiyyəti ələ keçirdi və Səfəvilər dövründə olan torpaqları geri qaytarmaq yürüşlərinə başladı. Azərbaycan ərazisində yenidən hərbi əməliyyatlar başlandı. Səfəvi dövlətinin bərpasına tərəfdar olan feodallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar II Təhmasib 1730-cu ildə Uğurlu xanı 700 nəfərlik dəstə ilə Gəncəyə göndərdi. O, Bərdə və Bərgüşadda 12 minlik ordu yığmağa nail oldu. Osmanlı İbrahim paşaya qulluq edən Qara bəy də «İranlı əsgər» ordusu ilə Uğurlu xanla birləşdi.

Mənbələr məlumat verir ki, 1733-cü ildə Surxay xan və Krım xanı, birlikdə 18 minlik ordu ilə Kürə tərəf hərəkət edərək orada yerləşdi. Oradan Surxay xan Şamaxıya qayıtdı, Krım

xanı və onunla Surxay xanın naibi Qara bəy Kürdən keçib Cavaddan yuxarı yollandı. Komandanlığı altında 6 min adam olan Gəncəli Əli paşa da Qarabağdan keçib ərdebililərin yay iqamətgahına gəldi. Burada onlar iranlıların Ərdəbili tərk etdiklərini öyrəndikdən sonra ordusunun bir hissəsini yay iqamətgahında qoyub, bir böliyünü Ərdəbilə göndərdi, özü isə 700 nəfərlik dəstə ilə Gəncəyə qayıtdı.

Nadir xan isə Səfəvi dövlətinin zəiflədiyini görüb onun gələcək taleyi ilə bağlı 1736-cı ildə Muğanda qurultay çağırdı. Əslində Nadir xan faktiki olaraq, dövlətdə 1 nömrəli insan idi. Bu qurultay isə bu faktı rəsmiləşdirməli idi. Sənamələrdə yazılmışdır ki, qurultayda Qarabağ feodallarından cavanşir, köbirli, "otuziki", "iyirmidörd" və s. tayfaların başçıları Nadir xanın namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Bu özlüyündə önəmli faktır. Belə ki, bu fakt Qarabağdakı tayfaların dövlətə sadıqlığını göstərir. Təbiiəcə kinli və qəzəbli olan Nadir xan şah olduqdan sonra dövlətdə böyük dəyişikliklər apardı, e cümlədən Səfəvilərdən miras qalmış bəylərbəylik inzibati bölgüsünü ləğv etdi.

Beləliklə, başqa bəylərbəyliklər kimi Qarabağ bəylərbəyliyi də ləğv edildi. Bundan sonra Nadir şah qurultayda cəsarət edib onun namizədliyinin əleyhinə çıxan Qarabağ feodallarına divan tutdu. Onların çoxunu doğma torpağından ayıraraq Xorasana və Əfqanıstan sərhədlərinə sürgün etdi. Böyük nüfuzə malik olan qarabağlı Pənah Əli bəyin qardaşı Fəzləli bəyi İsfahanda xaincəsinə öldürtdü. Qarabağ tayfalarının Səraxsa sürgün olunmasından xəbər tutan Fəzləli bəy öz narazılığını Nadir şahla bildirmiş, nəticədə onun qəzəbinin qurbanı olmuşdu. Qarabağdan Səraxsa sürgün olunanların içərisində Pənah Əli bəyin gənc arvadı və 3 uşağı da vardı (İbrahimxəlil ağa, Mehəli bəy və Təlibxan bəy). Nadir şah Ziyadoğlu nəslini zəiflətmək məqsədilə Qarabağın 5 mülkiyyətini və Mil-Qarabağ düzündəki tayfaları, eləcə də Zəngəzuru onun nəzarətindən çıxardı. Bütün bu torpaqlar Nadir şahın qardaşı Azərbaycan sipəhsaları İbrahim xanə tabe edildi.

Bu hadisə ilə bağlı Mirzə Adıgözəl bəy yazır: «Bunlar Muğan qurultayında gizli və aşkar olaraq, son dərəcə çalışdılar ki, Səfəvilərdən başqa bir kimsə padşah olmasın... Ziyadoğlanları qədim bir ocaq və böyük bir düdman olduqlarına görə, Nadir şah onlara özgə bir cəza və başqa bir siyasəti rəva görmədi. Qazax və Borçalı ellərini öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə tabe etdi. Cavanşir, Otuzikilər və Köbirilələrdən ibarət olan Qarabağ elləri haqqında da icrası vacib olan fərman çıxdı ki, onları köçürüb Xorasanın Səraxs torpaqlarına aparsınlar. Xəmsə mülklərinə də əmir etdi ki, Gəncə xanlarının itaət zəncirini mənim möhkəm hökmüm vasitəsilə xas və avam camaatın boynundan kənar edin. Özünü tamamilə azad sayın... Beləliklə, Gəncə xanlarının ixtiyarı tamamilə əllərindən çıxdı. Səlahiyyətləri alındığından qol-qanadları sındı və çox pərişan oldular»².

B.İ.Dorn «Qafqaz və Xəzər dənizinin cənub sahilləri üzrə elmi səyahətə dair» hesabatında bildirir ki, Muğan (Cavad) yığıncağında Nadirin şah seçilməsi əleyhinə çıxdıqları üçün bərdəliyərdən intiqam almaq məqsədilə o. Bərdə şəhərini tamamilə dağıtmaq haqqında göstəriş vermişdir (1744-cü ildə). B.Dornun verdiyi məlumata görə, Bərdə şəhəri Nadir şah tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Y.A.Paxomov onunla razılaşmır və Bərdə şəhərinin XVIII əsr hadisələrindən sonra tədricən tənzümlə uğradığını bildirir.³

Abbasqulu Ağa Bakıxanov Nadir şahın yürüşləri zamanı dəfələrlə Qarabağa gələrək orada yerləşməsi barədə məlumat verir və qeyd edir ki, Nadir şah 1732-ci ilin mayında Azərbaycanın şimalına doğru hərəkət edərkən Qarabağdan keçmişdi. Orada məğlub olduqdan sonra Qarabağa qayıtmış, yenidən Dərbənd üzərinə yürüş etmişdi⁴.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov Nadir şahın Gürcüstanda apardığı döyüşdən geri çəkilərək Qarabağa gəlməsindən bəhs edərək yazır: «Bundan sonra Nadir təcili olaraq Türkiyə sərhəddindən qışlamaq üçün ən əlverişli yer olan Bərdəyə gəldi. O. Bərdədə bir müddət qalıb hazırlaşdıqdan sonra, 1743-cü ilin yan-

varında Dərbənd üzərinə hücum etdi. Təbəristandan Dərbəndə qayıtmış Nadir şah 5 dekabrda yenidən Qrabağa gəldi, atlara yem çatışmadığı üçün Kürün sol sahilinə keçərək Ərəşdə düşərgə saldı»⁵.

Qaynaqların məlumatına görə, Nadir şah Əfşar Azərbaycan ərazisinə dördüncü yürüşündə – Şəki üzərinə hücum zamanı, «Gələsən-görəsən» qalası uğrunda döyüşlərdə qoşununun bir hissəsini itirdikdən sonra geri qayıdaraq Qarabağda yerləşmişdi. O, imperiyanın mərkəzindən qüvvə və ərzaq gəlməsini gözləyərək oradan Dərbənd istiqamətində hücum təşkil etmişdi.

Nadir şah 1747-ci ildə sui qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun yaratmış olduğu nəhəng imperiya müstəqil feodal dövlətlərə parçalandı. Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq 7 sultanlıqdan ibarət feodal dövlət qurumları yarandı. Bu xanlıqlardan biri Kür və Araz çayları arasında böyük əraziyə malik olan Qarabağ xanlığı oldu.

Qarabağ xanlığı 1747-ci ildən 1822-ci ilə qədər iri bir feodal dövlət kimi mövcud olmuşdur.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək məqsədilə bu ərazidə hərbi əməliyyatlar apararkən Rusiya hökuməti buna biganə qalmamış və general V.A.Zubovun komandanlığı altında buraya qoşun göndərmişdi.

Əslidə XVIII əsrin əvvəllərində Baltik dənizi ətrafındakı əraziləri ələ keçirmək üçün İsveçlə başladığı müharibə 1721-ci ildə başa çatdıqdan sonra Rusiya çarı I Pyotr öz imperiya ehtiraslarını Qafqaza, Xəzəryanı ərazilərə yönəltdi. Bu cəhdlər 1723-cü ildə Bakının işğalı ilə nəticələnmişdi.

1804-1813-cü illər müharibəsi. 1801-ci ildə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi, müstəmləkəçi rus qoşunlarının Cərbalakən camaatı (1803-cü il) və Gəncə xanlığını (1804-cü il) tutmaqla Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə əsl qəsbkarlıq müharibəsinə başlaması Cənubi Qafqazda vəziyyəti yenidən gərginləşdirdi. 1804-cü ilin mayında İran hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağı Rusiyadan tələb etdi. Rusiya hö-

kumətinin bu tələbi rədd etməsi və işğalçılıq müharibəsini davam etdirməsi 1804-cü il iyunun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik münasibətlərin pozulmasına, Rusiya-İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. İran şahzadəsi Abbas Mirzənin 30 minlik qoşununun Sisianovun başçılıq etdiyi rus qoşunu ilə İrəvan yaxınlığında baş vermiş vuruşmada məğlubiyyətə uğraması hərbi şəraitə rus ordusunun xeyrinə dəyişdirdi. Sisianov əvvəl Naxçıvan şəhərini tutmaq, sonra isə orada bir polk qoyaraq Gürcüstana qayıtmaq istəyirdi. Lakin burada çox saylı İran ordusunun yerləşdiyi barədə məlumat aldıqdan sonra bu fikrindən dönmüşdü. 1805-ci ilin iyununda Abbas Mirzənin ordusunun ön hissələrinin Arazı keçərək Şuşaya doğru irəliləməsi də istənilən nəticəni vermədi. İran qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. Bundan bir qədər sonra general Bulqakovun qoşunu Quba xanlığını döyüşsüz işğal etdi. Hərbi və texniki cəhətdən üstün olan rus ordusunun əməliyyat fəallığının artdığı bir şəraitdə çıxılmaz vəziyyətdə qalan Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqları 1805-ci ildə Rusiyanın himayəsinə keçməyə məcbur oldular. Lakin elə həmin ildə rus eskadrasının Bakını və Rəşti tutmaq cəhdləri başa çıxdı. 1806-cı ilin yanvarında Sisianovun qoşunu Bakı xanlığına hücum etdi. Sisianov Bakıya hücum edərkən onun ordusuna İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu ağanın başçılığı ilə 1500 nəfərlik Qarabağ atlısı qatılmışdı.

Lakin fevralın 8-də Bakı xanı Hüseynqulu xanla Bakı qalasını təslim etmək haqqında danışıq zamanı xanın xalası oğlu İbrahim bəy Sisianovu qətlə yetirdikdən sonra rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu. Qafqaza yeni baş komandan təyin olunmuş general İ.V.Qudoviç oktyabrın 3-də Bakını tutdu. Bakı xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

1805-ci ilin iyununda Şuşada Qacar qoşunlarının mühasirəsinə düşən Lisaneviçin köməyinə gələn polkovnik Karyaginın 400 nəfərlik dəstəsi də mühasirəyə alındı. Mənbə məlumatına görə onların ərzağı tükəndiyindən 4 gün ot yeməli olmuşlar. Qacar sərkərdəsi Abbas Mirzə rus polkovniki Karyaginın şirin

dilinə aldanıb onlara 4 günlük ərzaq ehtiyatı verib təslim olmalarını gözləmişdir. Guya Karyagin təslim olmaq üçün baş komandanın əmr gözləyirmiş. Bu isə rusların cavabı ləngitmək üçün hiyləsi olaraq öz nəticəsini göstərmişdir.

1806-cı ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsi başlandıqda general Qudoviç vaxt qazanmaq üçün İranla sülh danışıqlarına başladı. Sentyabrda Eçmiədzini tutan rus qoşunu İrəvanı mühasirəyə alsada, müvəffəqiyyət qazana bilmədi.

1808-ci ilin oktyabrında rus qoşunları Naxçıvanı tutmağa nail oldular. Lakin çətin təbii şərait və ac qalmaq təhlükəsi onları tezliklə Naxçıvanı tərk etmək və İrəvanın mühasirəsini dayandırmaq məcburiyyətində qoydu. 1808, 1809, 1810 illərdə Abbas Mirzənin Gəncəni, Qarabağı tutmaq cəhdləri boş çıxdı.

1811-ci ildə İran ordusu ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə yenidən təşkil edildi. 1812-ci ildə Rusiyanın Fransa ilə müharibə apardığı dövrdə onun zəifləməsindən istifadə edən İran ordusu Qarabağa hücum edərək Şahbulağı tutdu. Lakin P.S.Kotlyarevskinin dəstəsi onları Qarabağdan çəkilməyə məcbur etdi. Avqustda İran qoşunu Talış xanlığını və Lənkəran qalasını ələ keçirdi. Oktyabrda P.S.Kotlyarevskinin dəstəsi Araz çayı yaxınlığındakı Aslandüz adlanan yerdə qəfil hücumla Abbas Mirzənin ordusunu darmadağın etdi; 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası alındı. Bu məğlubiyyətdən sonra İran hökuməti sülh bağlamağa məcbur oldu.

Həmin hadisələr zamanı Xankəndinin də tarixi ilə bağlı bir sıra tarixi məqamlar barədə məlumatlar verilir. Qarabağ xanlığını zorla Rusiya imperiyasına birləşdirən 1813-cü il Gülistan müqaviləsinə qədər Xankəndi ancaq xan ailəsinin və ona yaxın azsaylı əyanların yaşadığı kiçik yaşayış məskəni idi. Əslində kiçik yaşayış məskəni olan Xankəndi Qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi olmuşdur. Kəndin abadlaşması və inkişafında İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanın xidmətləri böyük olmuşdur. İbrahim xana məxsus cins atlar və sağılan heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı. Qarabağ Rusiya tərəfindən

ilhaq edildikdən sonra İbrahimxəlil xan öz ailəsi ilə birlikdə Xankəndində yaşamağa başlamışdır. Çox təssüflər olsun ki, əldə heç bir əsas olmadan İbrahimxəlil xan Şuşa qaləsindəki rus qarnizonunun rəisi Lisaneviç tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Mehdiqulu xan (1807-1822) Xankəndini özü üçün yaşayış məskəni seçsə də erməni generalı V.Mədətovun fitvası ilə 1822-ci ildə öz doğma yurdundan didərgin düşdü. Bundan sonra Xankəndidəki çar hökumət idarələri Mehdiqulu xanın arvadı Pəricahan bəyimə verilmişdi.⁶

Gülistan müqaviləsinə (1813-cü il) görə İran Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, Şərqi Gürcüstana və Dağıstana olan iddialarından əl çəkdi. Bununla belə, müqaviləyə əsasən İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan xanlıqları üzərində İranın hakimiyyəti bərpa olundu. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsində ən amansız addımlardan biri atılmış oldu.

1826–1828-ci illər müharibəsi. Gülistan müqaviləsinin imzalanmasından (1813-cü il) baxmayaraq, İran hökuməti Cənubi Qafqaza iddialarından əl çəkməmişdi. Əvvəllərdə olduğu kimi, İran Rusiyaya qarşı müharibəyə yenə İngiltərə təhrik etdi. B.Britaniya hökumətinin planlarına görə, Qafqaz İranın əlinə keçməli və İngiltərənin nüfuz dairəsinə daxil edilməli idi. 1826-cı ilin iyulunda Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 minlik İran ordusu müharibə elan etmədən Arazı keçərək, Şimali Azərbaycana daxil oldu. Qarabağa doğru hərəkət edən əsas qüvvələr Şuşanı mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etsə də, Abbas Mirzə şəhəri tuta bilmədi. Şah qoşunlarının başqa dəstələri iyunda Lənkəranı, iyulda Salyanı tutdu. 1826-cı ilin payızında Cənubi Qafqaza əlavə rus qoşunları göndərildi. Baş komandan dəyişdirildi (1816-cı ilin oktyabrından Baş komandan olan general A.P.Yermolov) general İ.F.Paskeviçlə əvəz edildi). Şuşanın mühasirəsinin uzanması rus qoşunlarının Şamxor (Şəmkir) vuruşmasında şah qvardiyasını məğlub etməsinə şərait yaratdı. Sentyabrda Gəncə yaxınlığındakı vuruşmada Abbas Mirzənin 35 minlik qoşunu 8 minlik rus qoşununa

məğlub oldu. Bundan sonra hərbi üstünlüyü ələ alan rus qoşunları 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvanı tutdular; iyulun 5-də Araz sahilində “Cavan bulağı” yaxınlığındakı döyüşdə Abbas Mirzənin qoşununu daha bir məğlubiyyətə uğradıb 2000 nəfər əsir, çoxlu qənimət və bayraq ələ keçirdilər. Rus qoşunları qısa müddətli mühasirədən sonra İrəvan, Xoy, Mərənd, Urmiya, Ərdəbil, Təbriz şəhərlərini də tutdular. Beləliklə, ikinci Rusiya-İran müharibəsi İranın tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Türk-mənçay müqaviləsinə (1828-ci il) əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirildi.

Rusiya-İran müharibələri Cənubi Qafqaz və Dağıstanı sonu görünməyən feodal çəkişmələrindən xilas etsə də, onları çar Rusiyasının ucqar müstəmləkəsinə çevirdi, Azərbaycanın ikiye bölünməsinə qəti olaraq rəsmiləşdirdi.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyası tərkibində

Rusiyanın Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq Kartli Kaxetiya çarlığını Borçalı Qazax və Şəmşədil sultanlığı, Car-Balakəni, Gəncə xanlığını işğal etdi. Belə vəziyyətdə İran hökuməti Rusiyanın irəliləməsinin fakt olduğunu dərk edərək Sisiyanova rus ordusunu Azərbaycandan çıxarması üçün ultimatum verdi. Bu proses ultimatumun etirazla qarşılanması və bundan sonra İran hökumətinin Rusiyaya müharibə elan etməsi ilə nəticələndi. İran ordusunun Azərbaycan xanlıqlarına hücumu başlandı (1904-cü il). Bərabər olmayan qüvvələr nisbətində başlanan ilk döyüşdə rus ordusu itki verərək döyüşü dayandırdı. Sisianovun İrəvan xanlığına doğru hərəkət edərək İrəvan qalasını mühasirəyə alsada onu tuta bilmədi, xeyli itki verərək geri çəkildi. Belə bir vəziyyətdə Sisianov siyasi manevr etməyə əl atdı. Öz qaniçənliyi ilə tanınan Sisianov mehriban bir tərzdə müraciət edərək İbrahimxəlil xanın mövqeyini dəqiqləşdirmək fikrinə düşdü. İbrahimxəlil xan və

onun baş vəziri Molla Pənah Vəqifin İrandan fərqli olaraq Rusiyaya meyilli olması Sisianovun xarici siyasət planına uyğun gəlirdi. Sisianova məlum olan bu siyasətlə - xanlıqlar arasındakı narazılıqlardan istifadə edərək manevr etməyin nəticəsini Şəmşədil hökəmdarı və digərlərinin timsalında görmüşdü. İbrahimxəlil xanın daha hansı səbəblərdən Sisianovun müraciətinə müsbət cavab verməsini müxtəlif arqumentlərlə izah edilməsini də nəzərə alsaq demək olar ki, Sisianovun hiylələri və həmin dövrdə Azərbaycan torpaqlarında ümumdövlət mövqeyindən çıxış etməməyin, mənəməməliyin və daha dəqiq desək vətən, xalq mənafeyindən deyil şəxsi mənafedən çıxış etməsi və xəxsi münasibələrə üstünlük verilməsinin nəticəsində Azərbaycan böyük bəlalara düşərək oldu. Gəncə xanlığına divan tutuldu, Qarabağ xanlığı itaət etməyə məcbur edildi. 1805-ci ildə Qarabağ xanı ilə Rus imperatoru arasında bağlanan «Kürəkçay» traktatı imzalandı.⁷ Traktatı Rusiyanın Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Sisianov imzalamışdır.

Sisianov 1804-cü ilin yanvarında Gəncənin işğalından Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasınadək olan dövrdə Qarabağ xanlığını Rusiyanın himayəsinə keçmək üçün diplomatik tədbirlər görməyə başlayır. Bu tədbirlərin müqavilə bağlanması ilə başa çatmasında onun əsas müddəaları da müəyyən rol oynadı. Traktat və ya müqavilə adlandırılmasına baxmayaraq mahiyyətcə təslimçilik aktı olan bu sənəd Qarabağın faciəli taleyinin başlanğıcını qoydu. Belə ki, iki yüz ildən artıq bir müddətdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına imkan verilmədi. II maddədən ibarət «Andlı öhdəlik» adlanan bu traktat ilə Qarabağ xanlığı Rusiya himayəsinə qəbul edildi.

Rusiya ilə Azərbaycanın münasibətlərinə dair mühüm sənədlərdən biri sayılan bu traktat təkcə Qarabağın deyil bütünlükdə Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynadı. Qarabağın özünə gəldikdə isə bu traktatın şərtlərinə görə Qarabağ xanlığı Rus imperiyasının vassalı olur, Rusiya çarına görə digər xarici dövlətlərlə münasibət saxlamaq hüququndan məhrum olur, çar

xəzinəsinə hər il 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Bundan əlavə Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşununun yerləşdirilməli barədə də razılıq verilirdi. Bunlarla yanaşı çar qoşunları general-leytenantı rütbəsi verilmiş İbrahimxəlil xan birbaşa çar baş komandanına tabe idi. Eyni zamanda Rusiya hökuməti də xanın və onun varislərinin daxili idarəetmə hüquqlarına toxunmayacağını öhdəsinə götürdü.

Kürəkçay traktatı 17 ildən sonra, yəni 1822-ci ildən sonra Qarabağ xanlığının Çar hökuməti tərəfindən ləğv edilməsi ilə rəsmi qüvvəsini itirmiş oldu.

Kürəkçay traktatı tarixşünaslıqda həmişə obyektiv işıqlandırılmamışdır. Bu problemin lazımı şəkildə tədqiq edilməməsi uydurma erməni «tədqiqatlarının» yaranmasına səbəb olmuşdur. Onlar Rusiyanın Qarabağ xanı ilə bağladığı bu traktatın bağlanmasında məliklərin rolunu şişirdərək güya hansısa böyük qüvvəyə malik olan «erməni məlikliklərinin» traktatın imzalanmasında rolundan və iştirakından bəha edirlər. Əvvəla bu məlikliklər erməni deyil alban məliklikləri idi, həmçinin məliklərin traktatın bağlanmasında iştirak etmələri heç bir rəsmi sənəd və faktla təsdiq edilmir. İkincisi bu traktatın bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən verilmiş şərhlərində Qarabağ xanının könüllü rəyinin Rusiya hökuməti tərəfindən nəzərə alınaraq könüllülük əsasında rəsmiləşdirilməsi kimi qeyd edilirdi. Bu vəziyyətdən irəli gələn hərbi-siyasi şəraitin yaratdığı vəziyyət nəticəsində belə bir traktatın imzalanmasının məcburiyyəti qarşısında meydana çıxdığı məlum olmuşdur.

Gəncənin işğalına qədər və hətta rus ordusunun İrəvan xanlığına hücumu ərəfəsində İbrahimxəlil xana rəğbətlə, mehribanlıqla müraciət edən Sisianovun sonrakı hərəkətlərinin uyğun gəlməməsi Rusiya dövlətinin əyalət siyasətinin davamı və buna xidmət edən Sisianovun hiyləgər xarakteri idi. İbrahimxəlil xanı Rusiyanın əbədi müttəfiqi kimi qələmə verərək onu inandırması və Cavad xanla münasibətlərindəki ziddiyyətlərin kəskinləşdirilməsi sonda Gəncə xanlığının da, Qarabağ xanlığının da

tarixi taleyinin acı sonluqla nəticələnməsinə gətirib çıxardı. Gəncəni işğal etdikdən sonra Sisianov İbrahimxəlil xanı Rusiyaya qarşı xəyanətdə günahlandırmaqla yanaşı hətta Gəncə xanına qarşı cinayətlərdə və xəyanətdə də günahlandırdı. Beləliklə, Sisianovun hansı yolla olur olsun qələbəsi nəinki, Qarabağın taleyini həll etdi, hətta tarixin də saxdalaşdırılmasına səbəb oldu.

Vaxtında düzgün siyasi mövqə tutaraq ümumi düşməne qarşı birgə mübarizə aparmalı olan bir xalq düşmən qüvvələrin onların arasında nifaq salmağa, məğlub etməyə və ərazilərini işğal etməyə nail ola bildi. İbrahimxəlil xan ümumi və vəziyyəti və Qarabağ xanlığının hərbi nöqteyi nəzərdən artıq Rus ordusunun qarşısında davam gətirə bilməyəcəyini başa düşərək bu traktatı imzalamağa məcbur olmuşdu.

Sovet dövrü tarixçiləri bunu könüllü birləşmə, bəzi hallarda Rusiyanın fəthi, qələbəsi, qəhrəmanlıq səhnəsi adlandırırdılar. P.Q. Butkov yazırdı ki, «bu qəhrəman qələbə polkovnik Karyagin, mayor Kotlyarovski və knyaz Sisianovun adı ilə bağlıdır»⁸.

İbrahimxəlil xanın sonrakı taleyi göstərir ki, heç bir müqavilə, heç bir anlı öhdəlik onu düşmənin pəncəsindən xilas etmədi. 1805-ci il iyul ayının 2-də İbrahimxəlil xan ailəsi ilə birlikdə rus zabiti Lisanoviç tərəfindən qətlə yetirildi. Qarabağ salnamələrində İbrahimxəlil xanın öldürülməsinin səbəblərindən biri kimi əvvəlcədən - 1805-ci ildə Peterburqda hazırlanmış plana əsasən öldürülməsi kimi, digəri isə ermənilərin xanın güya ruslara xəyanəti ilə bağlı uydurması nəticəsində baş verdiyi bildirilir. M.C. Qarabaği yazır ki, «1806-cı ilin yazında Qızılbaş qoşunu (çar mirzəsi Cavanşir Qarabaği qızılbaş deyərək İran qoşununu nəzərdə tutur) Qarabağ torpağına yenidən hücum etməyə başladı. Onların qarşısını almaq üçün Qarabağda mayor Lisanoviçin leger dəstəsindən başqa qoşun olmadığından və məhsul vaxtı gəlib çatdığından İbrahim xan Qarabağ elləri ayaq altında qalmasını deyərək qızılbaşlarla xoşluqla rəftar etməyə başladı. Ermənilər bunu mayor Lisanoviçə xəyanət kimi başa saldılar. Buna görə də İbrahimxəlil xan qətlə yetirildi»⁹.

İbrahimxəlil xanı öldürdükdən sonra mayor Lisanoviçin hərbi rütbəsinin artırılması göstərir ki, burada hər iki amil əsas götürülə bilər.

Qarabağ xanının tarixi taleyinə bax ki, bir tərəf - İran onu ruslara xidmətinə görə «hiyləgər, xəyanətkar» adlandırırsa, digəri - Rusiya onu bu xidmətlərinə görə «cəzalandırır», qətlə yetirir. Buradan İran və Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin iç üzünü görür.

10 sentyabr 1806-cı ildə I Aleksandrın fərmanı ilə Mehdiqulu ağa Qarabağın yeni hakimi təyin edildi. İmperatorun fərmanında bunula əlaqədar qeyd edilirdi: «Biz, imperator I Aleksandr bəyan edirik: bütün yüksək üləmələr, hörmətli başçılar, əyyanlar, bəylər, sərkərdələr, kənd ağsaqqalları, kəndxudalar və bütün Qarabağ vilayətinin sakinləri bilirlər ki, keçən il rəhmətlik İbrahim xan bizim çar nümayəndəsi general knyaz Sisiyanovla birlikdə «Andlı öhdəlik» imzaladılar və general indi onu imperator sarayına gətirdi.

General-mayor Mehdiqulu ağaya Qarabağda «bütün əhaliyə tabe olması, onun əmrlərini yerinə yetirməsi, xanın hakimiyyətinə və səlahiyyətinə aid olan bütün imtiyazlardan istifadə etmək hüququ verildi».¹⁰

XIX əsrdə Azərbaycan əhalisinin vəziyyəti belə idi ki, nəinki Qarabağ, həmçinin İrəvan və Naxçıvan xanlığında əsas yeri Azərbaycan əhalisi tuturdu. Türk səyyahı Evliya Çələbi bu barədə qeyd edir ki, hələ XVII əsrdə İrəvanda 2500 ev, 10 000-12 000 əhali var idi. Azərbaycan əhalisi bunun yarısını təşkil edirdi¹¹. XVIII əsr müəllifləri Momiye və A.Q.Ohanesyan XVIII əsrin birinci rübünə aid məlumatda qeyd edir ki: «ermənilər İrəvan şəhərinin əhalisini dördüncü hissəsini, azərbaycanlılar isə çoxunu təşkil edir»¹².

Qarabağın Rusiya ilə Kürəkçay traktatı ərəfəsində Qarabağdakı rus qoşunları dəstəsinin rəisi Kotliyarevski baş komandana raportunda qeyd edirdi ki: «1805-ci ildə Qarabağın Rusiyaya daxil olması mənim sorğuma görə 1808-ci ildə düzəldil-

miş cədvəl üzrə 10 000 ailə sayılmışdır., - 7474».¹³

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə müharibə zamanı çoxlu miqdarda Azərbaycan əhalisi məhv oldu. 1811-ci il 19 iyulda Rusiya xarici işlər naziri O.P.Kozodavlevə təqdim olunan digər bir sənəddə bu məsələ barədə göstərilirdi: «Qarabağ vilayətində əhali 12 000 ailə qeydə alınmışdır ki, bunların da 2500-ü erməni ailəsidir (hansı ki, bu erməni adlandırılanlar albanlardır - qeyd müəlliflərinədir), yerdə qalanları məhəmmədi dinli tatarlardır»¹⁴. F.O.Paluççi (Gürcüstandakı rus ordusunun baş komandanı – qeyd müəllifidir) imperator I Aleksandra yazdığı 27 mart 1812-ci il raportunda Qarabağda müsəlman əhalisinin çoxluğunu göstərmişdir¹⁵.

Qey etmək lazımdır ki, 1804-1813-cü il Rusiya-İran müharibəsində 10 000 atlı, 12 000-ə yaxın piyada azərbaycanlı döyüşçü iştirak etmişdir. Rusiya-Türkiyə müharibəsində 1806-1812-ci illərdə 3700 nəfər atlı dəstə azərbaycanlı iştirak etmişdir.

1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsində çarizmin qələbəsi və 1813-cü il 12 oktyabr Gülistan müqaviləsi, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Şimali Azərbaycanın işğalı, burada müstəmləkə idarə sisteminin bərqərar edilməsi Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə bağlanmış müqavilələrin həyatiliyini zərbə altında qoydu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolovun dövründə (1816-1827) adı çəkilən xanlıqların ləğvi reallaşdırılmağa başladı. 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə isə Qarabağ xanlığı ləğv edildi.¹⁶

Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında bağlanan «Kürəkçay» (1805-ci il), Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülistan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqaviləsindən sonra Qarabağda erməniləşdirmə prosesi üçün şərait yaradıldı. Rusiya dövləti Qarabağa ermənilərin köçürməsinə hər vasitə ilə səy göstərir, hər cür şərait yaradırdı.

Mənbə məlumatlarına görə Qarabağın erməniləşdirilməsində rusların maraqları ilə farsların və ingilislərin maraqları üst-üstə düşürdü. Həmin dövrdə aparılan siyasətdə təkcə hərbi qüv-

vələrdən deyil eyni zamanda diplomatiyanın gücündən, habelə maddi və mənəvi dəstəklərdən geniş istifadə edilirdi. Peterburqdan Olenin tərəfindən tədqiqatçı adı altında İrana göndərilmiş ingilis rəssamı Robert Ker Porterin bu yönümdə fəaliyyəti haqqında məlumatlar bunları təsdiq edir.

Mirzə Adıgözəl bəy öz əsərində rus ordusunda xidmət edən bəzi bəylərin Rusiya ordusuna xəyanət etməsi faktlarını qeyd edir, həm də rus qoşunlarının düçar olduqları böyük müvəffəqiyyətsizlik və məğlubiyyətləri bu faktlarla əlaqələndirir. 1826-cı ilin yayında İran qoşunlarının böyük qüvvələri Qarabağa soxulduqdan sonra, Gorusdan Şuşaya gedən 42-ci yeger alayının üç rotasının taleyi buna misaldır. Mirzə Adıgözəl bəyə görə bu dəstə kapitan Hacı Ağalar bəyin xəyanəti nəticəsində məhv edilmişdi. O, Abbas Mirzənin tərəfinə keçmiş bəylərlə və kürd dəstəsi ilə birlikdə geri çəkilən rotaları təqib etmək və qırmaq işində İran qoşunlarına kömək etmişdi.

Bundan sonra Qarabağda siyasi, iqtisadi və mənəvi cəhətdən müstəmləkəçilik siyasəti gücləndi. İran və Türkiyədən köçürülmüş erməni əhalisinin Qarabağın boşalmış kəndlərində yerləşdirilməsi və sonralar tədricən yerli azərbaycanlı əhalisinin sıxışdırılıb çıxarılması, etnik tarazlığın pozulması hesabına Qarabağın azərbaycansızlaşdırma siyasəti yeridildi ki, bu barədə yazılı mənbələrdə kifayət qədər məlumat verilir. Alban xristian kilsəsinin ləğv edilib erməni qriqorian kilsəsinə tabe edilməsi də etnik sıxışdırma prosesinin davamı idi.

Ümumiyyətlə, 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktik olaraq Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra, Xan hakimiyyətinin hələ 17 il də saxlanması müəyyən strateji məqsəd daşıyırdı. 1806-cı ildə İbrahimxəlil xan Cavanşirin qətlə Rusiyanın heç bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi. Belə bir şəraitdə İbrahimxəlil xanın xanlığa keçən oğlu Mehdiqulu xanın hakimiyyəti (1806-1822) möhkəm deyildi. Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi möv-

qelərini zəiflətməyə, əksinə özünə arxa sandığı qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanları – həm də alban deyil erməni adı altında üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, Hərbi-Müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829) Qarabağda sözlün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatı keçirdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi. Bununla da Qarabağ anlayışının siyasi mənası itmiş, yalnız coğrafi anlayış kimi qalmışdı.¹⁷

1846-cı il inzibati ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burada daha üç qəza - Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur. Bununla Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirir. Belə bir inzibati ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.¹⁸

Rusiyanın Qarabağı işğal etməsi bütün bölgələrdə olduğu kimi, Xankəndinin də taleyinə ciddi təsir edir. Övvəlki həyat tərzini dağıdır, Azərbaycan cəmiyyəti üçün ənənəvi olan sülalələr bölgüsü qadağan edilir, hər şey imperiyanın maraqlarına tabe etdirilir. Eyni zamanda keçmiş xanlıq ərazisində tez-tez baş verən üsyanların qarşısını almaq üçün bütün ərazi boyu hərbi hissələr yerləşdirilməyə başlayarkən onların biri də Xankəndində yerləşdirilir.

1847-ci ildə Xankəndində rusların Sunca polku yerləşdirilmiş və ona görə də burada kazarmalar, xəstəxana, səhra kilsəsi,

inzibati binaların tikintisinə başlanmışdır. Bundan sonra Zəngəzurdan erməni ailələri çar hökuməti məmurlarının köməyi ilə Xankəndinə köçürülərək orada məskunlaşmışdır. 1898-ci ildən sonra çar hökuməti Xankəndini hərbi qərargaha çevirmişdir.¹⁹

Xankəndi hərbi hissə üçün çox əlverişli idi. Bu, bir tərəfdən çara tabe olmaq istəməyən Şuşanı və ətrafdakı xeyli Azərbaycan məskənlərini nəzarətdə saxlamaq, digər tərəfdən, Xankəndiyə İrandan köçürülən və rus hərbi bazalarında onlara qulluq edəcək erməni ailələrini yerləşdirmək planını həyata keçirmək baxımından ruslar üçün əlverişli idi.

Çar məmurlarına, digər bölgələrdə olmasa da, Xankəndində etnik balans müəyyən qədər pozmaq mümkün oldu. 1813-ci ildə Xankəndində heç bir erməni və rus ailəsi yaşamadığı halda, artıq 1847-ci ildə orada 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev və erməni kilsəsi olduğu bildirilir.

Rusiya işğalından dərhal sonra orada çar ordusunun Qafqaz süvari diviziyasının qərargahı və kazarmaları yerləşdirildi. Ermənilər və rus zabitləri yaşayış məskəni "ştab" adlandırıldı da, 1847-ci il çar Rusiyası xəritələrinə qəsəbə rəsmi şəkildə Xankəndi adı düşür.

Çar işğalından sonra böyüyən Xankəndi şəhərinə bir qayda olaraq İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilir, etibar qazandıqlarına görə çar ordusunun hərbi hissələrində və dövlət idarələrində işlə təmin edilirdilər. 1900-cü ildə Xankəndində artıq 3 min əhali yaşayır, hətta ikisinifli məktəb də fəaliyyət göstərirdi. Şəhərdə I-cı "Sujeno-Vladıqafqaz Tersk" kazak qoşun postu yerləşdirilir.

Qarabağda çar ordusuna zabit və əsgərlərin cəlb edilməsi, məafilər

Qarabağ xanlığında seçkin zümrələrdən biri də məafilər idilər. Məaf - ərəbcə vergidən azad olunmuş anlamındadır. Məaf termininin türkcə sinonimi tarxandır. Qarabağ xanlığında məaf adı daha çox işlək idi. Hərbi qulluqda və ya mülkü xidmətdə

göstərdikləri müəyyən səylərə görə adi şəxslər xanlardan tarxanlıq torpaq, mülk, soyurqal alırdılar. Onlar xan fərmanı, təliqəsi ilə hər cür mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdular. Vergidən azad şəxslərə məafilər deyirdilər.

Bir arxiv sənədində deyilir: «məafilər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, xanların hökmü ilə düşməne qarşı hücumla göndərilir, yerli rəislərin göstərişlərini yerinə yetirir, gözətçilərə başçılıq edir, ancaq xəzinəyə vergi vermirdilər».²⁰

İ.P.Petruşevskinin xidmətlərindən biri də odur ki, o kəndli təbəqələrindən söhbət açarkən məafilər və nöqərlərin də adlarını çəkir və onlar barəsində sözlərini də məhz "feodal-asılı kəndlilərin vəziyyəti" fəslində deyir. Bunu qeyd etməkdə məqsədimiz budur ki, bəzi tədqiqatlarda məafilər, hətta nöqərlər də imtiyazlı silkə daxil edilir. Halbuki, İ.P.Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi, onlar da kəndli sinifinin tərkibinə daxil idilər, onları rəiyyətlərdən fərqləndirən, feodal qarşısında müəyyən xidmətlərinə görə imtiyazlı rəiyyətlər olmaları idi.

Məafilər həm bir şəxsə, həm də bütövlükdə bir obaya, hətta elə də aid edilirdi. Xanlıq dönməsində Cavanşir, Otuziki və başqa ellərin sırayı eldaşları da məaf sayılırdılar. Ona görə ki, onlar savaş zamanı canları, qanları ilə borclarını ödəyirdilər. Bu barədə Qarabağın iki xanın vəziri, görkəmli hüquqçu olmuş Mirzə Cəmal bəy Cavanşir yazır: «Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi... Qarabağ ellərindən töycü pulu və məhsuldan məlcəhət alınmazdı».²¹

Qarabağ əyalətində olan məafilərin çoxunun xan fərmanları yox idi və bu ünvanı yalnız ona görə daşıyırdılar ki, onların bəziləri xanın yanında nöqərlər idi, digərləri isə ona görə məaf qalmışdılar ki, əvvəllər belə adlanırdılar və Qarabağ xanlığı birləşdirildəndən sonra onlara vergi təyin olmamışdı. «Buna baxmayaraq onların hamısı mənsub olduqları icmalar tərəfindən tanınırdılar».²²

Qarabağ əyalətində məafilər əsasən təcili sənədlərin çatdırılmasında da dustaqlar üzərində nəzarət üçün istifadə olunur-

dular, amma bu işləri yalnız onlar təklikdə deyil, başqa sakinlərlə birlikdə görürdülər. Talış əyalətində məafilər növbə ilə sərhəd gözetçisi qulluğunu çəkirdilər. Məafilərin polis və sərhəd gözetçiliyinə və mühafizə dəstəsində işlədilməsi mahal naiblərindən asılı idi.

Ruslar Qarabağda möhkəmləndən sonra xanlığın qayda-qanunlarını ləğv edib, öz qanunlarını qoydular. Qarabağ elləri məafılıqdan salındı. Onlar da başqaları kimi vergi ödəməyə başladılar. Lakin ayrı-ayrı adamların məafılıq hüququ saxlandı. Onlar xan tərəfindən verilmiş məafılıq təliqələrini qazi tərəfindən təsdiq etdirib vergi idarələrinə təqdim etdilər.

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönməsində Şuşa şəhərində yaşayan məafilər: Rüstəm Fətəli oğlu (1791-1852), Babakışi Həzrətqulu oğlu (1792-?), Məşədi Ağa Məmmədqulu Səfi oğlu (1792-?), Kərbəlayı Yusif Kərbəlayı Paşa oğlu (1792-?), Ağakışi ağa Atakışi ağa oğlu Keştəzli (1793-?), İskəndər İskəndər oğlu (1794-?), Məmmədqasım Hüseyn oğlu (1799-1858) və başqaları.

Çar ordusuna məafilərdən də, nöqərlərdən də Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra hərbi məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, xüsusən 1826-1829-cu illər Rus-İran və Rus-Türk müharibələrindən sonra, hərbi-müsəlman alaylarından Nizami orduda istifadə edilməsi fikirləri söylənilmişdi. Buna xüsusən Qafqazda baş komandan general Paskeviç fikir vermiş və 1830-cu ildə müsəlman əyalətlərinin dairə rəisi polkovnik Mikloşevskiyə göstəriş vermişdi ki, “aydınlaşdırın ki, fəvqəladə halda üç əyalətdə (Şəki, Qarabağ və Şamaxı nəzərdə tutulur-müəlliflər) hansı miqdarda millis toplanı bilər”²³.

Mikloşevskinin cavabından aydın olur ki, xanlıqlar dövründə Qarabağ xanı 5000-ə qədər, Şirvan və Şəki isə 3000-ə qədər döyüşçü çıxara bilərdi. O hesab edirdi ki, “hal-hazırda buna bənzər ola bilməz, əvvəllər qonşu vilayətləri qarət hesabına yaşayan məafilər kasıblaşmış, müharibəyə öz hesabına təchiz ola bilməzlər, amma başqa sakinlər arasında müharibəyə o adam

gedər ki, bir şey əldə etməyə ümid bağlasın. Məafilərin yarısından azını təşkil etdiyi Şirvan əyalətindən olan 350 atlının təchiz olunması əhaliyə 15 min manat gümüş pula başa gəlmişdi, yarırsız atlıları silahlandıran Şəki əyalətinin bir çox icmaları isə bu səbəbdən edilən borcları hələ bir il ərzində qaytara bilməmişdilər”. Belə mənfə cavaba baxmayaraq Paskeviç məafiləri təbiətən və irsi döyüşçü kimi saymaqda davam edir və onlardan daimi nizami suvari dəstəsi təşkil etmək istəyirdi, “bizim kazaklar kimi o bu xülyalar kimi Qafqazı tərk etdi”.

General Paskeviç bu fikirləri ilə tanış olmayan onu əvəz etmiş baron Rozen məafilərdən həm polis, həm də hərbi xidmətdə istifadə edilməsində müsbət yanaşmışdı. Daxili polis xidmətini məafilər rəiyyətlərlə və başqa vergilərdən azad edilmiş kəndlilərlə yanaşı çəkirdilər. Varşavaya göndərilmək üçün təşkil edilmiş suvari-müsəlman alayına atlıların yarısından çoxunu yenə də kəndlilərdən yığmağa məcbur oldular. Belə ki, “hər atlının təchiz edilməsi-ya məaf, ya rəiyyət-əhaliyə 200-dən 400 manata qədər başa gəlirdi. Hərbi ehtiyaclar üçün az miqdarda millis yığılanda məafilər milisionerlərin yarısından azını təşkil edir və həmçinin nisbətən pis silahlandırdılar. Talış əyalətində Rus hakimiyyəti dövründə və məafilər İranda qarətə məşğul olmuş və buna görə də öz vəziyyətlərindən razı idilər, amma süvari müsəlman alayına bir atlı da verməyə razı deyildilər, onları buna məcbur etmək cəhdi götürəndə isə hərəsi bir tərəfə qaçmış və İrana keçməklə hədədləmişlər”²⁴.

Bütün bu və bir sıra başqa səbəblər üzündən baron Rozen “başqa sakinlərin vəziyyətlərini ağırlaşdırmaqla bütün vergilərdən azad olan məafilər silkini də, 1807-ci il 9 iyun qanunu ilə Gürcüstanda, 1823-cü il dekabr qanunu ilə İmereti və tatar distansiyalarında olduğu kimi ləğv etmək istərdi.

1835-ci ildə Baron Rozen Şirvan əyalətində məafilərə vergi qoymaq cəhdi göstərdi, lakin bu cəhd baş tutmadı. “Bu Paskeviçin əks fikirləri ilə tanış olan çarın narazılığına” və həmçinin Şirvan əhalisi arasında bəzi həyəcanlara səbəb olmuşdu. Bunun

nəticəsində baron Rozen öz göstərişlərini dəyişmiş və çara gö-
rülən tədbirlər barədə tam izahat verərək, məafların tədricən
ləğv etmək icazəsini istəmişdi. Rozenin məktubu general Pas-
keviçə verilmiş və o bildirmişdi ki, “hərbi vərdişləri və silahları
atadan oğula keçən və əsasən heç bir zəhmətsiz nizami süvari
alaylara təşkil edilə bilən silki ləğv etmək səhvdir. Nəticədə
nəinki məafları, həmçinin Şəmşəddil və Qazax distansiyalarının
və Yelizavetpol mahalının tərzanlarını, Quba əyalətinin nam-
nauzlarını nəzərdə tutan bu qərar onları əvvəlki vəziyyətdə sax-
layıb sərhəd, polis və poçt qulluqlarında istifadə etmək, yalnız
onlardan süvari müsəlman alayı yaratmaq bərsində Paskeviçin
rəyi çarın xüsusi fikirləri ilə birləşərək baron Rozenə göndərilmişdi.
Baron Rozen yerlərdə məaflar barədə tam məlumat yığmağa
məcbur olmuşdu. O, məaflar arasında Şirvan əyalətinin Səlyan
sahəsinin mühafizəsi üçün mühafizə nöqərləri adlanan xüsusi
qrupunun ayırmışdı. Belə bir dəstə hələ çoxdan İran ilə sərhəd-
lərdə saxlanırdı. Onların vəzifəsi mahalların əhalisini İran qul-
durlarından, əsasən qış aylarında Muğan düzlərinə gələn şahse-
vənlərdən qorumaq idi. Bu nöqərlərin ailələri əhalinin özlü tər-
findən vergilərdən azad olunur və onların vergilərini öz üzərlə-
rinə götürürdülər.

Baron Rozen yerdə qalan bütün məafları isə heç bir xüsusi
zərəri olmadan ləğv etməyi nəzərdə tuturdu. O, qalan məaflara
öz hesabına silahlanmaqla suvari-müsəlman alaylarına gəlməyə
vadar etməyi, xidmətdən boyun qaçıranları isə heç bir bəraət
qazandırılmadan məaf silkindən çıxarılaraq, başqa rəiyyətlərlə
bərabər bütün vergiləri ödəməyə məcbur etməyi təklif etdi.

Bu layihə baron Rozenin çıxarılmasından sonra, 1839-cu
ilin əvvəlində yeni təyin olunmuş baş komandan Qolovin tərə-
findən bəyənilmişdi, o da ümumiyyətlə məaf silkinin ləğv edil-
məsi haqqında baron Rozenin təklifləri ilə razılaşaraq onun bə-
zi mülahizələrini həтта inkişaf etdirmişdi.

Amma bu dəfə də general Paskeviçin rəyi üstün gəldi və
1840-cı ildə çar məafların əvvəlki hüquqlarını ləğv etməmək,

“Şəraitdən və vaxtdan asılı olaraq onlardan qeyri-nizami süvari
dəstəsinin yığılması nəzərdə tutulmasını” əmr etdi.

1844-cü ildə çar hökuməti Kaspi vilayətinin məaflarından
daimi milis dəstəsinin təşkil edilməsi məsələsini yenidən irəli
sütmüşdü. Bu barədə Kaspi vilayətinin rəisi general İvanov cav-
ab vermişdi ki, hal-hazırda məaflardan 2000 suvaridən ibarət
daimi milis dəstəsi yaratmaq sərfəli olar. Onlar da hərbi qulluq-
dan başqa bütün başqa mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla, xəzi-
nəyə və əhaliyə heç bir zərər vermədən istənilən vaxt əməliyyat-
da olan dəstələrə qoşula bilərdilər. Buna cavab olaraq çar vaxtı
itirmədən hər qəzadə daimi milis dəstələrinin yaradılmasına baş-
lamaq haqqında sərəncam vermişdi. Amma baş rəis Neydqart
məaflar haqqında olan bütün məlumatlarla Kaspi vilayətinin rəi-
sinin cavabını tutuşduraraq əlavə məlumat almadan çarın sərən-
camını yerinə yetirməyə cürət və bu məqsədlə özü Kaspi vilayə-
tinə getdi. Toplanan məlumatlar onu qane etmədi. Şirvan, Şəki,
Talış və Qarabağ əyalətlərində cəmi 8886 nəfər hər iki cinsdən
məaf var idi ki, onların da içində 18-dən 60 yaşına qədər cəmi
2400 kişi, o cümlədən 897 talış məafı var idi. “Belə ki, məaflar
öz hesabına daimi qulluq apara bilməzdilər və silah tuta bilən bu
qədər məaf üç və ya ən aşağısı iki növbəyə bölmək lazım idi.
Sonradan məlum olmuşdu ki, son illər ərzində yalnız Şirvan
məaflarının az bir qismi uzun çəkməyən ekspedisiyalarda iştirak
edən vaxt 110 nəfəri qaçmış, Talış əyalətində balaca milis dəstə-
si yığmaq sərəncamına isə əyalət rəisi cavab vermişdi ki, bunu
etmək heç cür mümkün deyildir...hal-hazırda məafların ləğv
edilməsi heç yerdə gözəçarpan həyəcan doğurmayaacaq.

Məaflar haqqında məsələ bu vəziyyətdə həll olunmaq üçün
Voronsovun ixtiyarına verildi, baron Rozenin layihəsinin qəbul
olunmasına tərəfdar çıxdı. 1847-ci il dekabrın 22-də “Zaqafqa-
ziya vilayətinin məaf silki haqqında “əlahəzrət təlimati” qəbul
edildi. Bu təlimata görə heç bir yoxlama keçirmədən özlərini
məaf adlandıranların hamısını siyahıya almaq, sonra onlara iki
şərtədən birini seçməyi təklif etmək: ya rəiyyətliliyə keçsinlər, ya

da aşağıdakı şərtlərlə məafliqda qalsınlar: hər sahənin məaflları ilə sahə rəisi tərəfindən sərhəd qaravulunun çəkilməsində, mühafizə dəstəsinin gücləndirilməsində, təcili əməllərin çatdırılmasında əsirlərin, poçtun və gələnlərin müşayət edilməsində, sahələrdə və sahə idarələrində kuryer vəzifəsində və s. istifadə edilsin. Oğru və quldurların tutulması üçün çağırılanda onlar dərhal qulluğa gəlməlidirlər. Düşməne qarşı milis tələb edildikdə məafllar 200-dən 600-ə qədər atlı verməlidirlər. bütün qulluqların yerinə yetirilməsinə məafllar öz atları, paltar və silahları ilə gəlməlidirlər. Bütün qulluqlar üçün məafllar ayda 2 man. maaş, ət payı və yemək alırdılar: düşməni və ya quldur tərəfindən öldürülən at üçün xəzinədən 30 man. pul alır, fərqləndiyinə görə irsi torpaq sahəsi verilir, məaf ünvanı onun oğlanlarına keçirdi. Kasıblıqdan və ya başqa səbəblər üzündən şəxsən qulluqdan boyun qaçıran məafllar məaf silkindən çıxarılır və vergi verənlər vəziyyətinə keçirilirlər. Beləliklə, bir çox tərəddüdlərdən sonra nəhayət məafllar haqqında məsələ həll olundu. Bundan sonra məafliq nəslən keçmədiyindən onların nəslini tədricən kəsildi.²⁵

Qarabağlılar Quba üsyanında

Quba üsyanı çar komandanlığının güzəştli yol tutmağa məcbur etdi. Komandanlıq üsyanın daha da genişləndirilməsindən qorxur, buna görə «Şeyxəli xanı Qubanın xanı kimi tanıyaraq, Qubanı ətraf kəndlərlə birlikdə xanın hakimiyyətinə verməyi və traktat ilə Qarabağ, Şəki və Şirvanda olduğu kimi, onu Rusiya təbəəliyinə keçirməyi»²⁶ təklif edirdi. Ancaq çar hökuməti bu təklifə razılıq vermədi. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün Gəncədən bir bölük, Qarabağdan iki bölük, Bakıdan bir bölük rus piyadası, Şəkidən 1000 və Şamaxıdan 100 atlıdan ibarət qoşun göndərdi. Baş komandan Quba üzərinə yürüşü polkovnik Lisaneviçə tapşırırdı. O, bəzi işlər üzrə artıq sınıanmış bir «mütəxəssis» kimi ad çıxarmışdı.

Lisaneviç 21 oktyabr 1810-cu il tarixli raportunda yazırdı ki, Qız və Yuxarıbaş mahalları üsyançılardan təmizlənilib, əya-

lətdə sakitlik bərpa olunub, Şeyxəli xan isə öz tərəfdarları ilə Tabasarana qaçmış, hal-hazırda Yerfi kəndindədir²⁷

Süvari müsəlman alayları

Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra Rusiya-Türkiyə müharibəsində iştirak etmək üçün işğal edilmiş Cənubi Qafqazın müsəlman vilayətləri əhalisindən, o cümlədən azərbaycanlılardan ibarət atlı müsəlman alayları və Qarabağ süvari dəstələri formalaşdırıldı (1829-cu il). Qarabağın müsəlman azərbaycanlı, qismən də erməni əhalisi tərəfindən 4-cü atlı müsəlman alayı təşkil edildi.

Qafqaz Hərbi Tarix Muzeyinin bələdçi kitabındakı məlumata görə Osmanlılara qarşı müharibədə rus ordusu tərkibində döyüşən bu alaylara 1830-cu ildə Rusiya imperatoru tərəfindən yeni fəxri bayraqlar təqdim edilmişdir. Sonralar 1 və 2-ci alayların bayraqları Bakı və Şuşanın dövlət idarələrinə, 3-cü və 4-cü, eləcə də Kəngərliyə məxsus bayraqlar isə Tiflis muzeyinə verilmişdir. 1924-cü ildə atlı müsəlman alaylarının bayraqları Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təqdim edilmişdir. Hazırda həmin bayraqlar Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda saxlanılır. Qarabağın müsəlman azərbaycanlı əhalisindən təşkil edilmiş 1-ci atlı müsəlman alayının döyüş bayrağı digər döyüş bayraqlarından qumaşının mavi rəngdə olması və aşağıdakı lentdə fars dilində "1-ci alay" sözlərinin yazılması ilə fərqlənir.

Qarabağ atlı alayı 1-ci Müsəlman Polku da adlanırdı. Alay 5 yüzlükdən (taqımdan) ibarət idi. Alaya komandır, yüzlüyə sultan başçılıq edirdi. Sultanın müavini naib, naibin yardımçısı vəkil adlanırdı. Alayın bayrağı vardı. Komandır ştabs-kapitan Gülməmməd bəy Rüstəmbəyov, polkovnik Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşir, 1829-cu ildə komandır köməkçisi kapitan Rüstəm bəy Cavanşir olmuşdur. Komandirin adyutantı Rəhim bəy Uğurlubəyov idi. 1831-ci ildə alayın bayraqdarı Behbud bəy İsmayıl bəy oğlu olmuşdur.

Qarabağ atlı alayının düşərgəsi Ağcabədi kəndinin yanında

yerləşirdi.

Qarabağ atlı alayının döyüş tarixi

1826-cı il dekabrın 28-də rus qoşunlarının bir dəstəsi general-leytenant Mədətovun komandanlığı ilə Araz çayını keçdi. Bu dəstənin içində Qarabağ və Şirvan atlıları da var idi. Bu qoşun Meşkin qəzasında olduğu zaman Meşkin mahalının hakimi şahsevənli Əta xan, Şəqaqi xalqının nümayəndələri, Qarabağ xanlığının hörmətli ağsaqqalları və qaraqoyunlu Məhəmməd xanın Qaradağda yaşayan oğlu knyaz Mədətovun yanına gələrək rus himayəsi altına alınmalarını xahiş etdilər. Rus qoşunlarının bu dəstəsi 1827-ci il yanvarın 16-na qədər Qaradağ xanlığında qaldı və sonra Arazı keçərək Qarabağa qayıtdı.²⁸

I Müsəlman Alayı (Qarabağ atlı alayı) Rusiya-Osmanlı müharibəsində

Balkanlarda Moldova və Valaxiyanı işğal edib Dunay çayını keçən ruslar Qafqaz cəbhəsində də ardıcıl zəfərlər qazanır. 1828-ci il 14 iyulda onların qoşunları qraf Paskeviç-Erivanskinin komandanlığı altında Gümrünü keçib Qarsa tərəf irəliləməyə başlayır. 20 iyunda Qars mühasirəyə alınır. Muravyov, Osten-Saken, Rayevski, Reut kimi tanınmış sərkərdələrin rəhbərliyi altındakı düşmən qoşunlarının hücumlarına tab gətirə bilməyən türk ordusu 23 iyunda Qarsı tərk etmək məcburiyyətində qalır.

Rus qaynaqları onlara işləyən erməni kəşfiyyatçılarının «ənənəvi qorxaq və olduqca məhdud düşüncəli» olduqları üçün faydalı ola bilmədiklərini vurğulayırdı. Qarsdan sonra rusların növbəti hədəfi 40 minə yaxın əhalisi olan Axısqa (Axalsıx) paşalığı idi. O dövrdə Axısqa paşalığı 24 sancığa bölünmüşdü və Qars paşalığından təqribən 5 dəfə böyük idi. Ona görə də ruslar hərbi hərəkəti davam etdirmək üçün əlavə qüvvələrə ehtiyac duyurdu. Bu səbəbdən Məngilis, Barmaqsız, Başkeçid və Gömrüdə olan hərbi ehtiyat hissələrinin gəlib əsas qoşunlara birləş-

məyi tələb olunurdu.

16 iyulda ruslar Qarsdan Axalkələyə doğru hərəkət edir. 24 iyunda şiddətli vuruşmadan sonra Axalkələk zəbt olunur. Axalkələyə hücum zamanı türk əsgərlərinin inanılmaz müqaviməti ilə qarşılaşan ruslar öz heyratlarını gizlədə bilmirdilər: Rus hərbi tarixçisi Uşakov yazırdı: «Qalanın rəisi, keçmiş Axalsıx paşası Səlim paşanın oğlu Fərhad paşa comərdcəsinə həlak oldu. Axalkələyin cürətli müdafiəsi düşmənin nadir mətanət obrazını yaratdı. Özlərini könüllü surətdə görünən ölümə məhkum etmiş bir ovuc insan şübhəsiz ki, haqlı heyratə layiqdir. Ölənlərin hamısı ağ köynəkdə idilər. Bu, müsəlman adətinə görə ən böyük əzmin nişanəsidir»²⁹.

Axalkələk sancığının rəisi Mutu bəy əsir alınır və ruslara sonrakı əməliyyatlar sırasında çox yardım edir (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX yüzilin ilk yarısında Axalkələkdə ən böyük torpaq sahiblərinə Mutu bəyin oğlu Dədə bəy sahib olmuşdur). Bundan sonra ruslar heç bir çətinliklə üzləşmədən Xertvis (Xırtız) qalasına girirlər.

1828-ci il 10 avqustda Axısqa qalası mühasirəyə alınır. Paskeviçin (yerli türklər ona Başkovoç deyirdilər) döyüşsüz təslim olmaq çağırışına Axısqa qarnizonunun komendantı «ayı səmənadan düşürə bilmədiyiniz kimi, Axısqa məscidindən də ayıparanı düşürə bilməyəcəksiniz» - cavabını verir. Bir neçə gün davam edən mühasirədən sonra ruslar 15 avqustda həlledici hücum keçirlər. Türklər sərt müqavimət göstərirlər. 13 saatlıq amansız və qanlı döyüşdən sonra Axısqa süqut edir.

Paskeviç zəbt etdiyi Axısqa bülğəsinin başçısı və buradakı rus qarnizonunun rəisi vəzifəsinə general B.Beybutyanı təyin edir. 30000 əhalisi olan Axısqa şəhəri işğaldan sonra kiçik bir qəsəbə halına düşür.

22 avqustda ruslar heç bir müqavimətə rast gəlmədən Ərdəhana daxil olurlar, sentyabr ayında isə Topraqqalanı (Ələşgirdi) ələ keçirirlər. 9 sentyabrda Topraqqalanın 15 verstliyində yerləşən erməni kəndi Çilkana hücum olunur. General Paskeviç

1828-ci ildə 23 sentyabr raportunda Çilkana basqın edənlərin başında qarapapaq Qazı xanın durduğunu və onların rus dəstələri ilə toqquşması nəticəsində sonuncular tərəfdən 2 kürdün öldüyü. 1 kürd və 1 erməninin yaralandığı, 20 erməninin isə əsir tutulduğu məlum olur. Başqa bir mənbə isə Çilkana basanın 1826-28-ci illər rus-İran savaşının iştirakçısı Qarapapaq Nağı xan olduğunu yazır və onun 10 sentyabrda Yepifenovun rəhbərliyi altındakı 60 kazak, 60 İrəvan könüllüsü və 80 kürdə qarşı vuruşda kürdlərin biri tərəfdən nizə ilə yaralandığını bildirirdi.³⁰

Müharibənin əvvəlində Osmanlı dövlətini parçalamaq istəyən və buna güərə də ruslara yardım edən İngiltərə və Fransa kimi Avropa dövlətləri daha sonra Rusiyanın nüfuzunun güclənməsindən narahat olub İrani də onun əleyhinə müharibəyə cəlb etməyə, yəni ki, İrani Türkiyə ilə Rusiyaya qarşı vahid blokda birləşdirməyə can atırdı. Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun 30 yanvar 1829-ildə Tehranda öldürülməsi Rusiya və İran dövlətləri arasında vəziyyəti gərginləşdirir. General-mayor Pankratyev 1829-cu il 19 fevralda Bəyaziddən bildirirdi: «Abbas Mirzənin inanılmış adamları Xudadat xan və Nağı xan gizli təlimatlarla sərəskərlə görüşmək üçün bir-birinin ardınca Təbrizdən Ərzuruma göndəriliblər»³¹.

Qış aylarında səngimiş hərbi əməliyyatlar 1829-cu ilin yazında yenidən başlanır. Başkomandan Paskeviç tatar distansiyaları və müsəlman vilayətlərinin sakinlərindən üç süvari-müsəlman alayının toplanmasını əmr edir. 19 mayda N. Muravyovun Axalkələk yaxınlığındakı Gendərə kəndində yerləşən düşərgəsinə gələn baş qərargahın zabidləri burada digər qoşun birləşmələri ilə yanaşı Qarabağdan yığılmış 500 süvaridən ibarət olan I atlı-müsəlman alayını da görürlər. Bu barədə Uşakov yazırdı: «Yeni yığılmış atlılar öz milli geyimlərində idilər, yaxşı silahlanmışdılar, saz atlara sahib idilər və sonradan həqiqətən də təsdiqlədikləri alovlu canfəşanlıqla ruhlanmışdılar. I atlı-müsəlman alayının süvariləri sivriucu milli papaqlarının üz tərəfinə bərkidilmiş sarı rəngli mahud ulduzla seçilir-

dilər. Atlılar vəkil və bəylərin başçılıq etdiyi sotnyalara (yüzlüklərə) bölünürdülər»³².

1829-cu il iyun ayının 1-də türklər Posxov çayı yaxınlığındakı Diqur kəndində olan rus bölmələrinə həmlə edir, ancaq rus ordusunun avanqard dəstələrini təşkil edən III atlı-müsəlman alayının köməyə gəlməsi onları geri çəkilmək məcburiyyətində qoyur. 2 iyulda ruslar Diqurdan türk düşərgəsinə əks hücum təşkil edirlər. Baş verən döyüşdə üstünlüyü türklərin ələ aldığı-nı görən başkomandan yubanmadan III atlı-müsəlman alayına piyadaların önünə keçmək əmrini verir. Türklər Acara tərəfdən rusların sağ cənabını əhatəyə alırlar. Qraf Paskeviçin nişançıları türk süvarilərinin hücumuna məruz qalır. «Bu vaxt özünü yetirən müsəlman polku hücumu buraxılır. Düşmən süvariləri və piyadaları düyüş meydanında düşərgədən çıxardıqları iki topu atıb qaçmağa üz qoyurlar»³³.

1829-cu il 10 iyunda Qars ətrafında olan rus qoşunları (12340 piyada, 5770 süvari) Kotanlı kəndi yaxınlığındakı geniş düzənliyə toplanılır. Buradakı qeyri-nizami süvarilər içərisində dörd atlı-müsəlman alayı və Naxçıvan mahalının Kəngərli adlanan xüsusi atlılar dəstəsi də olur. I atlı-müsəlman alayı qara-bağlılardan, II atlı-müsəlman alayı Şirvan və Şəki mahalının sakinlərindən, III atlı-müsəlman alayı «tatar distansiyaları»nın əhalisindən, IV atlı-müsəlman alayı isə «erməni vilayətinin» müsəlman kürdlərindən təşkil olunmuşdu. Onlar hamısı yaxşı silahlanmışdı. Bu alaylarda komandir vəzifəsinə rus kavaləriya (süvari) zabidləri, onların köməkçiləri vəzifəsinə isə həmin əyalətlərdən nüfuzlu bəylər təyin edilmişdi. Hər bir alay 500 atlıdan ibarət idi və 5 «sotnya»ya bölünürdü. «Sotnya»ların hərəsində 2 vəkil, yəni uryadnik, «sotnya»ların başçısı və onun yarıdımçısı (naibi) olan 2 bəy var idi. Alay komandirinin aylıq maaşı qida parası ilə birlikdə 37 rubl 50 qəpik, sotnya başçısının 25 rubl, onun köməkçisinin 20 rubl, vəkilin və sırası atının 3 rubl gümüş puldan ibarət idi. Bundan başqa onların hamısı gündəlik ərzaq payı olaraq 4 funt un və 1 funt ət (alay koman-

dirinin küməkçisi 2 funt ət) alırdılar. Müsəlman alaylarının hər birinə dini ayinləri yerinə yetirmək üçün 1 molla, yazışmalar üçün 1 Mirzə, kvartirneyster (ərzaq təchizatçısı), adyutant və zifəsini icra etmək üçün 1 kavaləriya zabiti və Nijniy Novqorod draqun alayının 15 aşağı rütbəli zabiti ezam olunmuşdu. Bu alaylarda arabalar yox idi, ancaq onların əvəzinə hər üç nəfərdən birinə 1 yük atı, hər 2 yük atından birinə 1 çodar düşürdü». Uşakov müsəlman süvarilərini haqqında yazırdı: «Həmin bu adamlar 3 il qabaq İranla qəflətən baş verən müharibədən istifadə edərək silahlarını bizə qarşı çevirdilər, Hətta Yelizavetpol işində iranlılar tərəfdə döyüşdülər. Etiraf etməliyəm ki, başkomandanın dəvətilə rus ordusu sıralarında xidmət etmək qərarına gəlmiş müsəlman könüllülərin silahlandırılması, o zamankı hökumətin həmişə bizə düşmən olan xalqın beyninə bizim üçün əlverişli, müsbət təsirini isbat edir»³⁴.

1829-cu il 13 iyunda podpolkovnik Fomin don kazakları və III atlı-müsəlman alayının 150 döyüşçüsü ilə türk düşərgəsinə çaxnaşma salmaq üçün Millidüzə göndərilir. Gecənin zülmət qaranlığından istifadə edib meşə ilə tez və maneəsiz irəliləyən dəstə türklərin ündəki qaravul postlarını keçib səhərə yaxın Milli düzə yaxınlaşır və Həqqi paşanın düşərgəsinə böyük vələ salır. Verilən tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən dəstə türklərlə toqquşmadan yayınıb geri çəkilir. Uşakov: «Kiçik ordu hissəsinin güzlənilməz cəsarətindən əsəbiləşən türklər bizim kazakları və tatarları hərərətlə təqib edirdilər, ancaq onların geri çəkilməsi soyuqqanlılıq və şücaətlə müşaiət olunurdu... Onun (Fominin) az saylı dəstəsi bir neçə dəfə bataqlıq ərazilərə sıxışdırıldı, ancaq kazak və tatarlar bir dəfə də olsun üzlərini mühasirəyə almağa qoymadılar»³⁵.

General-mayor Muravyovun komandanlığındakı qoşunun öncül bölmələri 19 iyunda Soğanlı dağlarının Çaxırbaba yoxuşunda idi. Onun sağ qanadını podpolkovnik Fominin rəhbərliyi altında Don kazak alayı (322 nəfər), sol qanadını isə III atlı-müsəlman alayının 325 süvarisi təşkil edirdi. Həmin gün Ka-

yımlı (Yeniköy) kəndi yaxınlığında türk atlıları güründür. Şiddətli döyüş olur. Türklər mərdlik və qorxmazlıq örnəkləri nümayiş etdirirlər. Başkomandan Paskeviç general-mayor Rayevski və iki draqun diviziyası, Karpovun kazakları, III atlı-müsəlman alayı, iki sotnya seçmə nizami alay (lineyniy polk) və altı topla türk qüvvələrinin mərkəz xəttini dağıtmaq təlimatını verir. Rayevski tapşırığın ühdəsindən uğurla gəlir. Türklər meşəli təpələrə sıxışdırılırlar. 27 iyunda Şimal-Şərqi Anadolunun ən böyük şəhəri Ərzurum döyüşsüz ruslara təhvil verilir. Ərzurumu işğal etmiş Paskeviçin ordusu tərkibində rus şairi A.S.Puşkin də olur. O öz səfər təəssüratlarını «Ərzuruma səyahət» əsərində təsvir etmişdir. Ərzurumdan sonra Xınıs, Tərcan, Oltu və Bayburt zəbt edilir. Balkan cəbhəsində rus ordusunun İstanbulun həndəvərinə qədər yaxınlaşması Osmanlı sultanı II Mahmudu 2 sentyabrda (1829-cu il) Ədirnə sülh sənədini imzalamağa məcbur edir. Sənəd əsasən Osmanlı İmperiyası Yunanıstanın müstəqilliyini tanıyır, Moldaviya, Valaxiya və Serbiyaya isə muxtariyyət verir, Axısqa, Axıləkək, Xırtız, Əspincə, Azqur, Abastuman qalaları və Suqumqala (Suxum), Redutqala (Anakliya), Sucuqqala (Soğucaq, Novorossiysk), Gəlcincik, Mamayqala (Soçi) daxil olmaqla Kuban//Kuman çayından Çürüksuya (Kobuleta) qədər Qara dənizin şərq sahilini Rusiya İmperiyasının əlinə keçir. Türkiyə ermənilərinə 18 ay ərzində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiya himayədarlığı altına keçmək hüququ verilir.

1829-1830-cu illərdə Ərzurum. Qars və Bəyaziddən Cənubi Qafqaza 90 mindən artıq erməni küçür. Onlardan Ərzurum erməniləri əsasən Mesxet-Cavaxetdə (7300 ailə), Qars erməniləri (2500 ailə) Gümrü və Talın bölgələrində, bəyazidlilər (4215 ailə) Göyçə gölünün sahilində, qalanlar isə Sürməli, Dərəçiçək. Abaran və Pəmbək mahallarında yerləşdirilirlər. Ərzurum erməniləri ilə bərabər köçmüş urumlar (yunanlar) isə Gümrü və Barmaqsız (Zalqa) yörələrində məskunlaşırlar.

Rus baş komandanının 1830-cu il 16 mart əmri ilə 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsindəki mərdliklərinə və cəsa-

rətlərinə görə qarabağ atlı alayına «igidliyə görə» yazısı olan 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni verilir.

Qarabağ atlı alayının quruluşu

1829-cu ildə 1-ci müsəlman polku (Qarabağ atlı alayı) aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu:

1-ci yüzlük

1. Sultan: Fərəculla bəy Uğurlubəyov
2. Naib: Cəfər bəy Hacıbəyov
3. Vəkillər: Bəndəli bəy Kərim bəy oğlu, Hüseyn bəy Köçərlinski
4. Tərkibi: Kolanı mahalından-30 nəfər, Dizaq mahalından-50 nəfər, Zərgər-Dilağarda camaatından-20 nəfər.

2-ci yüzlük

- Sultan: Əli ağa Adıgözəlov
- Naib: Salah bəy mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu Saatlı
- Vəkillər: Mehrali ağa Məhəmməd ağa oğlu, Həşim bəy Teymurxan bəy oğlu İmanbəyov
- Tərkibi: İyirmidörd mahalından -50 nəfər, Otuziki mahalından-50 nəfər.

3-cü yüzlük

- Sultan: Sadıq bəy Hacı-Cavanşir
- Naib: Camalxan bəy Hüseynbəyov
- Vəkillər: Fərhad bəy Məlikaslanov, Behbud bəy İsmayıl bəy oğlu
- Tərkibi: Zəngəzur mahalından 100 nəfər.

4-cü yüzlük

- Sultan: Adıgözəl bəy Təklənski
- Naib: praporşik (gizir) Ağa bəy Rüstəmbəyov
- Vəkillər: Həsənqulu bəy Sultanov, Atakişi bəy Sultanov
- Tərkibi: Kəbirli mahalından-30 nəfər, Cavanşir-Dizaq mahalından -30 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından -40 nəfər.

5-ci yüzlük

- Sultan: podporuçik Manas bəy Bəylərov
- Naib: Hüseyn bəy Pirimov
- Vəkillər: Bəylər bəy Bəylərov, Rüstəm bəy Şahnəzərov
- Tərkibi: Xaçın mahalından-20 nəfər, Vərəndə mahalından 30 nəfər, Çiləbörd mahalından-20 nəfər, Talış mahalından-20 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından-10 nəfər.

1831-ci ildə 1-ci müsəlman polku (Qarabağ atlı alayı) aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu:

1-ci yüzlük

- Sultan: Rüstəm bəy Rüstəmbəyov
- Naib: Ağa bəy Rüstəmbəyov
- Vəkillər: İskəndər bəy Qasım bəy oğlu, Əhməd bəy Şirin bəy oğlu
- Tərkibi: Kolanı mahalından-30 nəfər, Dizaq mahalından-50 nəfər, Zərgər-Dilağarda camaatından-20 nəfər.

2-ci yüzlük

- Sultan: Əli ağa Adıgözəlov
- Naib: Salah bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu Saatlı
- Vəkillər: Mehdi ağa Məhəmməd ağa oğlu, Mərdan bəy Behbud bəy oğlu
- Tərkibi: İyirmidörd mahalından -50 nəfər, Otuziki mahalından-50 nəfər.

3-cü yüzlük

- Sultan: Cəfər bəy
- Naib: Hüseyn bəy Sarıcalı
- Vəkillər: Məmmədsəlim bəy Əlimərdan bəy oğlu, Hümbətəli bəy
- Tərkibi: Zəngəzur mahalından 100 nəfər.

4-cü yüzlük

- Sultan: Əli bəy Mirzəli bəy oğlu
- Naib: praporşik (gizir) Camalxan bəy Hüseynbəyov
- Vəkillər: Mehdi bəy Kəbirlinski, Abdulla bəy
- Tərkibi: Kəbirli mahalından-30 nəfər, Cavanşir-Dizaq mahalından -30 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından -40 nəfər.

5-ci yüzlük

- Sultan: gizir Mikayıl bəy Əsribəyov
- Naib: Rüstəm bəy Şahnəzərov
- Vəkillər: İsay bəy, carçı Bala bəy
- Tərkibi: Xaçın mahalından-20 nəfər, Vərəndə mahalından 30 nəfər, Çiləbörd mahalından-20 nəfər, Talış mahalından-20 nəfər, Dəmirçihəsənli mahalından-10 nəfər.

1831-ci ildə 1-ci yüzlüyün süvariləri

1. Cavanşir-Dizaq mahalının Dilağarda obasından:
2. Murad yüzbaşı İmamalı yüzbaşı oğlu
3. Əmirxan yüzbaşı Novruzxan oğlu
4. Şərəfxan Şıxəli oğlu
5. Məhərrəm Sərdar oğlu
6. Tapdıq Möhbalı oğlu
7. Əlisəfi Məmmədağlı oğlu
8. Əcəbxan Atlıxan oğlu
9. Atakişi Allahyar oğlu
10. Gülməmməd Əli oğlu
11. Bayram Alı oğlu
12. Mirzəmurad Behbudalı oğlu
13. Cəfərqulu Fətəli oğlu
14. Zeynaləbdin Həsən oğlu
15. Mirqasım Gülləqasım oğlu
16. Abbasəli Əliqasım oğlu
17. Bədəl Aslanəli oğlu

2-ci yüzlüyün süvariləri.

1. İyirmidörd mahalının Qaradağlı kəndindən:
2. Molla Qasım İsmayıl oğlu
3. Qurban Əli oğlu

İyirmidörd mahalının Borsunlu kəndindən:

1. Namaz Sultanməmməd oğlu
2. Həsən Hacı oğlu
3. İyirmidörd mahalının Qarahacı kəndindən:
4. Nağdalı Kərim oğlu

İyirmidörd mahalının Sarıçalı kəndindən:

Cəfər Qurban oğlu

1831-ci ildə ştabş-kapitan və kavalər Gülməmməd bəyin bir əmrində göstərilir ki, 3-cü yüzlükdə Qaraçorlu mahalının Təhməzli obasından Ağə Şirin Rəhim bəy oğlu, Kosalar obasından Gülməli Mirzə oğlu, Zabuqlu kəndindən Qasım Rza oğlu, Püsyən mahalının Zodmanlı obasından yükdaşıyan Ağayar Allahverdi oğlu, Sisyan mahalının Qarakilsə kəndindən Cevorq Kəhriz oğlu xidmətdədirlər.

42-ci yeger polku

Polkun formalaşması

42-ci yeger polku 1810-cu il oktyabrın 19-da Estlyand müşketyor polkundan təşkil olunmuşdur. 1819-cu ildə 9-cu yeger polku adlandırılmışdır. Lakin 1825-ci ildə əvvəlki adı qaytarılmışdır. 1834-cü il martın 21-də yeger polklarının ləğv olunmasından sonra bir batalyon üzrə Tiflis qrenadyor və Şirvan piyada polklarına birləşdirilmiş, bir batalyon isə Min qrel qrenadyor polkunun formalaşmasına yönəldilmişdir. Polkun starşinalığı (baş çavuşluğu) saxlanılmışdır. Polkun ləğv edilməsi və varixliyi Q.E.Qabayevin və Klizovskinin dedikləri kimi başqa qeyri-rəsmi variantı da var. Onların məlumatına görə

1825-ci ildə əvvəlki adı polka qaytarılmamışdır və o, 9-cu yeger polku kimi qalaraq 1833-cü ildə ləğv edilmişdir. Onun batalyonları isə Kostroma polkuna birləşdirilmişdir. 1863-cü ildə sonuncunun ikinci yarısı 42-ci (9-cu) yeger polkunun starşinalığı saxlanılan Troitski polkunun formalaşmasına ayrılmışdır.

Polkun hərbi əməliyyatları

1812-ci il Vətən müharibəsi zamanı hər iki döyüşən batalyon 2-ci Qərb ordusunun 7-ci korpusunun 26-cı piyada diviziyalarının tərkibində idi. 2-ci batalyonun qrenadyor polku həmin ordunun 8-ci korpusunun toplu qrenadyor diviziyasına verilmişdi. Bu batalyonlar fransızlara qarşı bir çox əməliyyatlara iştirak etmişdi. Ehtiyat batalyon isə həmin vaxt Bobruysk qarnizonunda idi.

Napalyon müharibələrindən sonra polk Qafqaz qoşunlarının gücləndirilməsi üçün göndərilmişdi və 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrində iştirak etmişdi.

Polkun fərqlənmə nişanı

Fərqlənmə nişanlarından 42-ci yeger polkunun 1829-cu il aprelin 18-də təltif olunmuş və Tiflis polkuna verilmiş "İran ordusuna qarşı Şuşa qalasının müdafiəsinə görə" sözləri olan Georgi bayrağı vardı. 1826-1829-cu illərdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələrində göstərdiyi şücaətə görə "Fərqlənməyə görə" sözləri yazılan aşağı rütbələr üçün papaq nişanları ilə 1830-cu il sentyabrın 22-də təltif edilmiş, Tiflis və Minqrel polklarında saxlanılmışdır.

Polkun başçıları

19.X.1810-1.IX.1814-general-leytenant Pavel Petroviç Puşşin

Polkun komandirləri

1.19.X.1810-22.11.1811-polkovnik İvan Vladimiroviç Zolotnibski;

2.20.IX.1811-1.VI.1815-podpolkovnik (16.XII. 1812-ci ildən polkovnik) İqor İvanoviç Sinenkov;

3.1.VI.1815-17.1.1820-polkovnik Aleksey Fyodroviç Lya-xoviç.³⁶

Zaqafqaziya Atlı-Müsəlman Alayı

Rusiya İmperator ordusuna daxil olan Azərbaycanlılardan ibarət atlı alay.

2 iyun 1835-ci ildə General-Feldmarşal Paskeviçin əmri ilə müharibə dövrü Zaqafqaziya atlı-müsəlman alayı yaradılır. Alaya komandir, komandirin 2 köməkçisi, 6 sultan (hər 100 atlının başçıları), 18 naib (sultanların köməkçiləri), 48 vəkil, 600 atlı, 198 ehtiyat atlı. Qafqaz korpusunun əmri ilə qoşunun içindən iki Azərbaycan dilini bilən 2 zabıt qoşulurdu.

Hərbi xidmət 4 il təyin olunurdu. Hər iki il keçəndən sonra alayın yarısı yenilənirdi. Alayın komandiri rus zabıtlar ştabından Azərbaycan dilini bilənlər təyin olunurdu. Polk hazırlanandan sonra Varşavaya General-Feldmarşal Paskeviçin təbəçiliyinə verildi. Polk dağılanacan Paskeviçin təbəçiliyində qaldı. 11 mart 1839-cu il əmrinə əsasən Qafqaz Müsəlmanları arasından 30 nəfər seçilir və İmperatorun şəxsi böyük konvoyuna daxil olur. Seçilmişlər kazarmada yaşayırdılar, milli geyimlər geyirdilər və milli yeməklər yeyirdilər.

1849-cu ildə Zaqafqaziya atlı-müsəlman polku Macarıstan kompaniyasında iştiraka görə Qeorqiyevski bayraq ilə təltif olundu. Qeorqiyevski bayrağın üzərində yazılmışdı: "Üsyançı Macarlara qarşı əla cəsarət və mərdliyə görə və düşmənin artileriyasının ələ keçirməyə görə".

10 yanvar 1852-ci ildə polk dağılır və dörd yüzlükdən ibarət heyət yaradılır.

1856-cı ilin mart ayında Paris sülh müqaviləsindən sonra ordu azaldılır və 24 avqust 1856-cı ildə əmrə əsasən iki yüzlük dağılır. 1857-ci ilin əvvəlində isə polk tamam dağılır.

Alayın döyüş tarixi

XIX yüzilliyin ortalarında Rusiya İmperiyası Balkan yarımadasında mövqələrini möhkəmləndirməyə, İstanbul (Bosfor) və Çanaqqala (Dardanel) boğazlarını nəzarət altına almağa, bununla da Aralıq dənizinə sərbəst çıxış yolu əldə edib Yaxın Şərqdə yeni ərazilərə sahib olmağa can atırdı. Böyük Britaniya, Fransa və Türkiyə (Osmanlı) isə, əksinə. Rusiyanı Qara dəniz sahillərindən sıxışdırmağa çalışırdı. Fələstindəki «Müqəddəs torpaqlar» uğrunda pravoslav və katolik ruhaniləri arasında gedən mübahisə tarixə «Kırım müharibəsi» və ya «Şərq müharibəsi» adı altında keçən 1853-1856-cı illər türk-rus savaşının başlanması üçün bəhanə olur.

1853-cü il iyunun 26-da Rusiya Osmanlıya bağlı olan Moldaviya və Valaxiyanın işğal edir. Buna cavab olaraq Osmanlı İmperatorluğu oktyabrın 4-də Rusiyaya müharibə elan edir. Qafqaz cəbhəsində türk qoşunları Abdi Paşa komandanlığında Qarsdan Aleksandropol (Gümrü) istiqamətində hərəkətə keçir. Noyabrın 2-də Bayandur kəndi uğrunda rusların ağır itkiləri ilə nəticələnən ilk döyüş baş verir. Bu döyüşdə 1852-ci ildə rus ordusu tərkibindəki Qafqaz müsəlman süvari alayına komandir vəzifəsinə təyin olunmuş Tiflisli polkovnik Həsən bəy Ağalarovun əsgərləri xüsusilə fərqlənirlər. 11 noyabrda Axalkalək-Çıldır yolu ilə Osmanlı ərazisinə girmək istəyən rus birliklərini sərhəddə - Çıldır nahiyəsinin Kənarbel kəndi yaxınlığında 1828-29-cu illər türk-rus hərbi sonrasına Bərçalı və Cavaxetdən köç edərək Çıldır gölü sahillərindəki Göldalı (Urta), Tərakəmə çayı (Qoçgüdən), İldırımtepe (Rabat), Köğas, Meredis kəndlərində məskunlaşan qarapapaq-tərakəmələrin Süleyman bəy başçılığında könlü dəstələri qarşılayır və nizami ordunun yetişməsinə gözləmədən Ərdahanın gələn Hacı Hüseyn paşanın dəstəsi ilə birlikdə hücum edərək 50 rus kazakını öldürür, 4 nəfərini isə əsir alaraq Ərdahana göndərir. Bu igidliklərinə görə Ərdahanlı Hacı Hüseyn paşaya «Mirimiran» paşalıq rütbəsi,

Çıldır qarapapağı Süleyman bəyə isə «Sadiq və etibar sahibi olduğundan» Dərgahi-Ali Qapucu Başlığı rütbəsi verilir.

1826-cı il 31 noyabrda isə Başgədiklərdə osmanlılar məğlubiyyətə düşər oldu. Dörd cildlik Şərq müharibəsi tarixini qələmə almış general-leytenant M.Boqdanoviç Başgədiklər vuruşmasının nəticələrinin Güney Qafqaz bölgəsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. Onun sözlərinə görə rusların məğlub olacağı dəqiqəni gözləyən bölgənin müsəlman əhalisi hər yanda üsyana qalxıb rus vilayətlərinə hücum etməyə hazır idi. «Qaçaqlıqlar haqqında hekayələrlə tərbiyə olunmuş Qafqaz tatarları»nın bu müharibədə tutduqları mövqeni görkəmli rus tarixçisi, bu savaşın Novorossiysk draqun alayının yüksək rütbəli zabiti qismində iştirakçısı V. Potto isə belə açıqlayırdı: «Bizim bu və ya digər məntəqədə kiçik bir uğursuzluğumuz nəinki ordumuz üçün, bütün Cənubi Qafqaz diyarı üçün qorxulu bir şəkildə əks oluna bilərdi. Biz yaxşı bilirdik ki, döyüş zəfərindən sonra türk bayraqlarının Arpaçayın sağ sahilində görünməsi Cənubi Qafqaz diyarının əhalisinin demək olar ki, hamısının silahlarını bizə qarşı çevirməsi üçün kifayətdir». Başgədiklər döyüşündən sonra cəbhə bölgəsində sərt qışın düşməsi ilə əlaqədar hərbi əməliyyatlar 6 ay müddətinə dayandırılır. Bu fasilədən rus komandanları səmərəli istifadə etməyə çalışırdılar. Onlar hər bir vəchlə Qafqaz türklərini öz tərəllərinə çəkməyə səy göstərirdi və qismən istədiklərinə nail olurdular.

1854-cü ilin əvvəlində Qafqaz Əlahiddə Ordusunun komandanı general-leytenant V.İ.Behbudov Türkiyədə sığınacaq tapmış qaçaqları rus ordusunda xidmət etmək şərti ilə əfv edir.

1854-cü il may ayının sonunda rus ordusuna yazılmış könlülərdən təşkil olunmuş 300 nəfərlik milis dəstəsi polkovnik M.T.Loris-Melikovun başçılığı altında Gümrüyə göndərilir. Bu milislərin milli tərkibi Rusiya müsəlmanlarından ibarət idi. Boqdanoviçin yazdığına görə, bunlar arasında nizam-intizam saxlamaq çətin məsələ idi; kefləri istəyəndə dəstəni tərk edir, istədikləri zaman isə geri qayıdırdılar və çox vaxt onlar arasın-

dakı anlaşılmazlıqlar ölümlə nəticələnirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibənin getdiyi coğrafi ərazini yaxşı tanıdıqları üçün onların bələdçi və kəşfiyyatçı kimi xidmətləri əvəzsiz idi.

24 iyulda Qarsın Kürəkdərə kəndi ətrafında Ərzurum valisi Zərif Mustafa Paşanın ordusu ilə ruslar arasında qızgın döyüş oldu. Kürəkdərə döyüşündə göstərdiyi rəşadətə görə süvari-müsəlman briqadasının komandir müavini, Qacar polkovnik rütbəsinə yüksəldilir. Ruslar 1854-cü ildə ən böyük qələbələrini sayılan bu vuruşmadan sonra müharibəni davam etdirmək iqtidarında olmur və Gümrüyə dönürlər. Qafqaz cəbhəsində uzunmüddətli sakitlik hökm sürür.

1854-cü ilin başlarında cəbhə xəttinə yollanan Novorossiysk draqun alayı martın ortalarında Başkeçidə çatır və təqribən bir ay orada qalmalı olur.

Mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, savaşa gedəndə hüdudu keçib qəfil həmlələri ilə rusları ən çox narahat edən Borçalı Həşimoğlu və onun başçılıq etdiyi dəstə olur. Onların hücumlarının qarşısını almaq üçün Cavaxetin sərhəd kəndlərində xüsusi gözətçi postları qurulur.

1855-ci ilin aprelində türklər hücumu təkrarlamaq fikrinə düşdü. 1853-cü ildə müharibədən əvvəl düşmən qoşunlarında artilleriya atlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Türklər bu boşluğu yerli atların cinsi alçaqboylu olduğu üçün Kiçik Asiyadakı ilxıların hesabına doldura bilmirdi. Duxobor kəndlərinə qonşuluqdakı Çıldır sancağında yaxşı bilirdilər ki, rus köçkünləri ələ qoşquya gedən atlara sahibdirlər.

1855-ci il 2 martda Krım cəbhəsində - Gözləvədə (indiki Yevpatoriya) ruslar Osmanlı, Sardiniya Krallığı və düz bir il əvvəl - 1854-cü ildə Rusiyaya savaşa elan etmiş Böyük Britaniya və Fransa dövlətlərinin müttəfiq ordusu qarşısında məğlub olurlar. Bu arada çar I Nikolay intihar edir və onun yerinə II Aleksandra keçir. Bundan sonra, may ayında Əlahiddə Qafqaz Kerpusunun komandanı vəzifəsinə təcrübəli general, 1826-28-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı İ.F.Paskeviçin ordusunun qə-

rargah rəisi, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində qrenader (seçmə əsgər) briqadasının rəhbəri olmuş yeni Qafqaz cənibini Nikolay Nikolayeviç Muravyov təyin olunur. O bu savaşa dair öz xatirələrini iki cildlik «1855-ci ildə Qafqaz arxasında müharibə» adlı kitabında ifadə edir. Osmanlılarda da komandan dəyişdirilir. Zərif paşanın yerinə Şükrü paşa təyin edilir.

Artıq 1855-ci il hərbi kompaniyasının başlanğıcında Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsində döyüşən hər üç bölməsinin – Aleksandropol, İrəvan və Axalsıx bölmələrinin tərkibinə Azərbaycan türklərinin ağa-bəylərdən və onların nöqərlərindən ibarət qeyri-nizami atlı alayları və könüllü dəstələri daxil idilər: Qarabağ süvari-müsəlman alayı (500 atlı), Şamaxı quberniyasının 3 qəzasının sakinlərindən formalaşmış polkovnik İsrəfil bəy Yedigərovun komandanlığındakı II Şirvan süvari-müsəlman alayı (500 atlı) və Daşdəmir ağanın başçılığı altında Borçalı distansiyasından yığılmış 300 atlı Aleksandropol (Gümrü) bölməsinin; Qazax, Borçalı, Şəmşəddil distansiyalarının və qismən də Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının sakinlərindən təşkil olunmuş polkovnik knyaz Vaxtanq Orbelianinin başçılıq etdiyi III süvari-müsəlman alayı (500 atlı) və tərkibində türklərin də olduğu Axalkalak milis dəstəsi ordunun sağ cinahını təşkil edən Axalsıx bölməsinin; İrəvan quberniyasının sakinlərindən təşkil olunmuş IV süvari-müsəlman alayı (500 atlı) ordunun sol cinahını təşkil edən İrəvan bölməsinin tərkibindəydilər.

1855-ci il may ayının sonunda Ərdahan qalası rus ordusuna təslim olur. Bundan sonra Qafqaz cəbhəsində döyüşlər əsasən Qars üzərində gedirdi. Strateji Qars qalası rusların Ərzurum səmtinə olan yollarını kəsir, türk ordusunun isə Tiflis istiqamətinə yollarını açırdı. Türklər rus qoşunları qarşısına qoyulmuş əsas məqsədin Qarsın işğal edilməsi olduğunu yaxşı bilirdilər və buna görə də qalanın müdafiəsini mükəmməl təşkil etmişdilər. Qaladakı istehkamların gücləndirilməsi üçün əcnəbi mühəndislər də işə cəlb olunmuşdular. Çıldır sancağının rəisi Aslan Paşanın toplayıb özü başçılıq etdiyi, əksəriyyəti Çıldır

sancağı və ətraf nahiyələrin qarapapaqlarından ibarət olan könüllülər də o zaman Qarsda idilər.

Qarsı mühafizə edən türk qoşunlarının qeyri-nizami bölmələrinin komandanları haqqında general M.Boqdanoviç yazırdı: «Türk ordusunun rəislərinə gəldikdə, heç bir təhsili olmayan, ancaq döyüşlərdə sınınmış və onu Baba Kərim adlandıran təbəçiliyində olanların sevimlisi, özünü köhnə türk adlandıran Ərəbistan diviziyasının komandiri (keçmiş komandiri - redaktor) Kərim paşa; fəvqəladə cəsur və hər şeylə maraqlanan, əslən çərkəzlərin ubıx tayfasından olan Hüseyn paşa; qəfil hücumları, yırtıcılığı və ərazini tanımasıyla bizim sərhəddəni əyalətlər üçün olduqca təhlükəli olan Borçalı distansiyasının Türkiyəyə qaçmış keçmiş sakini Həşiməoğlu onların içərisində ən yaxşılardan idilər»³⁷. Qafqazdakı rus ordusunun rəhbəri N.Muravyov isə öz əsərinin «Türk qoşunlarının rəisləri» bölməsində Qarsdakı türk qarnizonunun könüllü hissələrinin ən yaxşı komandanları arasında Kərim paşa və çərkəz Hüseyn paşa ilə yanaşı, əslən Malatya-Diyarbəkir yörələlərindən olub «təmtərağı sevən» Hacı Teymur ağa və laz könüllülərinin başçısı Əli bəyin də olduğunu vurğulayaraq əlavə edirdi: «Nə vaxtsa türklər tərəfə qaçmış və cari müharibədə onlardan ştab-ofiser rütbəsi almış bizim Borçalı distansiyasının keçmiş sakini Həşiməoğlu da Qars qarnizonunun şöhrətliyələrindən hesab olunurdu. O mərdliyi, bacarığı və ərazini tanıması ilə məşhur olan qaçaqlar sırasına məxsus idi. Uzun müddət bizim Cənubi Qafqazın hüdudda yaşayan əhalisinin (mənbə və faktların göstərdiyi kimi, qeyri-türklərin - redaktor) qənimi olubdur. Özünün çevik basqınları ilə bizim sərhəddə və ordunun arxasında peyda olub qarətlər etməsinə və əsirlər aparmasına baxmayaraq ona qarşı heç bir cəza tədbiri görülmə bilmirdi»³⁸.

1855-ci il iyun ayının əvvəllərində Qars rus qoşunlarının əhatəsinə düşür. Bəlgələr düşmən tərəfindən dövrəyə alınmış qarşılıqlı ərzaqla Şürəgəl və Zərşad qarapapaqlarının təminatçılığını bildirirdi. Osman ağa rəhbərliyindəki qarşılıq gənc kö-

nüllülər dəstəsinin döyüşçüləri arasında qarapapaqlar çoxluq təşkil edirdi. Qarsın rus işğalında olan Azad kəndinin sakini Hacı Hüseyn ağa 16 iyundan, Ramazan bayramının ilk günündən etibarən rus ordularının durumu barədə türk tərəfinə müntəzəm məlumatlar verirdi. O, Qarsda ruslar lehinə cəsusluq edən 2 erməni və 1 müsəlmanın kimliklərini türk tərəfinə bildirmiş, sonucda ruslar ondan şübhələnərək edamə məhkum etmişlərsə, qaçıb canını qurtara bilməmişdir. Əvəzində evi yağmalanmış, Azad kəndi isə bütünlüklə boşaldılaraq Hacıvəli kəndinə sürgün edilmişdir. Müharibənin sonunda Hacı Hüseyn ağaya 5-ci rütbədən Məcədiyyə nişanı verilmiş, yardıma ehtiyacı olduğu üçün dövlət tərəfindən 25 000 quruş (250 altın) məbləğində birdəfəlik yardım edilmiş, 500 quruş aylıq maaş təyin edilmişdir.

Həm Muravyovun yazdıqlarından, həm də Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı sənədlərdən bəlli olur ki, «tanınmış Həşiməoğlu»nun qaçaq dəstəsi 20 iyunda mühasirədə olan Qars qalasından çıxaraq Böyük Yahnı dağı yaxınlığında rus hərbi düşərgəsində mallarını satıb Gümrüyə qayıdan alverçilərə məxsus 30 içiboş yük arabasını ələ keçirmişdir.

İyunun ikinci yarısında Qafqaz Əlahiddə Korpusunun komandanı Muravyov ordusunun bir hissəsinə Qarsın mühasirəsini davam etdirmək əmrini verir, özü isə qalan hərbi bölmələrlə türklərin ehtiyat ərzaq anbarlarını məhv etmək məqsədilə Soğanlı dağlarına yürüş edir. O günlərdə III süvari-müsəlman alayının 350 döyüşçüsü Çıldır sancağında mövqe tuturdu. Alayın komandiri V.Orbeliani 20 iyunda cəsuslardan öyrənir ki, Çıldır sancağının rəisi Aslan paşanın dəstəsi onlara hücum edəcək. Buna görə də o, sancağın ərazisində qalib qorunmaq üçün özlərində kifayət qədər güc görmür və Göydağ tərəfdən geri çəkilib Axalkələk-Ərdahan yolu üstündəki Sulda (Suldinsk) kazak postunda möhkəmlənir. 23 iyunda, Muravyov Soğanlı dağlarındakı Əngiköyə ekspedisiya edərək, Sulda kəndi yaxınlığında Aslan paşanın 500 başıpozuğu, yəni qeyri-nizami dəstəsinin

500 üzvü ilə III süvari-müsəlman alayının atlıları arasında qanlı vuruşma baş verir. Başıpozuqlar geri çəkilir. Bu vuruşmada göstərdikləri igidliklərə görə Muravyovun 13 sentyabr əmrilə III süvari-müsəlman alayına daxil olan Qazax sotnyasının (yüzlüyünün) komandanı, kapitan Mansur ağa Vəkilova «igidliyə görə» yazısı ilə IV dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni, Qazax bəy yarımıyüzlüyündən milis praporşiki (gizir) mirzə Məşədi Şərif oğluna podporuçik rütbəsi, Borçalı bəy yarımıyüzlüyünün vəkilləri Məmmədşah bəy Ağasultanova gümüş temlyak qılınc dəstində qotazlı qaytan taxmaq hüququ ilə yunker rütbəsi, Qaçğanlı Süleyman ağa Məmmədhasən oğlu Topçuyevə «igidliyə görə» yazısı olan gümüş medal verilir, həmçinin vəkillər İbrahimxəlil ağa İlyas ağa oğlu (Qazax bəy yarımıyüzlüyü), Mustafa ağa Mirzəli ağa oğlu Vəkilov (Qazax yüzlüyü), Ağacan bəy Cəlil bəy oğlu Altukov (Yelizavetpol yüzlüyü) və Əli Kərim oğlu (Qazax yüzlüyü) mükafatlandırılırlar. Aslan paşanın könüllülərinin öz doğma diyarlarını - Çıldırı rus qüvvələrindən təmizləmək məqsədi ilə etdikləri hücumun dəf olunmasının ruslar üçün böyük əhəmiyyətini general Muravyov belə izah edirdi: «Duxobor kəndləri talandan qurtuldu... Bundan başqa zorla və tərəddüdlə yığılmış III alayın müsəlman süvariləri bu vuruşmada içlərində qohumluq və hər cür başqa əlaqədə bulduqları soydaşları qarapapaqların da olduğu dindaşlarının qanını töküüb o zamandan etibarən, onlardan gözlənməsi mümkün olmayan sədaqətlə xidmət edirdilər»³⁹.

İyunun sonlarında polkovnik İ.Yadigarovun komandanlığındakı II Şirvan süvari-müsəlman alayı korpus komandanının düşərgəsinin yerləşdiyi Qanıköylə Gümrü arasındakı yolun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Oğuzlu kəndində dururdu. O sırada iyul ayının 7-dən 8-nə keçən gecə Yadigarovun müavini, rus mənbələrinin onun keçmiş Şirvan xanı Mustafa xanın yaxın qohumu olduğunu vurğuladıqları podpolkovnik Ömər ağa 31 nəfərlə rus gözətçi postlarını yararaq Qarsa keçib türklərə birləşmişdi. Onlardan 19-u geri qayıtsa da bu hadisə rusların mü-

səlman milislərinə qarşı onsuz da az olan güvənini daha da azaldı. V.Pottonun qeydlərindən bir parça: «Bizim milislər xüsusi döyüş ruhu ilə şövlənilər. Bir neçə gün qabaq onların kiçik dəstəsi qaranlıq gecədə türk süvarilərinin qoruqçu piketlərini yan ötüb düşərgələrindən iki şiştəpəli çadır apardı. Deyirlər ki, onlar hətta gizlicə Qarsa girib barıt anbarını partlatmaq üçün icazə istəyiblər. Ancaq rədd cavabı alıblar. Onların bu istəyində başqa niyyət gizlənmirdimi? Onlarla ehtiyatlı olmaq lazımdır. Polkovnikləri Ömər bəyin bu günlərdə 12 milislə birlikdə Qarsa keçməsi istər-istəməz onunla eyni xidmətdə olanları da şübhə kölgəsində qoyur»⁴⁰.

Qarapapaq Ömər ağanın Qarsa gəlişini o zamanlar Qarsda işləyən xəstəxana baş həkimi Dr.Sandvit öz xatirələrində belə təsvir edirdi: «8 iyul bazar - Bu gecə təhlükə işarəsi verildi... Qarapapaq deyilən qeyri-müntəzəm Müsəlman süvarilərdən qırx nəfərin rus xidmətindən ayrılaraq bir miralay komandanlığında qaçıb gəlməsi bütün ordugahı böyük həyəcana saldı. Adı Ömər olan bu miralay gürcü (çörkəz) arxalığı geyir və bir cüt qayət gözəl apolet daşıyırdı. Müşir (marşal) Vasif paşa onu çox səmimi qarşıladı və mirliya (tuğbay) rütbəsi verdi. O, beləcə Ömər paşa oldu...»⁴¹.

Bu savaşda iştirak edən rus zabitlərindən İrəvan dəstəsinin qərargah rəisi, polkovnik (1861-ci ildən general-mayor) M.Lixutin də rus ordusundakı müsəlman milislərinin öz din qardaşlarına qarşı biganə olmadıqlarını xüsusi qeyd edirdi: «Soldat (rus əsgəri) və kazaklar müşahidə və faktlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdilər ki, müsəlman milisləri türklərə rəhm edir və döyüş əsnasında hərdən bir gah göyə atəş açır, gah da ki, boş güllələrlə atışırdılar. Başıpozuq kazak və yaxud soldatın əlindən yaxasını qurtaranda geyiminə və xarici görkəminə görə ermənidən ayırd edilməsi mümkün olan müsəlman milisinin himayəsi altına qaçırdı. Ermənilər müsəlmanları öldürmək üçün böyük arzu və istəkdə olsalar da, onların açıq-aşkar ölümə getməyə ruhları çatmırdı»⁴².

Dikaya (Vəhşi) Diviziya

Qarabağlı zabıtların iştirak etdiyi diviziyalardan biri də Dikaya diviziyadır. Birinci Dünya Mühəribəsində Gəncə Süvari Tatar Alayının və "Vəhşi diviziya"nın sıralarında Qərb Cəbhəsində qəhrəmanlıqla döyüşmüş, "Müqəddəs Georgi" hərbi ordeninin bütün dörd dərəcəsinə layiq görülmüş neçə-neçə qarabağlı var.

Amma ordunun yaranmasında ilkin mənbə kimi bir fakt da var ki, tarixçilər ona da ötrəri toxunurlar və bu mənbəyə tənqidi münasibət bəsləyirlər. O da Birinci Dünya mühəribəsində iştirak edən "Dikaya diviziya"nın azərbaycanlılardan ibarət nizami "Tatar alayı"nın əsgəri qüvvələridir. 1920-ci ildən ta bu günlərimizə qədər sovet rejimində də "Dikaya diviziya"nın fəaliyyətinə tarixçi alimlərimiz tənqidi yanaşıblar. Açılan arxiv qovluqlarında isə bunların tam əksinin şahidi oluruq. Sənədlərlə tanış olanda düşünürsən ki, 1914-cü ildən 1917-ci ilə qədər rus imperiyasını almanlardan, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycanı daşnak-bolşevik əsgəri qüvvələrindən qoruyan və torpağımızın bütövlüyü uğrunda silaha sarılan "Vəhşi diviziya"nın Tatar-Azərbaycan alayı həm bizim, həm də rus hərbi tədqiqatçıların niyə tənqid obyektinə olub. Guya səbəbi də ondan ibarətdir ki, "Vəhşi diviziya" 1914-17-ci illərdə çara, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik hökumətinə xidmət edib. Faktlar göstərir ki, Nuru paşanın ordusu 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında Bakını düşmənlərdən təmizləyəndə onlarla çiyin-çiyinə vuruşan min nəfərdən çox könüllünün əksəriyyəti "Tatar süvari alayı"nın əsgər və zabıtlarından təşkil olunmuşdu. Bəs süvari alayının o vaxtlarda qoruduğu, uğrunda vuruşduğu torpaqlar bizim deyildimi? Bəli, bitib-tükənməyən bu suallara cavab tapmağın vaxtı çatıb. Bunu bugünkü müstəqil Azərbaycan və onun yenidən yazılan hərbi tarixi tələb edir. Bəzi məqalə müəllifləri ağızdolusu yazırlar ki, Birinci Dünya mühəribəsi illərində şovinist ruslar Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş diviziyaya "Vəhşi" adını təhqir mənasında veriblər. Əvvəla, divi-

ziyanın döyüş yolunu təsvir edən sənədlərdə belə fakta rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bütün rəsmi sənədlərdə diviziyanın adı belədir: "Kavkazskaya tuzemnaya diviziya" - yəni Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya, "Vəhşi" ayaması isə cəbhədaşları tərəfindən diviziyaya qeyri-rəsmi verilib. Mühəribənin ilk günlərindən diviziyanın apardığı döyüş əməliyyatları uğurla nəticələnmişdir. Diviziya bütün mühəribə boyu məğlubiyyətin nə olduğunu bilməyib, hücumları həmişə zəfərlə bitib. Onların döyüş əməli belə idi: "Nə bir addım geri çəkilməli, nə də əsir düşməli". Ona görə də döyüşlərin ən çətin məqamında düşmən mühasirəsini yarmaq üçün bu diviziyanın təcrübəsindən və gücündən istifadə olunurdu.

QARABAĞLI ZABİTLƏR RUS-YAPON MÜHƏRİBƏSİNDƏ

Leyb-Qvardiyanın Qafqaz Eskadronu

Leyb-Qvardiyanın Qafqaz eskadronu - Leyb-Qvardiya - Rusiya imperatorlarını mühafizə edən xüsusi birlik idi. 18 may 1811-ci ildə mühafizə xidməti, 18 noyabr 1856-cı ildə isə Qafqaz eskadronu yaranıb. Bu birlik bir neçə eskadronlardan ibarət idi. Əsas Qafqaz eskadronu sayılırdı. Bu eskadron özündə 4 taqımı birləşdirirdi.

- 1-ci taqım - provoslav gürcü knyaz və zadəganlarından ibarət gənclərdən
- 2-ci taqım - Terski diyarının əsilzadə dağlı gənclərindən
- 3-cü taqım - Dağıstanın və Acarıstanın əsilzadə gənclərindən
- 4-cü taqım - Zaqafqaziyanın müsəlman xan və bəy soylarından ibarət gənclərdən ibarət idi.

Digər qvardiyalardan fərqli olaraq bu eskadron birbaşa Sankt-Peterburq hərbi dairəsinə bağlı idi. Bu eskadron imperatoru və məyyətinə müşayiət edirdi. Çarın qərar tutduğu Krasno

Selo (Красно Село) düşərgəsində yerləşirdi.

Eskadron 30.03.1917-ci ildə buraxılıb.

Eskadronun qarabağlı qvardiyaçıları : Fərəc bəy Ağayev. Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov, Rüstəm bəy Mirzəyev, Səlim bəy Rüstəmbəyov, Şəfi bəy Fətəlibəyov, Aleksandr Rzaqulu mirzə, Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar, Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar...

Qafqaz Atlı Briqadası

1. Qafqaz atlı briqadası 31 yanvar 1904-cü ildə Rusiya imperatorun icazəsi ilə Uzaq Şərqdə hərbi yürüzlərdə iştirak üçün yaradılmışdı.

2. Briqada Azərbaycanlılardan, dağlı qafqaz köntüllülərindən və Dağıstan atlı alayından təşkil olunmuşdu.

3. Köntüllülər hərbi xidmətdə iştirak etmək üçün Əlahəzrət imperatorun adından çağırılırdı.

4. Qafqaz atlı briqadasının alayları draqun və kazak atlı alayları kimi hərbi tapşırıqlar alır, bəzi yanaşmada fərqlənirlər.

5. Qafqaz atlı alayları yarandığı gündən ordu hüququndan və mənsəbindən istifadə edirdi.

Qafqaz atlı briqadası general-mayor knyaz Orbelianinin komandanlığı altında, general Kuropatkinin ordusunun tərkibində Mancuriyada vuruşmuşdu.

I Dünya Müharibəsi və onun nəticələri

Birinci Dünya Müharibəsi (1914-1918) - dünyanı yenidən bölüşdürmək, nüfuz dairəsi, xammal mənbələri və satış bazarları uğrunda böyük dövlətlərin iki koalisiyası arasında imperia- list müharibəsi idi. Hərbi təlimləri izləmək üçün Sarayevoya gəlmiş Avstriya-Macaristan taxt-tacının vəliəhdi Frans Ferdinandın "Gənc Bosna" təşkilatının üzvü Qavrilo Prins tərəfindən öldürülməsi (1914, 28 iyun) Birinci dünya müharibəsinin başlanmasına bəhanə oldu. Avstriya-Macaristan bu terror aktı üçün Serbiyanı

təqsirkar saydı. Almaniya Avstriya-Macaristanı müdafiə etdi. Avstriya-Macaristanın Serbiyaya müharibə elan etməsinə cavab olaraq Rusiya avqustun 1-də ümumi səfərbərlik keçirdi. Almaniya 1914 il avqustun 1-də Rusiyaya, avqustun 3-də isə onun müttəfiqi olan Fransaya müharibə elan etdi. Alman ordularının bitərəf dövlət olan Belçikaya müdaxiləsindən sonra, avqustun 4-də Böyük Britaniya Almaniya qarşı müharibəyə qoşuldu.

Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) Avropada bir-birinə zidd iki blokun - Üçlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya) ilə Antanta (İngiltərə, Fransa, Rusiya) arasında mövcud olan ixtilafın nəticəsində baş vermişdi. Antanta tərəfindən Yaponiya (1914), İtaliya (1915), Portuqaliya və Rumuniya (1916), ABŞ və Yunanıstan (1917), Üçlər İttifaqı tərəfindən isə Osmanlı dövləti (1914), Bolqarıstan (1915) müharibəyə qoşulmuşdular. Müharibədə dünya əhalisinin 87%-nin yaşadığı 38 dövlət iştirak etmişdir. Döyüşən tərəflər hərbi əməliyyatları qısa qədər başa çatdırmağı düşünürdülər. Almaniya ordusu Şlif-fen planına uyğun olaraq hərəkət edirdi. Bu plana görə, Alman qoşunları Belçikadan keçərək, Elzas və Lotaringiyaya girmək istəyən Fransa qüvvələrinin arxasına keçməli idi. Lakin Almaniya ordularının hücumları Marna döyüşündə dayandırıldı. Bundan sonra Qərbi cəbhəsində Atlantik okeanından İsveçrəyə qədər ərazidə mövqə müharibəsi getmişdir. Səfərbərliyin başa çatmasını gözləmədən hücumu keçərək, Şərqi Prussiyaya və Qalisiyaya soxulmuş Rusiya orduları bu cəbhədə məğlubiyyətə uğramışdı. Cənubi Qafqazda Osmanlı və Rusiya orduları arasında döyüşlərin başlanması ilə Qafqaz cəbhəsi yaranmışdı. Qafqaz cəbhəsi Qara dənizdən Cənubi Azərbaycandakı Urmıya gölünə qədər uzanırdı. Bu cəbhədə Osmanlı dövlətinin başlıca məqsədi Rusiyanın Türkiyə ilə bağlı işğalçılıq planlarının qarşısını almaq, mümkün olarsa, Azərbaycanı bütünlüklə, Xəzər dənizi hövzəsini və Qafqazı öz nüfuz dairəsinə salmaq, Mərkəzi Asiyaya və Hind okeanına yolları nəzarət altına almaq, Rusiya imperatorluğunun əsarəti altında olan türk və digər müsəl-

man xalqlarını müstəmləkə zülmündən xilas etmək və s. olmuşdur. Bu cəbhədə Rusiyanın yaratdığı və silahlandığı erməni quldur dəstələri Anadolunun və Azərbaycanın dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi soyqırımını törətdilər (bax Şərqi Anadoluda türklərin soyqırımı, Cənubi Azərbaycanda soyqırımı, 1918-ci il Mart soyqırımı).

İngilislər Süveyş kanalının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Fələstinə ordu hissələri yeritdikdən sonra Fələstin cəbhəsi, Şətt-ül-ərəb çayının mənsəbinə ordu çıxardıqdan sonra isə Mesopotamiya cəbhəsi yaranmışdı. Bu cəbhələrdə ingilislərə qarşı türk orduları vuruşurdular. Serbiya Avstriya-Macaristanın hücumlarının qarşısını kəsmişdi. İngilislər Almaniya və Avstriya-Macaristanı dəniz blokadasına almış, Almaniyanın Afrika və Okeaniyadakı müstəmləkələrinə nəzarət edirdilər. Beləliklə, Antanta ölkələri hərbi əməliyyatlarda təşəbbüsü ələ keçirmişdilər. Almaniya 1914 ildə Fransanı məğlub edə bilməmiş və iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur olmuşdu. 1915 ildə Almaniya və Avstriya-Macaristan komandanlığı Rusiyanı məğlub etməyi qərara almışdı. Ona görə də Almaniya Qərb cəbhəsində müdafiəyə keçmiş, əsas diqqətini Şərq cəbhəsinə yönəltdirmişdi. Almaniyanın hücumu uğurlu olsa da, Rusiyanı tam məğlub etmək mümkün olmamışdı. Bu zaman İtaliya da müharibəyə qatılmışdı. İtaliya cəbhəsi Avstriya-Macaristan ordularını Şərq cəbhəsindən özünə doğru yönəltdirmişdi. Almaniya bloku tərəfindən müharibəyə qoşulan Bolqarıstan Avstriya-Macaristan orduları ilə birlikdə serb ordusunu darmadağın etmişdi. Serb ordusunu fəlakətdən qurtarmaqdan ötrü Səlanika Fransa qoşunları çıxarılmışdı. Onlar Serbiyanı xilas edə bilməsələr də, Birinci dünya müharibəsində Səlanik cəbhəsini yaratmışdılar. İngilislər osmanlıları məğlub etmək məqsədilə Çanaqqalaya (Dardanel) desant çıxarmışdılar. Lakin Vətənin müdafiəsinə qalxan türklər ingilislərin qarşısını ağırla kəsmişdilər. Çanaqqala döyüşü türk hərbi sənətinin ən parlaq səhifələrindən biri olmuşdur. Bu döyüşdə Türkiyənin köməyinə gələn azərbaycanlı-

lar da iştirak etmişlər. Almaniya hərbi əməliyyatların gedişini öz xeyrinə dəyişmək məqsədilə sualtı müharibəyə başlamışdı.

1916-cı ildə Almaniya Rusiyanın fəal müharibə apara bilməyəcəyini görüb, əməliyyatların ağırlığını Qərb cəbhəsinə keçirmişdi. Lakin Verden yaxınlığında Antanta cəbhəsini yarmaq mümkün olmamışdı. Antanta qüvvələri Somma çayı rayonunda alman ordularına qarşı hücumla keçmiş, hərbi əməliyyatlarda ilk dəfə tanklardan istifadə etmişdilər. Rusiya ordusu Qərb cəbhəsində uğurlu hücumla keçmişdi. Qafqaz cəbhəsində ruslar tərəfdən sıxışdırılan türklərə qarşı ingilislər də hücumla keçmişdilər. Lakin türklər Mesopotamiya cəbhəsində əks hücumla ingilisləri İran körfəzinə qədər geriə oturtmuş, Cənubi Azərbaycanı da azad etmişdilər. Birinci dünya müharibəsində ən böyük dəniz vuruşması Yutlandiyada olmuşdu. Döyüşdə ingilislər böyük itki versələr də, Almaniya donanması ingilis blokadasını yara bilməmişdi.

1917-ci ildə Antanta ölkələri bütün cəbhələrdə hücumla keçməyi planlaşdırmışdı. Lakin Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabı vəziyyəti dəyişmişdi. İnqilab orduda müharibə əleyhinə əhval-ruhiyyəni gücləndirdiyi üçün Şərq cəbhəsində hücum uğursuz olmuşdu. Böyük insan və sənaye potensialına malik olan ABŞ-ın 1917-ci ilin aprelində müharibəyə qoşulması qüvvələr nisbətini Antantanın xeyrinə əsaslı surətdə dəyişmişdi. İlin sonuna yaxın ABŞ orduları Qərb cəbhəsində mövqə döyüşünə başlamışdılar. Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər barışıq haqqında sazişə nail olmuşdular. Şərq cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. Qafqaz cəbhəsində əsas hərbi əməliyyatlar Bakı nefti uğrunda aparılırdı. Bakı neftinə yiyələnmək uğrunda Almaniya, B. Britaniya mübarizə aparır, bolşevik Rusiyası da onu əldən vermək istəmirdi.

1917-ci ilin dekabrında Rusiya və Türkiyə arasında Ərzincan barışığının imzalanması ilə Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. Lakin Fələstin və Mesopotamiya cəbhələrində fəallaşaraq türkləri şimala doğru sıxışdırılan ingilislər

Bakını ələ keçirməyə can atırdılar. Ordusunda ruh düşkünlüyü yaranmış Almaniya Qərb cəbhəsində müdafiəyə keçmişdi.

1918-ci ilin martunda Almaniya Brest-Litovskda Rusiya ilə sülh müqaviləsi imzaladıqdan sonra ordularını Qərb cəbhəsində cəmləşdirərək, hücumə keçmişdi. Lakin Marna döyüşündə alman orduların geri oturduldu.

1918-ci ilin avqustunda general Denstervil başda olmaqla Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiya qüvvələri Bakıya yeridildi. Lakin onlar Bakının türk-Azərbaycan hərbi qüvvələri və Azərbaycan xalq könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsinin qarşısını ala bilmədilər.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildi və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi (bax Bakının azad olunması əməliyyatı). Payızda Antanta qüvvələri bütün cəbhələrdə geniş hücumə keçmişdi. Sentyabrın 29-da bolqarlar Səlanikdə, oktyabrın 30-da türklər Mudrosda, noyabrın 3-də Avstriya-Macaristan Padunda, noyabrın 11-də Almaniya Kompyendə barışıq imzalamaqla müharibəni məğlubiyətlə başa vurdular.

Mudros barışıqına (1918-ci il) görə türk orduları Cənubi Azərbaycandan və Bakıdan çıxarılmalı idi. İngilis generalı Tomson başda olmaqla Bakıya müttəfiq qoşunları yeridildi. Birinci dünya müharibəsi Antanta ölkələrinin qələbəsi ilə başa çatdı.

Müharibə illərində, ilk dəfə olaraq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə keçilmişdi. Vuruşan dövlətlərin ordularına 74 milyon insan cəlb edilmişdi. 10 milyonadək adam həlak olmuş, 20 milyonadək yaralanmış və əlil olmuşdu. 10 milyonadək adam epidemiyadan və aclıqdan ölmüşdü.

Birinci dünya müharibəsində qarşılaşan bloklardan hər biri öz məqsədini güdüdü. Müharibənin başlanmasının həlledici amili müstəmləkələr və təsir dairələri üstündə Almaniya və İngiltərə arasındakı barışmaz ziddiyyətlər idi.

Almaniyanın müdaxilə planlarına Qafqazı, ilk növbədə isə Azərbaycan neftini ələ keçirmək daxil idi. Belə ki, Almaniya-

nın hökumət məmuru Rudolf Martin hələ müharibədən xeyli əvvəl, 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi "Berlin-Bağdad" adlı kitabında almanların hakimiyyəti altında Bakı və bütün Qafqazı əhatə edəcək "Tiflis canişinliyi" yaradılmasını Rusiya ilə gələcək müharibədə Almaniyanın əsas məqsədlərindən biri hesab edirdi.

Bakı neft sənayesi üzərində hökmranlıq uğrunda ingilis, fransız və alman kapitaları arasında başlayan və ilk dövrlərdə Rusiya neft ticarətində almanların nüfuzunun güclənməsinə gətirib çıxaran rəqabət, nəticə etibarilə, Azərbaycanın neft istehsalında əsas mövqelərin Almaniyanın rəqiblərinin əlinə keçməsi və alman kapitalının sıxışdırılması ilə başa çatdı. Cənubi Qafqazın əvvəlcə hərbi əməliyyatlar meydanına, sonra isə cəbhəyə bölüyə çevrilməsi buranın siyasi vəziyyətinə və iqtisadi həyatına böyük ziyan vurdu. Qara dəniz limanlarının bağlanması və neft məhsulları ixracının dayandırılması üzündən neftin qiyməti aşağı düşdü. Mərkəzi Rusiya ilə əlaqələr pozuldu və diyarın zəruri ərzaqla təchizatı çətinləşdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) dövründə Türkiyə və İran ərazilərində aparılan əməliyyatlar nəticəsində həmin ölkələrdə yaşayan yüz minlərlə erməni rusların himayəsi altında qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasına, həmçinin, Gəncə (Yelizavetpol) və Bakı quberniyalarının ərazisinə köçürüldü. Bununla, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) erməni dövlətinin yaradılması üçün növbəti addım atıldı. Birinci dünya müharibəsinin gedişində və Rusiyada Romanovlar müttəfiyyətinin devrilməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaransa da, çox keçmədən, bolşevik Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etdi. Birinci dünya müharibəsinin nəticələri Paris sülh konfransında yekunlaşdırıldı və rəsmiləşdirildi.⁴³

Qarabağlı zabitlər I Dünya Müharibəsində

Özündən asılı olmayaraq Azərbaycan da Birinci dünya müharibəsinə cəlb olunmuşdu. Bu Şimali Azərbaycanın müharibə

edən Rusiya imperiyasının tərkibində olması və müharibə edən dövlətlərin ona dair planları ilə əlaqədar idi. Belə ki, çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən və öz yeraltı, yerüstü sərvətləri ilə seçilən Azərbaycan iri dövlətlərin maraq dairəsində idi. Burada alman, rus, ingilis rəqabəti özünü daha qabarıq göstərirdi. Almaniya tərəfindən müharibədə iştirak edən Türkiyənin də müsəlman Qafqazına, xüsusən Azərbaycana böyük marağı var idi.

“Etibarsızlıq” üzündən çarizm Rusiyada yaşayan müsəlmanlardan, o cümlədən azərbaycanlılardan orduya rəsmən adam çağırırdı. Lakin onların ali siltindən könüllü olaraq çar ordusu sıralarına gedənlər də var idi. Bunlardan 200 nəfər azərbaycanlı zabiti I Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşan rus ordusunda xidmət etmişdi.

Qarabağlı artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, Əmir Kazım mirzə Qacar və başqaları yüksək rütbəli komandanlar sırasında idilər.

General-leytenant Səməd bəy Mehmandarov I dünya müharibəsi dövründə 21-ci diviziyaya komandanlıq etmişdi. O, Lodz (Polşa) əməliyyatı zamanı göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və şəxsi igidliyinə görə artilleriya generalı rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1915-ci ildə o, 2-ci Qafqaz ordu korpusunun komandanı təyin edilmişdi.

Onlarla qarabağlı zabit Qərbi cəbhəsində göstərdiyi igidliyə görə Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Müharibə illərində Azərbaycanlı gənclərdən «Tatar süvari alayı» təşkil edilmişdi. Qorxmaz döyüşçülərdən ibarət olan bu alayı ruslar haqarətlə «vəhşi diviziya» adlandırmışdılar.

I Dünya Müharibəsinə könüllü yazılan qarabağlılar

24 iyun 1914-cü ildə Qarabağda bir siyahı hazırlandı. Könüllələrdən ibarət «Tatar süvari alayı» təşkil edildi. Bu alaya yazılan könüllülər:

Zəngəzur qəzasından

1-ci sahədən

1. Allahverdi Muradov-Bazarçay kəndindən
2. Umud Kərbəlayı Əli oğlu-Şıxlar kəndindən
3. Bəhrəm Kərbəlayı Cəbrayıl oğlu- Şıxlar kəndindən
4. Məmməd Əliyev- Şıxlar kəndindən
5. Hüseyn Zeynalabdin oğlu- Şıxlar kəndindən
6. Qoca Cəfər oğlu- Şıxlar kəndindən
7. Abış Kərbəlayı Məhərrəm oğlu- Şıxlar kəndindən
8. Ağamalı Qara oğlu-Murğuz kəndindən
9. Muxtar Əhməd oğlu-Dərəkənd kəndindən
10. Əvəz Əhməd oğlu-Vağadü kəndindən
11. Behbudalı Muxtar oğlu- Vağadü kəndindən
12. Bozu Ocaqqulu oğlu-Hərəkiz kəndindən
13. Fərəc Məhərrəm oğlu-Əlişar kəndindən
14. Əli Xəlil oğlu-Dəstəgird kəndindən

2-ci sahədən

15. Əli bəy Nəbibəyov-Araflı kəndindən
16. Şükür bəy Soltanmuradov-Maqsudlu kəndindən
17. Dəmir Baxşalı oğlu-Qazıqurdalı kəndindən
18. Əbdülməli bəy İsmayıl bəy oğlu-Bağırbəyli kəndindən
19. Həmid Məşədi Mirzalı oğlu-Bağırbəyli kəndindən
20. Oruc bəy Əmiralı bəy oğlu-Bağırbəyli kəndindən
21. Hüseyn Məmiş oğlu-Başarat kəndindən

3-cü sahədən

22. Nəbi Ata oğlu-Mahmudlu kəndindən
23. Məhəmməd Şahbaz oğlu-Mahmudlu kəndindən
24. Həsən Allahqulu oğlu-Mahmudlu kəndindən
25. Dünyamalı Kərbəlayı Qəhrəman oğlu-Korcalan kəndindən

26. Əmrəh İmamverdi oğlu-Qayalı kəndindən
27. Məşədi İbiş Kərbəlayı Fərəc oğlu-Qayalı kəndindən
28. Kərbəlayı Həsən xan Allahverdi oğlu-Məmər kəndindən
29. Həsənqulu bəy Məşədi Hüseynqulu bəy oğlu-Xalac kəndindən
30. İslam Şahməmməd oğlu-Mollu kəndindən
31. Əli Şükür oğlu- Mollu kəndindən
32. Bahadur Abbas oğlu- Mollu kəndindən
33. Alış İsmayıl oğlu- Mollu kəndindən
34. Əli Molla Abdulla oğlu- Mollu kəndindən
35. Firudin Əziz oğlu- Mollu kəndindən
36. Səlim bəy Sultanov-Danzaver kəndindən
37. Cəlal bəy Sultanov-Danzaver kəndindən, ştabs-kapitan

Şuşa şəhərindən

1. Xanlar Yusif oğlu
2. Cəfər Kərbəlayı Məmməd oğlu
3. Bağır Məmmədqulu oğlu
4. Xəlil Əbdülqasım oğlu
5. Fərhad Hacı İmamqulu oğlu
6. Hacı Hacı Fərrux oğlu
7. Kərbəlayı Əyyub Hacı Rəhim oğlu
8. Zeynalabdin Sadıqov
9. Bəhram bəy Məşədi Şirin bəy oğlu Rüstəmbəyov
10. Şamil bəy Bağırbəyov
11. Həmid Molla Həmid oğlu Axundov
12. Əsgər bəy Zöhrəbəyov
13. Ələsgər bəy Zöhrəbəyov
14. Adışirin Kərbəlayı Həsən oğlu

Şuşa qəzasından

1. Fərhad Əsgər oğlu-Qayalı kəndindən
2. Süleyman Kərbəlayı Əsəd oğlu-Xəlifəli kəndindən

3. Dadaş Ələsgər oğlu-Malıbəyli kəndindən
4. Ələkbər Möhbəli oğlu-Quşçular kəndindən
5. Əkbər Musa oğlu-Quşçular kəndindən
6. İsrail Səfər oğlu-Zartıslı kəndindən
7. İbrahim Nəsir oğlu-Veysəlli kəndindən
8. İsmayıl Allahverən oğlu-Rzasərkarlı obasından
9. Sadıq Qara oğlu-Sarıcahı- Əmiraslanbəyli obasından
10. Abdulla Cavad oğlu- Çəmənli kəndindən
11. Əliqulu Cəfər oğlu- Ağdam kəndindən
12. Mehdi Əmrəh oğlu- Muradbəyli kəndindən
13. Fərman Salman oğlu- Muradbəyli kəndindən
14. Abdulla Cavad oğlu- Seyidli kəndindən
15. Nəcəfqulu bəy Şamil bəy oğlu Cavanşir-Yüzbaşılı kəndindən
16. Cavad İbad oğlu- Malıbəyli kəndindən, Zəngəzur qəzasından idi.
17. Abdulla Qəmbər oğlu- Maqsudlu kəndindən
18. Süleyman Əziz oğlu- Şıxavənd kəndindən
19. Məhəmməd Məmmədqulu oğlu- Kəbirli kəndindən

Qaryagin qəzasından

1. Musa bəy Cəfərqulu bəy oğlu- Seyidməhmudlu obasından
2. Heydər Süleyman oğlu- Seyidməhmudlu obasından
3. Əlimirzə Məmməd oğlu- Kürdlər kəndindən
4. Sadıq İbrahimov- Düdükçü kəndindən
5. Qubad Tənriverdi oğlu-Yal Pirəhmədli kəndindən
6. Mahmud Qədirov- Xanlıq kəndindən
7. Cəmil Rəhimov- İşıqlı kəndindən
8. Firudin Kərbəlayı Kərim oğlu- İşıqlı kəndindən
9. Ağa Abbasqulu oğlu- Güzlək kəndindən
10. Mustafa İbiş oğlu- Qaraxanbəyli obasından
11. Mustafa Kərim oğlu- Qaraxanbəyli obasından
12. Əsgər Salah oğlu- Zərgər obasından
13. Qurban Əlikiş oğlu- Kürdməhmudlu obasından

14. Həşim Zeynal oğlu- Yarəhmədli obasından
15. Muradxan Əli oğlu- Yarəhmədli obasından
16. Sarxan Xankişi oğlu- Yarəhmədli obasından
17. Adışirin Alış oğlu- Yarəhmədli obasından
18. Hüseyin Nəcəf oğlu- Məzrə obasından
19. Nəriman Talib oğlu- Maşanlı obasından
20. Şıxalı Məmmədali oğlu- Fuğanlı obasından
21. Yunus Osman oğlu- Mirzəcanlı obasından
22. Teymur Alı oğlu- Hacılı obasından
23. Məhəmməd Hüseyin oğlu- Hacılı obasından
24. Teymur Fərhad oğlu- Xudayarlı obasından
25. Gülməmməd Mirzə oğlu- Xudayarlı obasından
26. Şirin Məmməd oğlu- Veysəlli obasından
27. Kazım Kərbəlayı Abbas oğlu- Şıxəliəğalı obasından
28. Alış Xankişi oğlu- Hacılı obasından
29. Xanlar bəy Fərhad bəy oğlu- Feyzullabəyli obasından

Cavansir qəzasından

1. Ağa Məhərrəm oğlu- Alpout- Bayəhmədli kəndindən
2. Dəmir Cəlil oğlu- Qaynaq kəndindən
3. Ağalar Misirxan oğlu- Hacıalılı- Xan kəndindən
4. Gülməmməd Qasım oğlu- Kələntərli kəndindən
5. Talış Aslan oğlu- Poladlı kəndindən
6. Xıdır Xıdır oğlu- Köçərli kəndindən
7. Murtuza Mehdi oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
8. Kərbəlayı İsmayıl Əliqulu oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
9. Muxtar Rzaqulu oğlu- II Kotanlı kəndindən
10. Mahmud Nəbi oğlu- Qəzyan kəndindən
11. Göyüş Kərbəlayı Hüseyin oğlu- Qaynax kəndindən
12. Səlim Allahverdi oğlu- Qaradağlı Gövhərağa kəndindən
13. Mahmud bəy Şirinbəyov- Daşarx kəndindən
14. Bayandur Səfərəli oğlu- Suma kəndindən
15. Nəcəfqulu Həsənqulu oğlu- Qılınclı kəndindən
16. Seyid Əhməd Seyid Hüseyin oğlu- II Tərəkəmə kəndindən

17. Fərtux Təhməz oğlu- Alpout kəndindən
18. Cəlil Teymur oğlu- Xəsilli kəndindən
19. Firudin Həsənəli oğlu- Səfiyanlı, Zəngəzur qəzası
20. Əhməd Lələ oğlu- Buruc kəndindən
21. İbiş Abdulla oğlu- Buruc kəndindən
22. İbrahim Əsəd oğlu- Çıraqlı kəndindən
23. Nəsir Əşrəf oğlu- Çıraqlı kəndindən
24. Hüseyin Salah oğlu- Papravənd kəndindən
25. Qasım Əbdülkərim oğlu- Papravənd kəndindən
26. Behbud Məşədi Muradxan oğlu- Papravənd kəndindən
27. Mahmud Baxşalı oğlu- Əhmədli kəndindən
28. Salah Məşədi İskəndər oğlu- Qızılı Kəngərli kəndindən
29. Rəhim Məşədi İsmayıl oğlu- Xaçın Dörbətli kəndindən
30. Balay Məşədi Musa oğlu- Əliəğalı kəndindən
31. Kazım Çıraqlı oğlu- Əliəğalı kəndindən
32. Süleyman Baxşalı oğlu- Əliəğalı kəndindən
33. Qarakışi Qaytaran oğlu- Şıxavənd kəndindən
34. Süleyman Özim oğlu- Şıxavənd kəndindən
35. Bəyəndik Səfər oğlu- Şıxavənd kəndindən
36. Allahverdi Haqverdi oğlu- Şıxavənd kəndindən
37. Oruc Sərhədəli oğlu- Sırxavənd kəndindən
38. Abbas bəy Məmiş bəy oğlu- Sırxavənd kəndindən
39. Talış Miki oğlu- Sırxavənd kəndindən
40. Rüstəm Xəlil oğlu- İmarət Gərravənd kəndindən

Bərdə kənd cəmiyyətindən

41. İbrahim Nəbi oğlu- Bərdə kəndindən
42. Məhəmməd Abdulla oğlu- Bərdə kəndindən
43. Ələsgər Həsən oğlu- Bərdə kəndindən
44. Şamil Firudin oğlu- Bərdə kəndindən
45. Molla Məmməd Uğurlu oğlu- Güloğlular kəndindən
46. İsa Kərim oğlu- Güloğlular kəndindən
47. Xəlil Nəsim oğlu- Güloğlular kəndindən
48. Əsgər Baxşalı oğlu- Güloğlular kəndindən

- 49.Əliş Zeynal oğlu- İmamqulubəyli obasından
- 50.Həbib Şirin oğlu- İmamqulubəyli obasından
- 51.Hümbət Əmrah oğlu- Zümürxaç kəndindən
- 52.İsmayıl Allahverən oğlu- Mirzalıbəyli obasından
- 53.Məmmədqulu Abbas oğlu - Bərdə kəndindən

Gərana kənd cəmiyyətindən

- 54.Qulu İmamqulu oğlu- Hacıallı kəndindən
- 55.Qurban Ələkbər oğlu- Cinli obasından
- 56.Xanlar bəy Nəsim bəy oğlu- Şatırlı kəndindən
- 57.Teymur Madar oğlu- Gərana kəndindən
- 58.Əliş Məmməd oğlu- Cəbrayıl, Qaryagin qəzası

Əyricə kənd cəmiyyətindən

- 59.Muxtar Məşədi Məmi oğlu-Əyricə kəndindən
- 60.Aslan Məşədi Əbuzər oğlu-Əyricə kəndindən
- 61.Hüseyn Kəlbəli oğlu-Əyricə kəndindən
- 62.Abbas Cəfər oğlu- Güllüoglular
- 63.Tösü Hacı Kərim oğlu- Qaraqoyunlu
- 64.Məşədi Bağır Ələsgər oğlu- Qaraqoyunlu
- 65.Bahadır Cəfər oğlu- Zərgər, Qaryagin qəzası

Dörbəndli kənd cəmiyyətindən

- 66.Həbib Rza oğlu- Dörbəndli kəndindən
- 67.Xəlil Cəfər oğlu- Dörbəndli kəndindən
- 68.Hüseynəli Baxış oğlu-Dörbəndli kəndindən
- 69.Hüseynqulu Əli oğlu-Dörbəndli kəndindən
- 70.Firudin Həsən oğlu-Dörbəndli kəndindən
- 71.Aydın Əkbər oğlu-Cinli kəndindən
- 72.Çorkəz İsmayıl oğlu-Qoyunbinası kəndindən
- 73.Məstan Ələkbər oğlu-II Hacıəlili kəndindən
- 74.İsa Həsən oğlu-II Hacıəlili kəndindən
- 75.Aslan Rüstəm oğlu-II Hacıəlili kəndindən

- 76.İbrahim Həmid oğlu-Qayalı kəndindən
- 77.Məhəmməd Həsənqulu oğlu-Malbinəsi kəndindən
- 78.Məmməd Kərbəlayı Mehdi oğlu-İrəvanlı, Bərdədə yaşayırdı.

- 79.Əliş Ələkbər oğlu- Ayrica kəndindən
- 80.Məmməd Əli oğlu- Saatlı kəndindən

Qaradağlı kənd cəmiyyətindən

- 81.Mustafə Mirzalı oğlu- Kəngərli kəndindən
- 82.Əliş Kərim oğlu- Xoruzlu kəndindən
- 83.Allahverən Kərbəlayı Şirin oğlu- Xoruzlu kəndindən
- 84.Yunus Həsən oğlu- Sarov kəndindən
- 85.Aslan Yusif oğlu- Sarov kəndindən
- 86.Əliş Məhəmməd oğlu- Borsunlu kəndindən
- 87.Heydər Nəcəfəli oğlu- Borsunlu kəndindən
- 88.Həmid Miriş oğlu- Saibli, Şuşa qəzasından
- 89.Məmməd Həmid oğlu- Xan Qaraqoyunlu kəndindən

Kolanı cəmiyyətindən

- 90.Əhməd Lətif oğlu- Buruc kəndindən
- 91.İbiş Abdulla oğlu- Buruc kəndindən
- 92.İbrahim Əsəd oğlu- Çıraqlı kəndindən
- 93.Nəsir Əşrəf oğlu- Çıraqlı kəndindən
- 94.Hüseyn Səlif oğlu- Papravənd kəndindən
- 95.Qasım Əbdülkərim oğlu- Papravənd kəndindən
- 95.Bəhbud Məşədi Muradxan oğlu- Papravənd kəndindən
- 96.Mahmud Baxşalı oğlu- Umudlu kəndindən
- 97.Rəhim Məşədi İsmayıl oğlu-Xaçın-Dörbəndli kəndindən
- 98.Balay Məşədi Musa oğlu- Əliagaı kəndindən
- 99.Kazım Çıraç oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 100.Süleyman Baxşalı oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 101.Qarakişi Qaytaran oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 102.Süleyman Əziz oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 103.Bəyanik Səfər oğlu- Şıxavənd kəndindən

Yelizavetpol quberniyası

- 104. Allahverdi Haqverdi oğlu- Şıxavənd kəndindən
- 105. Oruc Sərhədəli oğlu- Sırxavənd kəndindən
- 106. Talış Miki oğlu- Sırxavənd kəndindən
- 107. Rüstəm Xəlil oğlu- İmarət- Qərvənd kəndindən
- 108. Salah Məşədi İskəndər oğlu- Qızıllı- Kəngərli kəndindən

Nəmirli kənd cəmiyyətindən

- 109. Kərbəlayı İsmayıl Əliqulu oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən
- 110. Muxtar Rzaqulu oğlu- II Qapanlı kəndindən
- 111. Mahmud Nəbi oğlu- Qaziyanlı kəndindən
- 112. Göyüş Kərbəlayı Hüseyn oğlu- Qaynaq kəndindən
- 113. Səlim Allahverdi oğlu- Qaradağlı- Gövhərağa kəndindən
- 114. Mahmud bəy Şirinbəyov- Daşarx kəndindən
- 115. Bayandur Səfərəli oğlu- Sümə kəndindən

Yığma

- 116. Nəcəfqulu Həsənqulu oğlu- Qılınclı kəndindən
- 117. Seyid Əhməd Seyid Hüseyn oğlu- II Tərəkəmə kəndindən
- 118. Fərrux Təhməz oğlu- Alpaut kəndindən
- 119. Cəlil Teymur oğlu- Xəsilli kəndindən
- 120. Firudin Həsən oğlu- Səfiyanlı, Zəngəzur qəzası
- 121. Ağa Məhərrəm oğlu- Alpaut- Bayəhmədli kəndindən
- 122. Dəmir Cəlil oğlu- Qaynaq kəndindən
- 123. Ağalar Misirxan oğlu- Hacıəlili- Xan kəndindən
- 124. Gülməmməd Qasım oğlu- Kələntərli kəndindən
- 125. Talış Aslan oğlu- Polatlı kəndindən
- 126. Xıdır Xıdır oğlu- Köçərli kəndindən
- 127. Murtuza Mehdi oğlu- Qaraqoyunlu kəndindən

Cavad qəzasından

- 1. Xanlar bəy Əlibəyov- Xalaç kəndindən

Qafqaz və Cənubi Qafqaz diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında Yelizavetpol quberniyası yaradılmışdı. Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə daxil edildi. Yeni Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1873 ildə Yelizavetpol quberniyası tərkibində Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil olundu. Sonralar Cəbrayıl qəzasına Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsində iştirak etmiş rus zabiti P.M.Karyaginın adı verildi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasında 4 şəhər (Gorus, Yelizavetpol, Nuxa, Şuşa) və 8 qəza (Ərəş, Cavanşir, Yelizavetpol, Zəngəzur, Qazax, Karyagin, Nuxa, Şuşa) var idi.

Yelizavetpol quberniyasının ərazisi 38922,43 kv. verst idi. Quberniyada 1275,131 nəfər əhali yaşayırdı, onların 1213,626 nəfəri yerli sakinlər, 61505 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi. Əhəlinin 676377 nəfəri kişi, 598754 nəfəri qadın idi. 156,044 nəfər (12,24%) şəhərlərdə, 1119,087 nəfər (87,76%) qəzalarda yaşayırdı. Əhəlinin etnik tərkibi belə idi: azərbaycanlılar 783065 nəfər (61,41%), ruslar 36957 (2,90%) və s. Yelizavetpol quberniyasında quberniya idarə sistemi mövcud idi. Quberniyanın hərbi qubernator, 1872 ilin martından isə qubernator idarə edirdi. Xanların, bəylərin, ağaların əlində 440,7 min, kəndlilərin əlində 124,3 min desyatın torpaq vardı. Əhali müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri (taxılçılıq, ipəkçilik, üzümçülük, heyvandarlıq və s.), sənətkarlıq sənaye fəaliyyəti və ticarətlə məşğul olurdu. Quberniyada dağ-mədən və əlvan metallurgiya sənayesi müəssisələr (Yelizavetpol və Zəngəzur qəzaları) yerləşirdi. İpəkçiliyin əsas mərkəzi (Nuxa qəzası) da burada idi. Azərbaycan pambığının xeyli hissəsi Yelizavetpol quberniyasının pambıqtəmizləmə zavodlarında emal edilirdi. Üzümçülük və şarabçılıq inkişaf etmişdi. Birinci dünya müharibəsi (1914-

1918) quberniyanın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdu.

Fevral inqilabından (1917-ci il) sonra Yelizavetpolda və digər qəza şəhərlərində ictimai təşkilatların icraiyyə komitələri yaradılmış, quberniya və onun qəzalarına Müvəqqəti hökumətin komissarları təyin olunmuşdu. Bununla bərabər Yelizavetpolda Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti də yaranmışdı. Eyni zamanda, qəza şəhərlərində (Şuşa, Nuxa, Qaryagin və d.) sovetlər təşkil edilmişdi. Sovetlərdə bolşeviklərin nüfuzu zəif idi. Yelizavetpol quberniyası Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında mühüm yer tuturdu. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründən genişlənən milli-siyasi təşkilatlanma davam edirdi. Milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimləri Nəsim bəy Yusifbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xudadat bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev və b. bu sahədə iş aparırdılar. Nəsim bəy Yusifbəyli 1917-ci ilin martında Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyasının əsasını qoymuşdu. Milli azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə erməni-daşnak və bolşevik siyasi partiya və təşkilatları birləşərək, eyni mövqedən mübarizə aparırdılar. Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi milli azadlıq hərəkatının gedişində Yelizavetpol quberniyasının mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. 5 noyabrda Yelizavetpolda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının hərbi qurultayı azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissələr yaradılması haqqında qərar çıxardı. Knyaz Maqalov başda olmaqla, müsəlman süvari polku yaradıldı.

Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildikdən sonra Yelizavetpol quberniyasında hakimiyyət milli şuralara keçdi. Milli hərbi hissələrin silahla təmin edilməsi üçün 1918-ci ilin yanvarında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus qoşunları Şamxor (Şəmkir) stansiyasında tərksilah edildi. Apreldə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaranması elan edildikdə, Yelizavetpol quberniyası onun tərkibinə daxil oldu. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə quberniya onun əsasını təşkil etdi və Azərbaycan torpaqlarının bütünlüklə azad edilməsinin mərkəzinə çevrildi. İyü-

nun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti Gəncəyə köçdü. Azərbaycana hərbi yardım üçün dəvət olunmuş türk qoşunları da mayın axırı - İyunun əvvəllərində burada toplanmağa başladı. İyunun 17-də Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə 2-ci hökumət kabinəsi təşkil edildi. Hökumətin 30 İyul tarixli qərarı ilə Yelizavetpolun tarixi adı - Gəncə bərpa edildi. Bundan sonra quberniya da Gəncə quberniyası adlandırıldı. Gəncə şəhəri 1918-ci il İyunun 17-dən sentyabrın 17-dək olan dövrdə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati-ərazi bölgüsündə mühüm yer tutan Gəncə quberniyası, keçmiş Yelizavetpol quberniyasına yeni əlavə edilmiş ərazilər hesabına xeyli genişləndirilmişdi. Bakı və Zaqatala quberniyalarının ərazisi istisna olmaqla, qalan 10 qəza (Qazax, Gəncə, Nuxa, Ərəş, Cavanşir, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Zəngəzur, Cəbrayıl, Şuşa) və 1 dairə (Göycə) Gəncə ətrafında birləşmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti erməni separatizmi və azərbaycanlılara qarşı soyqırımını şəraitində ölkəni daha səmərəli idarə etmək üçün müvafiq vasitələrdən istifadə edirdi. 1919-cu il yanvarın 13-də Qarabağ general-qubernatorluğu, fevralın 28-də isə Cənub-qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Gəncə quberniyasını qubernator idarə edirdi.

Hökumətin 1919-cu il 30 mart tarixli qərarı ilə Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilova general-mayor, köməkçisi Hüseyinqulu xan Xoyskiyə isə polkovnik rütbəsi verilmişdi. İ. Vəkilov Azərbaycan ordusu Baş qərargahı Baş idarəsinin topoqrafiya şöbəsinin rəisi təyin olunduğuna görə 6 may tarixli qərarla Xudadat bəy Rəfibəyli Gəncə qubernatoru təyin edilmişdi. Quberniyada quberniya idarəsi yaradılmışdı. Quberniya idarəsinə vitse-qubernator, müşavirlər, quberniya tibb müfəttişi, quberniya mühəndisi, memarı, yerölçəni daxil idi. Quberniya idarəsi geniş miqyaslı məsələlərlə məşğul olurdu: kəndlərdə vəzifəli şəxslərin seçilməsi və pay torpaqlarının sənaye müəssisələri və tikililər üçün ayrılması haqqında kənd icmalarının qərarlarını

suna "təbə olmadığını" bildirərək, bu yalanla məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi. Qərarı avqustda Şuşaya nümayəndə heyəti göndərmək üçün Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin oradakı (Tiflisdəki) rəsmi Azərbaycan orqanlarına müraciəti də sübut edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müqavilə əsasında (1918-ci il, iyun) dəvət edilmiş türk hərbi hissələri oktyabrda Şuşa şəhərinə, demək olar ki, müqavimətsiz daxil olmuş, ermənilər Azərbaycan Hökumətinin hakimiyyətini qəbul etdiklərini bildirmişdilər. Andronik isə dekabrda guya "İngilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi haqqında" sayıq yaymağa başlamışdı.⁴⁶

Azərbaycan Hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirmişdi. Eyni zamanda, dekabrın 22-də Bakıdakı İngilis qoşunlarının komandanı Tomson da bu şayiəni təkzib etdi. Buna baxmayaraq, erməni separatçıları və Gorusda möhkəmlənmiş Andronik azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirirdi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyi 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını təklif etdi. Hökumət bu təklifi qəbul etdi və yanvarın 13-də həmin qəzalarda müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında qərar çıxardı. Bu vəzifəyə yanvarın 29-da Xosrov bəy Sultanov təyin olundu. Azərbaycan Hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etdi. Azərbaycan Hökuməti yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi. Ermənistan bununla sakitləşməyərək, təzyiqli artırmağa çalışdı. O, fevralda Britaniyanın Tiflisdəki silahlı qüvvələrinin komandanı

Uorkerə müraciət etdi. Müraciətdə Xosrov bəy Sultanovun Qarabağa general-qubernator təyin edilməsinə etiraz olunur, onun səlahiyyətləri etibarsız elan edilirdi. Lakin bu müraciət cavabsız qaldı. Belə olduqda, Ermənistan xarici işlər naziri general Tomsona müraciət etdi. Qarabağda yaşayan erməni milli şurası və Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan da müxtəlif vasitələrlə İngilis komandanlığına təsir göstərməyə çalışırdı.

1919-cu il martın axırlarında Tomsonun İrəvana səfəri zamanı Ermənistan hökuməti ona təzyiqli gücləndirməyə cəhd etmiş, lakin bu cəhd də nəticəsiz qalmışdı. General Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Şatelvort Bakıdan Şuşaya gedərək, ermənilərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə təbə olmasını tələb etmişdi. Cümhuriyyət hökuməti isə Ermənistanın əsassız iddialarına baxmayaraq, general-qubernatorluğun fəaliyyətə başlaması üçün tədbirlərini davam etdirirdi. Aprelin 4-də general-qubernatorun orada yerləşən hərbi hissələrə münasibətdə səlahiyyət çərçivəsini müəyyən edən qanun qəbul olundu. Azərbaycan Hökuməti görülən tədbirlərin süni surətdə yaradılmış Qarabağ probleminin həllində mühüm əhəmiyyətə malik olacağını düşünərək, daha inamlı addımlar atmağa başlamışdı. Baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli aprelin 14-də Parlamentdə Hökumət bəyannaməsinin müzakirəsi zamanı demişdi: "Qarabağ xüsusunda mübahisə yoxdur". Lakin belə arxayınçılığa da əsas yox idi. Ermənilər separatçılıq fəaliyyətini davam etdirirdilər. Onlar aprelin axırında keçirdikləri qurultayda Qarabağ general-qubernatorunun hakimiyyətini tanımaqdan imtina etmişdilər. Bu tipli qərarların qəbul olunmasında Ermənistan hökuməti və onun Dağlıq Qarabağdakı emissarlarının pozuculuq fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tomson mayın 5-də Fətəli xan Xoyski ilə keçirilən görüşündə belə şəxslərin sürgün edilməsi haqqında sərəncam verdiyini bildirmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, separatçılar Qarabağda vəziyyəti kəskinləşdirməkdə davam edirdilər. Bu cür mürəkkəb şəraitdə Qarabağ general-

qubernatorluğunun səmərəli fəaliyyəti regionda əmin-amanlığın qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayırdı.

General-qubernator X.Sultanov separatçılara qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. İyunun 5-də erməni milli Şurasının qəti irticaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiəti ilə Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da isə Azərbaycan batalyonu Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi. Burada keçirilən mitinqdə ermənilər Cümhuriyyət Hökumətini tanıdıqlarını bildirdilər. X.Sultanov konkret tədbirlərlə yanaşı, Qarabağ probleminin əsaslı şəkildə həlli proqramının hazırlanmasına da xüsusi önəm verirdi. Onun bu barədəki baxışları Hökumətə təqdim etdiyi məlumat-məruzəsində və Bakıda müttəfiq qoşunlarının komandanı Şatəlvorqla iyunun 25-də keçirilən görüşündə şərh olunmuşdu. Ermənilər general-qubernatorluğun fəaliyyət prinsiplərini qəbul edərək, müzakirələr aparmağa başlamışdılar.

Baş nazir N.Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyli və hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun Şuşaya səfəri və orada görülən tədbirlər də general-qubernatorluğun nüfuzunu artırmışdı. Bütün bunların nəticəsində avqustun 15-də ermənilər Azərbaycan Hökuməti ilə sənəd imzaladılar və ermənilər yaşayan ərazilərin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəbul etdilər. Lakin Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı genişlənən soyqırım siyasəti Qarabağda da vəziyyətin sabitləşməsinə mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, Cümhuriyyət hökuməti Qarabağı diqqət mərkəzində saxlayır. diyarın həyatının müxtəlif sahələrinə dair tədbirlərini davam etdirirdi. Sentyabrın 27-də Şuşada müəllimlər qurultayı keçirilməsi üçün vəsait ayrılması haqqında qərar qəbul edilmiş, ayın 29-da isə general-qubernatorun sərəncamı ilə yardım kimi Qarabağın erməni müəllimlərinə paylanmaq üçün bir milyon manat pul ayrılmışdı. Ermənistan hökumətinin siyasəti isə orada yaşayan azərbaycanlıların öz dədə-baba torpağından didərgin düşərək qaçqına çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Şuşa,

Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında da minlərlə qaçqın yerləşmişdi. Bu, general-qubernatorluğun işini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Oktyabrın 29-da hökumət general-qubernatorluğa dair daha iki qərar qəbul etdi. Onlardan biri general-qubernatorluqda fəaliyyət göstərən qulluqçuların maaşının artırılmasına, digəri isə general-qubernatorluğun ehtiyacı və qəzet nəşri üçün mətbəə almaqdan ötrü vəsait ayrılmasına aid idi. 1919-cu il noyabrın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurdə törətdikləri qətl-qarətlərə qarşı mübarizə məqsədilə general-qubernatorluğa kiçik qoşun hissələri göndərilmişdi. Bununla da, Zəngəzurdə azərbaycanlıların müdafiəsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. Lakin Ermənistan hökuməti separatçılara kömək göstərir, pozuculuq işlərini artırmaqda davam edirdi. Nəticədə, müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda Ali komissarının müavini C.Reyin iştirakı ilə noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsih bəy Yusifbəyli və Ermənistanın baş naziri Xətisov arasında sənəd imzalandı. Ermənistan hökuməti bu sənədin şərtlərini pozaraq, dekabrın 8-də Zəngəzura qoşun yeritdi.

Ermənistan hökuməti Azərbaycan torpaqlarına iddiasını həyata keçirmək üçün silahlı hərbi müdaxilə ilə yanaşı, pul vəsaiti sərf edilməsinə də xüsusi fikir verirdi. 1919-cu ilin axırlarında Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın "azad" edilməsi üçün 19 milyon manat pul ayırmışdı. Bütün bunların nəticəsində 1920-ci ilin martında erməni separatçıları daha da azğınlaşdı. Martın 22-23-də Ermənistanın bilavasitə iştirakı və Moskvanın sifarişi ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycana qarşı xəyanət-kar çıxışlar baş verdi. Azərbaycan Hökumətinin hərbi və diplomatik tədbirləri nəticəsində martın axırlarında - apreldə ermənilərin Qarabağdakı düşmənçilik fəaliyyətinin qarşısı alındı. Qarabağda hadisələrin bu yöndə inkişafında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşan Sovet Rusiyası və bolşeviklərin ölkə daxilində apardığı pozuculuq-təxribatçılıq işləri də mühüm rol oynadı.

Aprəl işğalı (1920-ci il) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qarabağ general-qubernatorluğunun fəaliyyətinə də son qoyuldu⁴⁷.

Şuşa qəzası

Şuşa qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inzibati-ərazi vahidi idi. Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri olan Qarabağ xanlığı Kürəkçay müqaviləsindən (1805-ci il) sonra, əslində Rusiyaya ilhaq edilərək, 1822-ci ildə ləğv olundu və əyalətə çevrildi. 1840-cı il inzibati-ərazi islahatı nəticəsində Qarabağ əyaləti Şuşa qəzası adlandırıldı və hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəzi Şuşa şəhəri) tərkibinə daxil edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası təşkil edildikdə Şuşa qəzası da onun tərkibinə qatıldı. Şuşa qəzasının ərazisində üç yeni qəza – Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları yaradıldı. Beləliklə, əvvəllər bütün Qarabağ xanlığını əhatə edən Şuşa qəzasının ərazisi dörd qəza arasında bölüşdürüldü. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Şuşa qəzasının ərazisi 4423,28 kv.verst idi. Burada 144876 nəfər (76730 kişi, 68146 qadın) əhali yaşayırdı. Onların 141327 nəfəri yerli sakin, 3549 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi.

Çar hökumətinin Şimali Azərbaycanı işğal prosesində xüsusilə Türkmənçay müqaviləsindən (1828-ci il) sonra ermənilərin buraya köçürməsi Qarabağda əhəlinin etnik tərkibində onların sayını artırmışdı. Yuxarıda xatırlanan qaynağın məlumatına görə, Şuşa qəzasında təxminən 66501 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Ruslar, digər Avropa xalqlarından olanlar 3 min nəfərədək təşkil edirdi. Erməni separatçı-terrorçu qüvvələri bütün Qarabağda, o cümlədən Şuşa qəzasında azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti yeridirdilər. 1905-1906 illərdə ermənilər Şuşa qəzasında azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınlar törətdilər. Ermənilərin separatçı-terrorçu fəaliyyəti Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişlənməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Şuşa qəzasında öz hakimiyyəti

yətini bərqərar etdi. 1919-cu ilin yanvarında Şuşa qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Burada məskunlaşan ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini qəbul etdilər. Bununla belə, erməni-daşnaklar Şuşa qəzasının azərbaycanlı əhəlisinə qarşı qanlı qırğınlar törətməkdə davam edirdilər. 1920-ci ilin martında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı erməni qəsdləri geniş miqyas aldı. Bütün bunlar ölkənin hərbi qüvvələrini bu regiona cəlb etdi, şimal sərhədləri müdafiəsiz qaldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu yaxınlaşdırırdı. 1920-ci il aprelin 28-də Bakı işğal olunduqdan sonra, 11-ci Qırmızı Ordunun köməyi ilə mayda Şuşa qəzasında da hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 7 iyul dekreti ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqda Şuşa qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə verildi. Qəza 1929-cu ildə rayonlaşma zamanı ləğv olunmuşdur.⁴⁸

Cavanşir qəzası

Cavanşir qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yelizavetpol quberniyası tərkibində inzibati ərazi vahidi kimi 1873-cü il qanuna əsasən təşkil edilmişdi. Mərkəzi Tərtər məntəqəsi idi. Qəza idarə sistemi mövcud idi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına əsasən, ərazisi 4654,06 kv.verst. əhəlisi 75730 nəfər idi; onlardan 1476 nəfəri kişi (54,79%), 34234 nəfəri qadın (45,20%) idi. Əhəli, əsasən, əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik və məldarlıqla məşğul olurdu. Qəzada çar idarə üsulu-na və sosial ədalətsizliyə qarşı çıxışlar baş vermişdi. Çarizmin devrilməsindən sonra ermənilər qəzada möhkəmlənməyə və azərbaycanlılara qarşı soyqırımına başlamaq məqsədilə tədbirlər görməyə başlamışdılar. Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun ermənilərin törətdikləri təhləklərdən və digər zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində Cavanşir qəzasına geniş yer ayırmışdır. Onun yazdığına görə, "Rusi-

Cəbrayıl qəzası

yanın apardığı hərbi əməliyyatların başa çatmasından xeyli əvvəl erməni millətindən olan əsgərlər böyük dəstələrlə cəbhədən öz kəndlərinə qaçır və buraya cəbbəxanadan oğurladıqları çoxlu tüfəng, pulemyot və hər cür hərbi sursat gətirirdilər. Belə cinayətkar əməllərə bir tərəfdən, yerli erməni ziyalıları və erməni kənd icmaları, digər tərəfdən, Rusiya polis idarəsinin fəaliyyətsizliyi və hətta fürsət verməsi səbəb olmuşdur... Rusiyada dövlət çevrilişi baş verdiyi andan erməni kəndlərinə, demək olar, açıq şəkildə silah və hərbi sursat gətirilməsi halları artdı və o vaxtdan etibarən ermənilər açıq düşmənçilik münasibətləri və zorakılıq hərəkətləri göstərməyə başladılar". Erməni silahlı dəstələri 1917-ci ilin dekabrından Kolanı və digər qonşu kənd icmalarına qarşı basqınlara başlayır, dağ və aran kəndlərinin əlaqəsini kəsməyə çalışırdılar. Ermənilər 1918-ci ilin yaz və yay aylarında Tərtər su hövzəsi çaylarını bəndə salaraq, istiqamətini dəyişdirir, azərbaycanlıların əkinlərinə zərər vurmağa cəhd göstərirdilər. Ermənilərin qəddarlığı və düşmənçilik hərəkətləri nəticəsində qəzanın təkcə dağətəyi hissəsinin müsəlmanlarına qarşı ən azı onlarla milyon manat ziyan vurulmuşdu.⁴⁹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra burada hakimiyyətini möhkəmləndirməyə xüsusi fikir verirdi. Hökumətin 1918-ci il 23 iyun tarixli qərarı ilə əhali arasında yayılan xəstəliyin xarakterinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və bununla əlaqədar digər məsələlərin həlli üçün qəzaya tibb işçiləri göndərilmişdi. Erməni təcavüzünün artması nəzərə alınaraq, 1919-cu il 13 yanvar tarixli qərarla Cavanşir qəzası Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları ilə birgə müvəqqəti general-qubernatorluqda birləşdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin ciddi söyləri nəticəsində Cavanşir qəzasını erməni işğalından qorumaq mümkün oldu. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Qarabağda, o cümlədən Cavanşir qəzasında sovetləşməyə qarşı üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlar 11-ci Qırmızı ordu tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Cavanşir qəzası 1929-cu ildə ləğv edildi.

Cəbrayıl qəzası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası tərkibində inzibati ərazi vahidi kimi 1873 il qanununa əsasən təşkil edilmişdir. Mərkəzi eyni adlı yaşayış məntəqəsi idi. 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsində vuruşmuş rus zabitlərindən P.M.Karyagin (1761-1807) adı ilə Karyagin qəzası (1905-cu il) adlandırılmışdı. Qəza idarə sistemi mövcud idi. Qafqaz təqviminin (1917-ci il) məlumatına görə, ərazisi 3276.31 kv. verst (1 verst=1,0668 km), əhalisi isə 89584 nəfər idi. Qəza əhalisinin 44493 nəfəri (49,66%) kişi, 45091 nəfəri (50,33%) qadın idi. Əhali, əsasən, əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Qəzada çar idarəçilik rejiminə və sosial ədalətsizliyə qarşı kəndli çıxışları baş vermişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan az sonra, Hökumətin 1918-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə qəzanın əvvəlki adı bərpa edilmişdi. 1919-cu il 13 yanvar tarixli qərar əsasında Cavanşir, Şuşa və Zəngəzur qəzaları ilə birlikdə müvəqqəti general-qubernatorluqda birləşdirilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin və yerli idarə orqanlarının tədbirlərinə baxmayaraq, erməni-dəşnak silahlı dəstələri qəzanın yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları törətməyə can atırdılar.⁵⁰

1918-ci il dekabrın ilk günlərində ermənilər qəzanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı qətlərə başlamışdılar. Ermənilərin azərbaycanlılar üzərinə basqınları və soyqırımları 1919-1920-ci illərdə də davam etmişdi. Azərbaycan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylovun erməni talanlarından və digər zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində Cəbrayıl qəzası üzrə də ətraflı məlumat verilir. Burada ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlərin yalnız bir qismi - adbaad 17 ciddi fakt göstərilir. Həmin faktlardan ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini viran qoyması, əhalisini vəhşicəsinə qırması, mal-mülkünü qarət etməsi aydın olur. Ermənilərin bütün cəhd-

lərinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Qarabağda erməni təcavüzünün qarşısını ala bildi. Respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Cəbrayıl qəzası 1929-cu ildə ləğv edildi.

Zəngəzur qəzası

Zəngəzur qəzası Rusiya imperiyasına qatılmış Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış inzibati-ərazi vahidi kimi 1861-ci ildə Azərbaycanın tarixi vilayətindən biri olan Zəngəzur ərazisində yaradılmışdır. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzura da İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə ermənilər köçürülmüşdür. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldıqda (1867-ci il, dekabr) Zəngəzur qəzası (mərkəzi, Gorus) onun tərkibinə daxil edilmişdi. Qəza idarə sistemi fəaliyyət göstərirdi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Zəngəzur qəzasının ərazisi 6742,92 kv.verst idi. Gorusda 2201 nəfər (1193 kişi, 1008 qadın) əhali yaşayırdı. Zəngəzur qəzasında 224197 nəfər (112780 kişi, 111417 qadın) qeydə alınmışdı. Onlardan 120 min nəfərini (53.2%) azərbaycanlılar, 3638 nəfərini müsəlman kürdləri (1,62%) təşkil edirdi. Çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində qəza ərazisində ermənilərin sayı süni şəkildə artırılmışdı. Onlar qəza əhalisinin 44,3%-ni (99,3 min nəfər) təşkil edirdi. Fevral inqilabı (1917-ci il) nəticəsində çar hökumətinin devrilməsindən sonra Zəngəzurdə məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə, qəzada say baxımından üstünlüyə nail olmaqla bu torpaqlara yiyələnməyə cəhd etdilər.⁵¹

Cənubi Qafqazda müstəqil respublikalar yaradıldıqdan sonra ermənilərin Zəngəzura qarşı ərazi iddiaları soyqırımları ilə müşahidə olunmağa başladı. 1918-ci ilin may-avqust aylarında Zəngəzurdə Ermənistan Respublikasının azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti daha da genişləndi. Azərbaycan Fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylovun Cavanşir, Şu-

şa, Cəbrayıl qəzaları və digər Azərbaycan torpaqları kimi Zəngəzur qəzasında ermənilərin həyata keçirdikləri talanlar və başqa zorakılıq hərəkətlərindən zərər çəkmiş müsəlman kəndlərinin yoxlanılması haqqında məruzəsində burada 115 kəndin, 10-a yaxın yaşayış məskənlərinin dağıldığı və yerlə-yeksan edildiyi bildirilir. Andronik və digər erməni-daşnak quldur başçılarının vəhşiliyi nəticəsində bu azərbaycanlı kəndlərində 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdı. Beləliklə, Zəngəzur qəzasında hər iki cinsdən olan 10068 nəfər öldürülmüşdür. Lakin ermənilərin Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğının miqyası əslində bundan da böyük idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Zəngəzur qəzasında vəziyyəti sabitləşdirmək, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Hökumətin 1918-ci il 27 iyul tarixli qərarı ilə Zəngəzur komendantına qayda-qanunun bərpası üçün 50 min manat ayrılmışdı. 1919-cu il yanvarın 13-də Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə birgə Zəngəzur qəzasının da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Ermənilərin Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı qırğınları (1919-1920-ci illərdə də davam etdirilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqurundan sonra (1920-ci il, 28 aprel) ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının da yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi Ermənistana ilhaq edilmiş, Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistanda Zəngəzur qəzası yaradılmışdı. 1920-ci illərin sonlarından həyata keçirilən rayonlaşdırma zamanı həmin ərazilərdə Qafan, Gorus, Mehri və Sisiyan rayonları təşkil edilmiş, Zəngəzur inzibati vilayət kimi ləğv edilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistana ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş,

Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı.

Azərbaycan ordusu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusu - Şimali Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin yaratdığı milli ordu idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin təşkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən başlanmışdı. Yeni yaradılacaq ordunun əsasını Müsəlman korpusu təşkil edirdi. Ordu quruculuğuna rəhbərlik üçün ilk Hökumət kabinəsinin tərkibində Hərbi Nazirlik də nəzərdə tutulmuş və Xosrov Paşa bəy Sultanov hərbi nazir təsdiq edilmişdi. Lakin bu kabinənin buraxılması ilə hərbi nazir vəzifəsi də ləğv edilmiş və Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi-nə rəhbərlik Hökumətin qərarı ilə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşaya həvalə olunmuşdu. Hökumət strukturunda isə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə əlaqələri nizamlayacaq hərbi işlər üzrə baş müvəkkil vəzifəsi təsis olunmuş və İsmayıl xan Ziyadxanov bu vəzifəyə təsdiq edilmişdi. 1918-ci il iyunun 26-da Hökumətin qərarı ilə Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırıldı və onun ştat cədvəlində qismən dəyişiklik edildi. General-leytenant Əlağa Şıxlinski korpusun komandiri kimi vəzifəsini yenə də davam etdirdi. Ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişə nail olmaq üçün Hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyun ayının əvvəllərindən Gəncə Hərbi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Hökumətin qərarı ilə çağırışçılar üçün yaş senzi 19 yaşa endirildi.

Sonra 1894-1895 illərdə doğulmuş və islam dininə mənsub gənclərin xidmətə çağırılması barədə qərar qəbul edildi. Çağırış-səfərbərlik işinin təşkili, bu sahədə mövcud olan əyintilərin qarşısının alınması üçün Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayrıldı. Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol əxzi-əsgər (əsgərliyə çağırış və ya hərbi çağırış) idarəsi Azərbaycan əxzi-əsgər idarəsi adlandırıldı və bütün ölkə üzrə çağırış işinin təşkili bu idarədə cəmləşdirildi. Ordu quruculuğunun il-

kin mərhələsi S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Komissarlığı daşnak-bolşevik hərbi qüvvələrinin Gəncə istiqamətində fəal döyüş əməliyyatlarına başlaması ilə bir vaxta düşdüyündən ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Çünki yeni qoşun hissələrinin formalaşdırılması, çağırış və təchizat işlərinin yaxşılaşdırılması gərgin döyüşlərin aparılması ilə eyni vaxta düşmüşdü. Buna görə də Nuru paşanın başçılıq etdiyi türk hərbi qüvvələri Azərbaycandanı tərk edəndə Cümhuriyyət ordusu zəruri döyüş hazırlığı səviyyəsinə malik deyildi. Ordu quruculuğunu gücləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi Nazirliyin yenidən bərpə edilməsi qərara alındı. Hökumətin qarşısında duran tarixi vəzifələrin həllində bu struktura çox böyük əhəmiyyət verildiyi üçün ilk vaxtlar ona rəhbərliyi Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski öz üzərinə götürdü. Nazir müavini isə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov təyin edildi və nazirliyin formalaşdırılması ona tapşırıldı. Ordu quruculuğu prosesinə rəhbərlik edəcək mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarının təşkilinə başlandı. Qısa müddət ərzində Hərbi Nazirliyin aparatı yaradıldı. Noyabrın 15-də ordunun Ümumi qərargahının təsis edilməsi barədə S.Mehmandarovun müvafiq əmri imzalandı. Mudros barışıqının (1918-ci il) şərtlərinə görə müttəfiq dövlətlər adından Bakıya göndərilən ingilis qüvvələrinin komandanı general Tomson hələ Azərbaycana gəlməmiş türk qoşunları kimi, Azərbaycan qoşunlarının da 1918-ci il noyabrın 17-dək Bakıdan çıxarılmasını tələb etdi. Çünki Tomson, öz ölkəsinin xarici siyasətinə uyğun olaraq, Bakını istər iqtisadi baxımdan, istərsə də hərbi-siyasi baxımdan mühüm strateji mərkəz sayırdı və ona nəzarəti tamamilə öz əlində saxlamaq istəyirdi. O, müstəqil Azərbaycan Hökumətini tanımaq istəmədiyi kimi, onun nəzarəti altında olan hərbi qüvvələrə də etibar etmirdi. Ona görə 1918-ci il noyabrın 22-də Hərbi Nazirlik Gəncəyə köçürüldü. İngilis komandanlığı nazirliyin Bakıdan kənarında fəaliyyət göstərməsinə etiraz etmirdi. 1918-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 3-dək Gəncə və Ağdam ətrafındakı hərbi hissələrə səfər edən

S.Mehmandarov şahidi olduğu nöqsanları ümumiləşdirərək, xüsusi əmrə hissə komandirlərindən onların aradan qaldırılmasını tələb etdi. 1918-ci ilin sonu – 1919-cu ilin əvvəllərində Hərbi Nazirliyin rəhbərliyində və strukturunda qismən dəyişiklik edildi. Nazirlər Şurasının 25 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, 29 dekabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə isə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edildi. Ordu quruculuğunda müsbət dəyişikliklər baş verdikcə mövcud idarəetmə strukturları da təkmilləşdirilirdi. Hərbi nazirin 1918-ci il 31 dekabr tarixli 40 sayılı əmrilə Ümumi qərargahın tərkibindəki topçu şöbəsinin əsasında Topçu idarəsi yaradıldı. İdarə texniki və təftiş bölmələrindən ibarət idi. Texniki bölmə Azərbaycan ordusunun bütün nizami hissələrinin topçu texnikası, sursat və ləvazimatla təchiz olunması, bütünlükdə, topçu əmlakının mühafizəsi ilə məşğul olmalı, bunun üçün lazımi metodiki göstərişləri hazırlamalı, təftiş bölməsi isə topçu hissələrinin döyüş hazırlığı ilə məşğul olmalı və bunun üçün zəruri olan təlimatları, həmçinin metodiki sənədləri hazırlamalı idi.

Bir qədər sonra Ümumi qərargahın tərkibindəki İstehkamat şöbəsi də İstehkamat idarəsinə çevrildi. Nazirliyin rəhbərliyi hərbi xidmətin təşkilinin hüquqi əsasda nizamlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan ordusunun qanunvericilik bazasını qısa müddətdə yaratmaq mümkün olmadığı üçün, hərbi nazirin 1919-cu ilin əvvəlində imzaladığı əmrə keçmiş Rusiya imperiyasında 1917-ci il yanvar ayının 1-dək qəbul edilmiş hərbi qanunvericilik aktları, müvəqqəti olaraq, qüvvədə saxlanıldı. Burada hərbi nizamnamələr, döyüş təlimatları, hərbi xidmətin bütün sahələrini tənzimləyən sənədlər, səfərbərlik, hərbi məhkəmə işlərinin aparılması üzrə təlimatlar və s. daxil idi. Lakin bu qanunvericilik aktlarının Azərbaycanın müstəqilliyi, milli orduda xidmətin bu və ya digər tələbləri ilə uyğun gəlməyən cəhətləri ləğv edilir, həmin məqamlar təkmilləşdirilir və ya yenisi ilə əvəz olunurdu. Həmin qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq,

Rusiya ordusunda tətbiq edilən hərbi rütbələr olduğu kimi, hərbi rütbələrin fərqlənmə nişanları olan poqonlar isə təkmilləşdirilərək Azərbaycan ordusunda istinad edilməyə başlandı. Əsgər həyatı üçün çavuş və baş çavuş rütbələri tətbiq edildi. Zabit rütbələri isə aşağıdakı kimi idi: praporşik (gizir), podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan, kapitan, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, tam general. Süvari qoşunlarında tətbiq edilən rütbələr qismən fərqli idi - praporşik, kornet, poruçik, ştabs-kapitan, rotmistr, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general leytenant, tam general. Rütbələrin fərqlənmə nişanları olan poqonlar da Rusiya ordusunda istifadə olunan poqonlar idi. Ancaq həmin poqonların üzərində "Azərbaycan" sözü yazılmışdı. Hərbi nazirin 1918-ci il 27 dekabr tarixli 34 sayılı əmri ilə hərbi qulluqçular arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində və azərbaycanlıların salamlaşma ənənələrinə uyğun aparılması təmin olundu. Azərbaycan dili orduda da dövlət dili kimi qəbul edildi. Qeyri-azərbaycanlı zabidlərdən bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənmək və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda vermək tələb olunurdu. Bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabidlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradıldı və həmin kursların aparılmasına təcrübəli mü-təxəssislər cəlb olundu. Hərbi qulluqçuların geyim formasında milli üsluba uyğun dəyişikliklər edildi. Bununla əlaqədar yaradılan xüsusi komissiyaya general-leytenant Əlağa Şıxlinski sədrlik edirdi. Komissiyanın hazırladığı geyim forması 1919-cu il yanvarın 11-dən rəsmiləşdirildi.

Milli hərbi kadrların hazırlanması üçün tədbirlər həyata keçirildi. Gəncədə fəaliyyətə başlamış milli hərbiyyə (pod-praporşiklər) məktəbinin fəaliyyəti yenidən quruldu və onun statusu artırılaraq praporşiklər məktəbinə çevrildi. Bu statusun məhiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər əvvəlcə bu məktəbi bitirənlər ilkin zabit rütbəsini yalnız hissələrdə bir neçə ay xidmət etdik-

dən və zabitliyə layiq olduqlarını sübuta yetirdikdən sonra alırdırsa, praporşiklər məktəbini bitirənlərə ilkin zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsi dərhal verilirdi. 1919-cu ilin sonunda isə praporşiklər məktəbinin bazasında Hərbiyyə məktəbi açıldı. Bundan başqa, milli hərbi kadrlar hazırlayan İstehkamçılar, Hərbi dəmiryolçular və Hərbi feldşer məktəbləri də açılmışdı. 1918-ci il dekabrın 25-də S.Mehmandarov hərbi xidmətə çağırışı yaxşılaşdırmaq məqsədilə xalqa müraciət etdi. Müraciətdə əvvəllər çağırış işində yol verilən nöqsanlara, hissələrdə əsgərlərə qarşı fiziki güc tətbiq edilməsinə, ağır məişət şəraitinə toxunulmaqla bərabər, bu halların aradan qaldırılması üçün qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə başladığı da bəyan edilirdi. 1919-cu il yanvarın 10-da Hərbi Nazirlikdə müvəqqəti hərbi şura yaradıldı (bax Hərbi Şura). Əsasnaməsi və daimi tərkibi təsdiq edilənə qədər Şura hərbi qanunvericilik və hərbi idarəetmə sahəsində mühüm məsələlərin müzakirəsi və müvafiq qərar qəbul edilməsi ilə məşğul olurdu. Onun tərkibinə piyada və süvari diviziyalarının komandirləri, Ümumi qərargahın rəisi, topçu, istehkamət və yeni yaradılmış ləvazimat idarələrinin rəisləri, General-kvartirmeyster, növbətçi general və tapşırıq generalı daxil idi. 1919-cu ilin martında Azərbaycan ordusunun idarəetmə orqanlarında mühüm keyfiyyət dəyişikliyi meydana gəldi. Hərbi nazirin əmri ilə mart ayının 26-da Baş orkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi və general-leytenant Məmməd bəy Suikeviç bu orqanın rəisi təyin edildi. Bundan sonra ordu hissələrinin formalaşdırılması daha ahəngdar xarakter aldı. 2-ci Bakı piyada alayının formalaşdırılması sürətləndirildi. 3-cü Şəki süvari alayının təşkili tezliklə başa çatdırıldı. Azərbaycandakı ingilis qüvvələrinin komandanlığı 1919-cu il aprelin əvvəllərində milli qoşun hissələrinin əzsaylı kontingentinin Bakıda da yerləşdirilməsinə icazə verdi. Hərbi nazirin əmri ilə Bakıda yerləşəcək hissə və bölmələr dəqiqləşdirildi. Bu qüvvələrə bir piyada taboru, 400 nəfərlik süvari və bir topçu batareyası daxil idi. Aprelin 5-də həmin qüvvələr Bakıya daxil oldu və Salyan

kəzarmalarında yerləşdirildi. Azərbaycan qoşun hissələrinin Bakıya daxil olması münasibətilə hərbi nazir S.Mehmandarov da paytaxta gəldi. Şəhər əhalisi Azərbaycan ordusunun qoşun hissələrini çox böyük ruh yüksəkliyi və təntənə ilə qarşıladı. 1919-cu ilin yayında və payızında Azərbaycan ordu hissələrinin formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirildi. İngilis qoşunlarının Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başlaması ilə 1919-cu il iyunun sonu - iyulun əvvəllərində Hərbi Nazirliyin rəhbər orqanları yenidən Bakıya köçürüldü. 1919-cu ilin iyun - iyul aylarında Zaqatala və Bakı piyada alaylarının formalaşdırılması başa çatdıqdan sonra İkinci piyada diviziyasının təşkil edilməsi zərurəti yarandı. Hərbi nazirin 1919-cu il 14 iyul tarixli müvafiq əmri ilə 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala və 3-cü Gəncə alayları Birinci piyada diviziyasında, 4-cü Quba və 5-ci Bakı piyada alayları isə 2-ci piyada diviziyasında birləşdirildilər. Milli ordunun qoşun hissələri 1919-cu il avqustun 12-dən sentyabr ayının 3-dək Lənkəran əməliyyatında iştirak edərək, ölkənin cənub bölgəsində respublikanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirdilər. 1919-cu ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakı istehkamçılar hissəsi idi. Bu strukturun yaradılmasından başlıca məqsəd şimaldan, xüsusən dənizdən ehtimal olunan Denikin təhlükəsinin qarşısını almaq və bütünlüklə, Bakı şəhərinin etibarlı müdafiəsini təşkil etmək idi. Sentyabr ayında Bakı hərbi limanının, təyyarə dəstəsinin, zirehli avtomobillər taqımının, mövqə batareyasının ştatlarının formalaşdırılmasına başlandı. Sentyabrın 14-dən təyyarə dəstəsinin və zirehli avtomobillər dəstəsinin, sentyabrın 24-dən mövqə batareyasının, oktyabrın 1-dən isə "Astarabad" hərbi gəmisinin ştatlarının formalaşdırılması başa çatdırıldı. 6-cı Göyçay piyada alayının formalaşdırılması böyük sürətlə aparılırdı. Qışların çatışmamasına, geyim, ərzaq çətinliklərinin olmasına baxmayaraq, 1919-cu il oktyabrın sonuna qədər alayın təşkili, demək olar ki, başa çatdırıldı. Milli ordu hissələri 1919-cu il noyabrın

3-dən 7-əsasən, 1-ci piyada diviziyasının hissələrindən təşkil edilmiş Zəngəzur ekspedisiyasının tərkibində ermən qüvvələrinə qarşı döyüş tapşırığını yerinə yetirdilər. 1919-cu ilin sonuna kimi Lənkəran köməkçi (ehtiyat) taboru alaya çevrilərək, 7-ci Şirvan alayı adlandırıldı. Həmin il 8 -ci Ağdaş piyada alayının və Zəngəzurdə yerli əhalidə ibarət xüsusi hərbi hissələrin formalaşdırılması başa çatdırıldı. Hərbi nazirlik bütün bu təşkilati işləri həyata keçirməklə 1919-cu ilin sonunadək Azərbaycan ordusunun heyətinin sayını 20 min nəfərə, ordudakı atların sayını isə 5 min başa, 1920-ci ildə isə ordunun sayını 40 min nəfərə, atların sayını 10 minə çatdırmağı nəzərdə tuturdu. Buna nail olmaq üçün 1920-ci ilin ilk günlərindən etibarən çox geniş quruculuq işlərinin aparılması planlaşdırıldı. Tərtib edilmiş fəaliyyət planına görə il ərzində 9-cu piyada alayı, 4-cü süvari alayı, iki qaubitsa batareyası, qaubitsa divizionunun qərargahı, bir dağ-süvari batareyası, dağ-süvari divizionun qərargahı, üç batareyadan ibarət yüngül səhra divizionu və onun qərargahı, hər biri bir bölükdən ibarət olan məhəlli komanda və hər biri yarım bölükdən ibarət olan üç məhəlli komanda yaradılmalı idi. 1919-cu ilin yayından əvvəlcə Qarabağda, sonra Lənkəranda, daha sonra isə Zəngəzurdə hərbi şəraitin kəskinləşməsinə baxmayaraq, hərbi nazirliyin rəhbərliyi on quruculuğu işindəkə ahəngdarlığı saxlamağa çalışırdı. 1920-ci ilin elə ilk günündən 3-cü zirehli qatarın komplektləşdirilməsinə başlandı. 1920-ci ilin əvvəllərində növbəti çağırış səfərbərlik kampaniyası başlandı və ordunun ali idarəetmə orqanlarında əsaslı struktur dəyişiklikləri aparıldı. Həmin ilin mart ayında Baş ərkani-hərblə (Baş qərargahla) Ümumi qərargah birləşdirilərək Azərbaycan Ordusunun Qərargahı yaradıldı. Mərkəzi təminat və təchizat orqanları isə birləşdirilərək Azərbaycan ordusu təchizat rəisinin idarəsi təşkil edildi. 1920-ci il bolşevik işğal şəraitində Azərbaycan ordusunun əsas döyüş hissələri və birləşmələri aşağıdakılardır: 8 alaydan ibarət iki piyada diviziyası, 3 alaydan ibarət süvari diviziyası və iki topçu briqadası. Bunlardan başqa, ordu-

nun bir sıra yardımçı hissə, bölmə və müəssisələri də var idi. Hər bir piyada alayı 3 tabordan, hər bir tabor isə dörd piyada bölüyündən və bir pulemyot bölüyündən təşkil edilmişdi. Hər pulemyot bölüyünün tərkibində 8 pulemyot var idi. Bundan başqa, hər alayda bir süvari kəşfiyyət bölüyü, bir piyada kəşfiyyət bölüyü, bir istehkam bölüyü, bir rabitə-telefon bölüyü və bir qeyri-nizami bölük var idi. Alayların ştat tərkibi onların hamısında eyni deyildi. Məsələn, 1-ci Cavanşir piyada alayının ştat tərkibi 2881 nəfər, 2-ci Zaqatala piyada alayının isə 2834 nəfər idi. Süvari alayları üç süvari bölüyündən, pulemyot bölüyündən, təlim və rabitə komandalarından ibarət idi. Süvari bölüyünün ştat tərkibi 356 nəfərdən, süvari alayının ştat tərkibi isə 744 nəfərdən ibarət idi. Topçu briqadaları iki diviziondan təşkil edilmişdilər. Bu divizionlardan biri yüngül topçu divizionu, digəri isə dağ topçu divizionu idi. Yüngül topçu divizionunda üç batareya, dağ topçu divizionunda isə iki batareya vardı. Hər batareyanın sərəncamına dörd ədəd top verilmişdi. 1920-ci ilin mart ayında bu qüvvələr bütünlüklə Qarabağ əməliyyatına və Ermənistanla sərhəd xəttində irimiqyaslı erməni təcavüzünə qarşı mübarizəyə səfərbər olundular. Nəticədə, şimal sərhədinin müdafiə sisteminin zəifləməsi bolşevik işğal üçün daha əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə ölkənin müstəqilliyinə və milli mənafehlərə xidmət edən ordu quruculuğu yarımçıq qaldı. Aprel işğalından (1920) dərhal sonra Cümhuriyyət ordusunun hissələri ləğv edildi, müstəqillik dövründə milli ordu üçün yaradılmış maddi-texniki baza isə talan olundu.⁵²

Tatar Süvari Alayı

Azərbaycan ordusu süvari diviziyasının tərkibində hərbi hissə. Tatar süvari alayı hələ Birinci dünya müharibəsi (1914-18) dövründə təşkil edilmiş "Dikaya diviziya"nın tərkibində yaradılmışdı. Əsasını azərbaycanlı süvarilər təşkil edirdilər. "Dikaya diviziya" ləğv edildikdən sonra alayın döyüşçüləri

Azərbaycana döndülər və Müsəlman korpusu formalaşdırılarda yenidən onun tərkibində yaradılan Tatar süvari alayının əsasını təşkil etdilər. Gürcü knyazı polkovnik Maqalov bir müddət bu alayın komandiri oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra rəhbərliyində dəyişiklik baş verən Tatar süvari alayı Qafqaz İslam Ordusunun hissələri ilə birlikdə Azərbaycan ərazisinin bolşevik-daşnak qoşunlarından təmizlənməsində fəal iştirak etdi. Hərbi Nazirlik bərpa ediləndə polkovnik R.Hacıbəylinski Tatar süvari alayının komandiri idi. Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir kimi qoşun hissələri ilə tanışlığa Tatar süvari alayından başlamışdı. 1918-ci il dekabrın 28-də polkovnik R.Hacıbəylinskinin xidmətdən istefaya çıxması ilə bu vəzifədə onu polkovnik Fərhad Ağalarov əvəz etdi. 1919-cu ilin aprelində polkovnik Ağalarov da başqa vəzifəyə keçməsi ilə əlaqədar Tatar süvari alayının komandiri vəzifəsindən azad edildi. Sonralar Tatar süvari alayına polkovnik Teymur Novruzov, polkovnik Nuh bəy Sofiyev, podpolkovnik Tongiyev komandirlik etmişdilər. Digər süvari alayları kimi, Tatar süvari alayının da tərkibində üç süvari bölüyü, pulemyot bölüyü, təlim və rabitə komandaları vardı. Alayın ştatında 20 zabıt, 7 məmur, 620 əsgər və 29 muzzdlu sırası var idi. Alayın bölmələri Qarabağ və Gəncədə sovet-bolşevik işğalına qarşı xalq üsyanlarında da iştirak etmişdilər. Aprel işğalından (1920) sonra Azərbaycan ordusunun digər hissələri kimi Tatar süvari alayı da ləğv edildi.

Süvari diviziyası

Azərbaycan ordusunun tərkibində hərbi birləşmə. Diviziyaya daxil olan süvari hissələrinin əsası Müsəlman korpusunun formalaşması dövründə qoyulmuşdu. Burada üç süvari alayı bir süvari briqadasında birləşdirilmişdi. Əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində isə süvari qüvvələri alay şəklində mövcud idi. Türkiyə və Azərbaycan hərbi hissələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın 1918-ci il 13 avqust tarixli əmri ilə ləğv edilmiş Əlahiddə Azərbaycan korpusunun

yenidən qurulmasına başlananda onun tərkibində iki piyada, bir süvari diviziyasının təşkili planlaşdırıldı. Əvvəlcə piyada diviziyalarının hər birinə bir süvari alayı verildi, üçüncü süvari alayı isə birbaşa korpusun tabeliyində yaradıldı. Sonra 1, 2 və 3-cü süvari alayları 1-ci piyada diviziyasının tərkibinə qatıldı, 2-ci diviziyanın tərkibində isə 4-cü süvari alayının təşkilinə başlandı. Türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk edəndə süvari diviziyasının təşkili yarımçıq qaldı və bu işin başa çatdırılması hərbi nazirliyin bərpasından sonra mümkün oldu. Mövcud süvari qüvvələri yenidən qurularaq 1-ci tatar və 2-ci Qarabağ süvari alaylarında birləşdirildi. Süvari diviziyasının komandiri general-mayor Feyzulla mirzə Qacar, 1-ci tatar süvari alayının komandiri polkovnik R.Hacıbəylinski, 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri isə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev təyin edilmişdilər. Süvari diviziyasının qərargahı və 1-ci tatar süvari alayı Gəncədə, 2-ci Qarabağ süvari alayı isə Tərtər ətrafında yerləşirdi. 1918-ci il dekabrın 20-də Süvari diviziyanın komandiri general-mayor F.Qacarm xidmətdən azad edilməsi barədə hərbi nazirə müraciətindən sonra, 2-ci süvari alayının komandiri S.Əfəndiyev diviziya komandiri təyin olundu. Lakin bir neçə gündən sonra general-mayor F.Qacar vəzifəsinin davam etmək niyyətində olduğunu bildirdi. S.Əfəndiyev başqa vəzifəyə keçirildi. 1918-ci ilin fevralından diviziyaya rəhbərlik qərargah rəisi Amaşuneliyə həvalə olundu. Həmin ilin aprelində 3-cü Şəki süvari alayının da təşkili başa çatdırıldı. Polkovnik Xosrov mirzə Qacarm komandir təyin edildiyi bu alay da Süvari diviziyanın tərkibinə qatıldı. 1919-cu ilin avqustunda diviziya komandiri vəzifəsinin icraçısı Amaşuneli xidmətdən tərxis olundu. Süvari diviziyasının formalaşmasında göstərdiyi xidmətlərə görə hərbi nazir S.Mehmandarov ona xüsusi təşəkkür elan etdi. Polkovnik Teymur bəy Novruzov avqustun 1-də diviziyanın komandiri təyin edildi və Aprel işğalına (1920-ci il) qədər bu vəzifəni icra etdi. Diviziyanın hissələri şimal sərhədi müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsində, Lənkəran və Qarabağ əməliyyatlarının

uğurla başa çatdırılmasında, Zəngəzur ekspedisiyasının təşkilində fəal iştirak etmişdilər. Diviziya komandiri T. Novruzov layiqli xidmətlərinə görə 1919-cu il avqustun 2-də general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. Aprel işğalından sonra süvari diviziyası ləğv olundu, onun bölmələri sovet-bolşevik işğalçılara qarşı xalq üsyanlarında fəal iştirak etdilər.

Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

Xalqımızın və milli dövlətçiliyimizin tarixində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) mürəkkəb bir dövrdə meydana gəldi və çox çətin şəraitdə fəaliyyət göstərdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşadığı 23 ay müddətində gənc dövlət başqa sahələrdə olduğu kimi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də əhəmiyyətli işlər görmüşdü. Bu zaman ərazi bütövlüyümüzə Ermənistan tərəfindən daimi xarakter almış təhlükəyə qarşı böyük sayıqlıq və bəzi müqavimət tələb olunurdu. Gənc dövlətin kifayət qədər möhkəm olmadığı, iqtisadiyyatın zəif inkişaf etdiyi bir şəraitdə ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş təhlükənin aradan qaldırılması istiqamətində milli hökumət dəyərli, ciddi addımlar atmışdı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhdlər göstərirdilər. Erməni millətçiləri AXC yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətində yaranmış mürəkkəb və ziddiyətli durumundan istifadə edərək özlərinin uydurma «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını həyata keçirmək istəyirdilər. Bu istiqamətdə onların ilk hədəfi Zəngəzur və Qarabağı ələ keçirmək idi. Ancaq Azərbaycan hökumətinin bəzi mövqeyi onların planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi.⁵³

1917-ci ilin fevralında başlanan II Rus inqilabı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları tarixində yeni mərhələ açdı. 1918-ci il may ayının axırlarında Zaqafqaziya seyminin bu-

raxılmasından sonra «Daşnaksutyun» partiyası Ermənistanın müstəqilliyini elan edərək öz millətçi ideyasını həyata keçirməyə başladı. Gürcü tarixçisi Qaribi 1919-cu ildə yazmışdı: «Daşnaklar gəldilər milli ədavət gətirildilər, erməni-müsəlman ziddiyyətini daha da kəskinləşdirdilər».⁵⁴

Bu, bəzi Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın Şərqdə “güclü maneə” hesab etdikləri müsəlman ölkələri Türkiyə və İranın sərhədlərində xristian səddi yaratmaq marağından qaynaqlanırdı.

Daşnaklar əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Naxçıvan ərazilərini ələ keçirmək üçün müxtəlif əsassız iddialar irəli sürərək qəzalarda azərbaycanlılara qarşı hücumları gücləndirdilər. Bu hücumlar İrəvandan başlayaraq, öz ata-baba torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı təşkil edildi. Bununla da azərbaycanlıların yaşadığı Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan, Şərur qəzalarının ərazisi ermənilər tərəfindən zəbt olundu.

Osmanlı imperiyasında Amerika qüvvələrinin komandanı admiral Bristol öz gündəliyində yazırdı: «Mən Dro ilə birlikdə xidmət etmiş öz zabitlərimin məlumatlarına əsasən bilirəm ki, müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməmiş sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir, bütün mal-qara aparılır və sonra isə kənd yandırılırdı. ... Bütün bunlar sisteməlik şəkildə həyata keçirilirdi».⁵⁵

Hovannesyanyan yazırdı: «Nəticə etibarlı ilə Ermənistanın bir ölkə kimi yaşaması ağlabatan görünmürdü. O, heç də tarixi Ermənistan uğrunda əsas mübarizə getmiş böyük yaylasında deyil, bütün mahiyyətində rus möhürü olan ucqar əyalətdə mövcud idi. Gərək Qafqazdakı yarım milyon Türkiyə ermənisi üçün hökumət və Ermənistanın paytaxtı İrəvanda deyil, ya Karində (Ərzurum), ya Vanda, ya da hətta Kilikiyanın əsas şəhərində yerləşəydi. Onlar sonsuz səbirsizliklə indi qərb tərəfdəki üfüqün arxasında qalmış evlərinə qayıtmaq üçün imkan gözləyirdilər».⁵⁶

1918-ci il iyulun ortalarında Daşnak partiyasının rəhbərliyinin fəaliyyəti barədə Lalayan yazırdı: «Əksinqilabi daşnak hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli

nifrəti qızıdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi»⁵⁷.

Azərbaycan üçün çətin və mürəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Türkiyə dövləti respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin Azərbaycanın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərinin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

Azərbaycanın bölgələrində asayişin bərpası, qərbə doğru genişlənən bolşevik-daşnak təcavüzünün qarşısının alınması, Qarabağda və ermənilər yaşayan digər məntəqələrdə erməni təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin formalaşdırılmasına ehtiyac var idi. Qardaşlıq köməyinə can atan Nuri paşanın Azərbaycana gəldiyi zaman hələ dövlət müstəqilliyi elan edilməmişdi. Yerlərdə güclü dövlət və idarəçilik orqanları yox idi. Anarxiya geniş yayılmışdı. Belə bir şəraitdə sözsüz ki, ölkənin güclü ordu qurmağa və bolşevik-daşnak təcavüzünün bütövlükdə yox etməyə imkanı mövcud deyildi. Ona görə də zəruri sayılan bu məsələlərin həllindən ötrü dərhal, bir an da gecikmədən bölgələrdə idarəçilik orqanları yaradılmağa, məntəqə komandaları təyin edilməyə başlandı. Bu komandalарın rəhbərliyi altında az bir zamanda yerlərdə idarəçilik öz axarına salındı, orduya səfərbərlik işləri nizamlandı.⁵⁸

Azərbaycana gələn Nuru paşa yerli xalq tərəfindən böyük coşqu ilə qarşılanır. Bu dövrdə Qarabağ, Zəngəzur kimi ermənilərin nisbətən sıx yaşadığı məntəqələrdə tez-tez münaqişələr baş verirdi. Ermənilər silahlı qüvvələrə malik olduğundan burada müsəlmanlara nisbətən üstün vəziyyətdə idilər. Nuri paşa bu əhəmiyyətli məntəqələrə bir neçə zabiti komandir təyin edərək Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər (Bərdə) yolu ilə Yevlax stansiyasına gəlir. Hər tərəfdən gələn nümayəndələrlə görüşdükdən sonra qərarlarını Nuxada (Şəki) təsis etməyi məqsədə uyğun hesab edir, lakin ermənilərin təhdidlərinə qarşı mübarizə aparmağa müvafiq və dəmiryoluna malik olan Gəncəyə üstünlük verə-

rək, həmin gün 1918-ci il mayın 25-də oraya gəlir⁵⁹.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Qarabağın tarixində də mühüm hadisə oldu. Lakin, yeni yaradılmış və Tiflisdə elan edilmiş Ermənistan Respublikası Qarabağa əsassız iddia irəli sürdü. Azərbaycan Hökuməti bu iddianı qətiyyətlə rədd etdi. Parlament sədri Xalq Cümhuriyyəti Qarabağın bütün tarixi ərazisini Respublikanın tərkib hissəsi sayır və burada siyasi hakimiyyətin bərqərar edilməsinə çalışırdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə söhbətində bildirmişdi: "Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5 və ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir. Bu, elə bir xanlığın ərazisidir, burada ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyillər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq".⁶⁰

Nuru paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusunun apardığı döyüşlər nəticəsində Bakı şəhəri erməni-rus qoşunlarının və ingilis bölmələrinin nəzarəti altından çıxarılaraq müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına çevrildi. Bununla da Azərbaycanın müstəqilliyi onun başı üzərini kəsdirmiş real təhlükədən nicat tapdı. Lakin Qarabağ bölgəsində gərginlik hələ də qalmaqda idi.⁶¹

Bakı şəhərinin asayışı və mühafizəsi üçün kifayət qədər tədbirlər həyata keçirildikdən sonra Nuru paşa 1918-ci il sentyabrın sonlarında Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında Qarabağa böyük bir dəstə göndərdi. O, Qarabağın düşmənlərdən azad olmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Nuru paşa Azərbaycanda olduğu müddətdə yalnız Qarabağın təmizlənməsinə nail oldu. Qarabağda göndəriləcək dəstəni yola salandan sonra şəxsən Nuru paşa özü də Ağdama gəldi, burada vəziyyətlə tanış oldu,

C.Cahid bəylə fəaliyyət planını dəqiqləşdirdi. Ermənilərin kifa-yət qədər müqavimət göstərməsinə baxmayaraq Türk İslam Or-dusu komandanlığı tərəfindən Qarabağda Azərbaycanın suve-ren hüquqlarının bərpası üçün lazımi qətiyyət göstərdi və qısa müddətdən sonra, C.Cahid bəyin rəhbərliyi altındakı qüvvələr Şuşaya daxil oldular⁶².

Qarabağdakı hərbi birləşmələrin komandiri İsmayıl Həqqi bəyin əmrinə göndərilmiş və yerli birləşmələrlə bərabər Şuşa qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən işğal edilmiş sıldırım yamaclı qala şəhəri hissəsi çətin bir mübarizədən sonra ələ keçirilərək, bu bölgədəki erməni hücumları təhlükəsinin qarşısı alınmışdı.⁶³

Qarabağda olan hərbi birləşmələrin geri çəkilməsi zamanı ermənilər müsəlmanlara hücum etmək təhlükəsi mövcud olsa da, Şuşa qalasının ingilis birləşmələrinə təhvil verilməsi məslə-hət görüldü. Bu məsələ haqqında ingilis komandanlığına müraciət edildi. İngilis birləşmələri gəldikdən sonra qəsəbə tərk edildi və əsgərlər Gəncəyə göndərildi.

Xarici qüvvələrin hərtərəfli köməyi ilə türk-müsəlman xal-qına məxsus İrəvan torpaqlarında özlərinə dövlət yaradan ermənilər şirniklənərək Azərbaycan Demokratik Respublikasına ərazi iddiaları irəli sürdülər. Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına hərbi müdaxiləyə başladılar. Hücum planının icrasını asanlaşdırmaq üçün Qarabağda yaşayan ermənilərin separatizmi təşkil edildi. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ ərazilərində vəziyyət kəskin xarakter aldı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti ciddi tədbirlər görmək zərurəti qarşısın-da qaldı. Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı.

General-qubernator təyin edilmiş Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gəldi. Qarabağı erməni terro-rizmindən azad etmək və separatizmi aradan qaldırmaq üçün gərgin fəaliyyətə başladı. İlk günlərdə Qarabağda və Zəngəzur-da vəziyyətlə tanış olmaq üçün ingilis, azərbaycanlı və erməni

nümayəndələrinin iştirakı ilə rəsmi müşavirə keçirdi, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün konkret göstərişlər verdi.

Xosrov bəy Sultanov özü ilk müşavirədə (1919-cu il fevra-lın 15-də) bildirmişdi ki, əsas məqsəd müvafiq tədbirlər gör-məklə normal həyat tərzini bərpa etməkdən və ahəngdar iş sis-temi yaratmaqdan ibarətdir.

Müşavirədə Andronikin Ararat respublikasının xüsusi gös-tərişini yerinə yetirməsi, bunun üçün ingilis nümayəndəliyindən hərbi yardım alması (2 milyon manat pul), eləcə də Andro-nikin Zəngəzurda 166 Azərbaycan kəndini dağıtması, Azərbay-can kəndlərini boşaldaraq orada ermənilərin yerləşdirməsi kimi məlumatlar səslənirdi.

Müşavirədə təklif olunan məsələlər içərisində Andronikin hərbi dəstələrinin Qarabağdan çıxarılması əsas yer tuturdu.

Azərbaycan hökuməti vəziyyəti dinc yolla qaydaya salmaq istəsə də, ingilislərin ikiüzlü siyasətini görərək, Andronikə qar-şı ciddi tədbirlər görülməsinə başladı. Əvvəlcə müstəqil Qara-bağ dövləti yaratmaq istəyən ermənilər öz gizli yığıncaqlarını keçirərək Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək məsələsini müza-kirə etmişdilər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat Respublikasına göndərmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişdilər.

Xosrov bəy Sultanov Yuxarı Qarabağda münaqişəni törə-dən yerli ermənilər deyil, Ermənistan Respublikası və Daşnak-sutyun partiyasının olduğunu (17 fevral 1919-cu ildə) Şuşaya gələn ingilis missiyasının rəhbərinə də bildirdi və Andronikin dəstəsinin tərkiləndirilməsi və Qarabağdan çıxarılması, qaç-qınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması, Ağdam - Şuşa yolla-rının gediş-gəliş üçün açılması məsələlərinin müzakirəsini ke-çirməyə təşəbbüs göstərdi.

Lakin Ermənistan Milli Şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra Xosrov bəy Sultanov ingilis nümayəndəsinə ermənilərin sülh deyil Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayır-maq istədiyini, Zəngəzuru zəbt etmək niyyətində olduğunu bil-dirdi və bütün bunlara baxmayaraq erməni-Azərbaycan münə-

qişasını dinc yolla həll etmək istədiyini bəyan etdi.

Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatlarda qeyd edilirdi ki, qanıçən Andronikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri Həkəridən Araza, Minkənddən Bazar-çaya və Naxçıvan qəzasının sərhədinə-dək uzanan ərazini bürümüşdür.

İngilislər daşnak ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasının tərəfdarı olduğunu dəfələrlə bildirsə də, məsələlərin rəsmi həllinə gəldikdə ermənilərin tərəfini saxlayır, Zəngəzurun Azərbaycanın tərkibində qalmasını istəmirdilər. Ermənilər də öz növbəsində Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşlərində məsələnin Ermənistanın xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirə burada müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğu yaradılmasını təklif edirdilər.

Qarabağda azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliyinə son qoyulacağını başa düşən Andronik fəaliyyətinin uğursuz olacağını çox yaxşı anladığından qaçmağa məcbur oldu. Andronikin quldur dəstələri nəhayət 1919-cu ilin yazında Azərbaycan ərazisini tərk etdilər.

Lakin separatizm hələ də davam edirdi. 1919-cu il iyunun 4-də Yuxarı Qarabağ ermənilərinin silahlı dəstələri Şuşa ətrafındakı hərbi hissələrin yerləşdiyi gözetçi məntəqələrinə hücum etdilər. Lakin onların bu hücumu Xosrov bəy Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində dəf edildi.

General-qubernatorluq Ararat Respublikasından göstəriş alan erməni Milli Şurasının təcavüzkar ünsürlərinin cinayətkar hərəkətlərinə görə Qarabağdan çıxarılması üçün tədbirlər gördü.

İngilis Təkinkinin 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın XİN-ə (224 sayılı) göndərdiyi notada deyilirdi: «Qarabağın general-qubernatoru gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş, həyat normal ahəngə düşmüşdür»(6).

Erməni separatçıları dinc əhalini yalan və təhrikçi məlumatlarla mitinqlərə çağırırdılar. Lakin Yuxarı Qarabağın dinc

erməni əhalisinin əksəriyyəti erməni separatçılarının fitnələrinə uymur və general-qubernator Sultanovun gördüyü tədbirləri bəyənidilər. Hətta Yuxarı Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağı qərara almışdı. Onlar 1919-cu ilin avqustunda fəvqəladə qurultay çağıraraq Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.Yusifbəyliyə Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə Qarabağın erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirdi.

Nəhayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə bağlandı. Lakin ermənilər az sonra, (1919-cu il dekabrın əvvəllərində) yenidən Zəngəzura və Qarabağa hücumlar təşkil etdilər.

Öz vətəni və xalqı son dərəcə böyük məhəbbətlə sevən Xosrov bəy Sultanov özünün dediyi kimi, vətənpərvərlik hissələrindən çıxış edərək istefa verdi⁶⁴.

Ümumiyyətlə, Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və fəaliyyətinin mühüm tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan hökumətinin mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək istəməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin belə nəcib səylərinin bir nəticə vermədiyini, ermənilərin ikiüzlü siyasətlərini gördükdə əməli tədbirlər görməyə məcbur olmuşdur. Dörd qəzanı əhatə edən general-qubernatorluğun gördüyü tədbirlər nəticəsində Qarabağda və ona bitişik ətraf bölgələrdə erməni separatçılığı aradan qalxmışdır. Azərbaycan hökuməti özünün ərazi bütövlüyünü qorumaq və Yuxarı Qarabağda erməni separatizmini ləğv etmək üçün olduqca məqsədyönlü və qətiyyətli fəaliyyət göstərmiş və buna nail olmuşdur. Bununla bərabər Yuxarı Qarabağ erməniləri öz təşəbbüsləri ilə qurultay çağıraraq Azərbaycan Respublikasını tanımaq haqqında qərar qəbul etmiş, bununla da erməni separatizminə son qoyulmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Qarabağla əlaqədar bir sıra məsələlər

Zaqafqaziya seymində, Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan dövlətlərinin müxtəlif orqanlarında, Qafqaz respublikalarının Versal konfransındakı nümayəndələrinin görüşlərində, sonra isə RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunda bu və ya digər dərəcədə müzakirə olunmuşdur.⁶⁵

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi tarixən Cənubi Qafqaz regionunda böyük strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun həm yaxın qonşuları kimi Rusiya, İran, Türkiyə, Ermənistan, həm də XX əsrdə dünyanın aparıcı dövlətləri kimi İngiltərə, Fransa və ABŞ bu bölgəyə xüsusi maraq göstərirdilər.

Qarabağın strateji əhəmiyyətini nəzərə alan Qərb dövlətləri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya bu bölgəyə, Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana, həmçinin yaxın və Orta Şərqi təsir göstərməyin əlverişli vasitəsi kimi baxırdılar. Bir tərəfdən, İngiltərənin və ABŞ-in bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, digər tərəfdən, Rusiya və İranın itirilmiş nüfuzlarını «bərpa etmək» cəhdlərinin Ermənistanın Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngəzurü tutmaq iddiaları ilə çulğalanması, başqa bir tərəfdən, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyədən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağın, Naxçıvanın və Zəngəzurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Qarabağda erməni separatizmi özünün tuğyan həddinə çatmışdı. Belə şəraitdə Azərbaycan hökuməti Qarabağda və Ermənistanda sərhəd bölgələrində baş qaldıran erməni separatizminin yatırılması üçün kompleks tədbirlər gördü. Azərbaycan hökuməti Qarabağda olan hərbi qüvvələri möhkəmləndirdi. Bununla yanaşı, bu bölgədə həm də Azərbaycanın bütün səlahiyyətlərinin qorunmasına doğru istiqamətlənmiş daxili və xarici siyasət həyata keçirməyə başladı. Bütün bunların nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Qarabağda erməni separatizmi xeyli zəiflədildi və orada Azərbaycanın suveren hüquqları bərpa edildi. O vaxt Azərbaycan milli hökumətinin qətiyyətli fəaliyyəti nəticə-

sində Azərbaycanın torpaq bütövlüyü qorunub saxlandı.⁶⁶

Bu ərazidəki azərbaycanlı əhalinin say tərkibinin azalmasında köklü dəyişikliklər 1918-1920-ci illərdə bədnam daşnak partiyasının yaratdığı Ararat Respublikası zamanından başlanmışdı. Həmin illərdə bu ərazilərdəki yüzlərlə azərbaycanlı kəndləri dağıdılıb viran qoyulmuş, azərbaycanlı əhali isə kütləvi surətdə məhv edilmiş və ya qovulmuşdur. Deportasiya və soyqırımlarla müşayiət olunan bu proseslər zaman-zaman təkrar və davam etdirilmişdir.⁶⁷

Çox keçmədən Cənubi Qafqazda ermənisiz Ermənistan yaradan Rusiya 1920-ci il aprelin 28-də hərbi təcavüz edərək Azərbaycanı işğal etdi. Sonralar Qarabağda DQMV yaradaraq Azərbaycanı tarixi problem qarşısında qoydu. Bu problem o qədər dərinləşdi ki, onu həll etmək böyük müşkülə çevrildi. XX əsrin sonlarında başlanmış separatizmin də, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin də bünövrəsi o zamandan qoyulmuşdur.

Sovetlər dövründə Azərbaycana qarşı Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddiaları qaldıran, DQMV-ni Ermənistana birləşdirməyə çalışan ermənilər nəhayət 1988-ci ildən etibarən bu məsələni intensivləşdirdilər. Ermənistanın 1991-ci ildən başlanan hərbi müdaxiləsi ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və digər 7 rayonunu işğal etdilər. Azərbaycan Respublikasının bu 20 % ərazisi hələ də işğal altındadır.

Azərbaycan Respublikası hökuməti işğal altındakı ərazilərimizi azad etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir və edəcəkdir. Bu günün uzaqda olmadığına əminik.

QARABAĞLI ZABİTLƏRİN QATILDIĞI DÖYÜŞLƏR

Əsgəran döyüşü

Əsgəran döyüşü Azərbaycan ordu hissələrinin 1920-ci ilin mart-aprelində erməni qoşunlarına qarşı apardığı hərbi əməliyyatın tərkib hissəsi idi. Bu məntəqə hər iki tərəf üçün strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Onun nəzarətə alınması Qarabağda hərbi təşəbbüsün əldə saxlanması üçün başlıca amil idi. Buna görə də 1920-ci il martın 21-də, Novruz bayramı gecəsi erməni-daşnak qüvvələri Qarabağın bir sıra məntəqələri ilə bərabər, Əsgərandakı Cümhuriyyət ordusu postlarının üzərinə hücumla keçmiş və bu postlarda dayanan azsaylı qüvvələri məhv etmişdi. Bununla da, Əsgəran keçidi bağlanmış, Xankəndidə və Şuşada yerləşən hərbi qarnizon çətin vəziyyətə düşmüşdü. Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına yol verməmək, bölgədəki erməni-daşnak silahlı qüvvələrinə güclü zərbə endirmək üçün, ilk növbədə, Əsgəran keçidini açmaq lazım idi. Ona görə də Qarabağ əməliyyatına rəhbərlik etmək üçün 1920-ci il martın 26-da Ağdama gəlmiş general-mayor Həbib bəy Səlimov əvvəlcə Əsgəran yolunun kəşfiyyatını apardı. Erməni qüvvələrinin müqavimətini qırmaq üçün H.Səlimov hərbi nazirdən Ağdama bir zirehli avtomobil göndərilməsini xahiş etdi. Müəyyən hazırlıq işləri görüldükdən sonra martın 29-da Azərbaycan qoşun hissələrinin Əsgəran üzərinə ilk hücumu başlandı. Döyüşdə 5-ci Bakı piyada alayının bölmələri, Parlament mühafizə dəstəsi və partizan dəstələri iştirak edirdilər. Süvari qüvvələrə isə 1-ci Azərbaycan süvari alayının bölmələri cəlb olunmuşdu. Döyüşün gedişində Xramord kəndi, Daşbaşı yüksəkliyi, Fərrux kəndi ələ keçirildi və qüvvələr Xanabad kəndinə xeyli yaxınlaşdılar. Döyüş planına əsasən, qüvvələr bu mövqelərdə dayanıb möhkəmlənməli olduqları halda, daha irəliyə getməyə can atırdılar. Nəticədə, Əsgəranda əlavə kömək alan erməni-daşnak dəstələri Azərbaycan qüvvələrinin qarşısını saxlayıb, hətta geri çəkilmə-

yə məcbur etdilər. Bununla da ilk hücumda Əsgəranı azad etmək mümkün olmadı. Döyüşün aparılmasında partizanlara deyil, nizami hərbi hissələrə daha böyük yer verilməsi üçün Zaqatala piyada alayının, 7-ci Şirvan alayının, 1-ci Azərbaycan süvari alayının, bir dağ topçu batareyasının Ağdama gətirilməsi qərara alındı. Bu qüvvələrin Ağdama yetişməsi ilə Əsgəran üzərinə növbəti hücum təşkil edildi. Hücum 1920-ci il aprelin 3-də başladı. Dəqiq planlaşdırılan döyüş Azərbaycan ordusu hissələrinin qələbəsi ilə nəticələndi. İlk hücumdakı marşrut üzrə irəliləyən Azərbaycan qüvvələri daşnakların bütün müqavimətini qıraraq, əvvəlcə Əsgəranı, sonra isə Xocalını erməni silahlı dəstələrindən təmizlədi. Azərbaycanın qoşun bölmələri gün ərzində Ağdam-Əsgəran yolunun kənarında yerləşən Kətik, Aranzəmin və Naxçıvanik kimi möhkəmləndirilmiş məntəqələri erməni silahlı dəstələrindən azad etdilər. Əsgəran döyüşünün uğurla başa çatması Azərbaycan ordusu hissələrinin tezliklə Şuşaya daxil olmasına zəmin yaratdı.

Qarabağ əməliyyatı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyini bərpa etmək məqsədilə 1920-ci il mart və aprel aylarında Qarabağ əməliyyatı həyata keçirilmişdir. Qarabağ əməliyyatı Cümhuriyyət ordusunun müstəqil şəkildə həyata keçirdiyi ən irimiqyaslı hərbi əməliyyat olmuşdur. Əməliyyat nəticəsində qarşıya qoyulan bütün döyüş tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş, Qarabağda Azərbaycanın suverenliyi tam bərpa edilmişdi. 1920-ci il martın əvvəllərində ermənilərin Zəngəzurda 3 minədək silahlı dəstə toplayaraq, Qarabağ üzərinə hücumla hazırlaşdıqları məlum olmuşdu. Erməni silahlarına peşəkar zabitlər rəhbərlik edirdi. Dəstənin sərəncamında 2 ədəd top və pulemyot vardı. Bir ədəd top da Xənzəkədə var idi. 7-10 gündən sonra erməni silahlı dəstələrinin Mamzak istiqamətindən hücumu başlandı. Məqsəd Qarabağdakı silahlı dəstələrlə birləşmək və buradakı Azərbaycan

hakimiyyət orqanlarını devirmək idi. Hücum başlanan kimi bütün Qarabağ erməniləri də ayağa qalxaraq, Azərbaycan Hökuməti əleyhinə qiyama qoşulmalı idilər. Plana görə Zəngəzurda hücum başlanan kimi Gəncə qəzasının silahlı erməni dəstələri Əsgəran üzərinə yürüş edib, oranı tutmalı idilər. Martın əvvəlində Gəncə ətrafındakı erməni kəndlərindən Qarabağ ərazisinə 1000 nəfərlik silahlı dəstə göndərilmişdi. Çaykənddə isə 2500-3000-ə qədər erməni silahlısı toplanmışdı. Onların çoxu rus ordusunda hərbi xidmət keçmiş ermənilər idi. Erməni silahlı dəstələrinin təcavüz əməliyyatı Novruz bayramı günləri başlandı. Martın 19-da erməni silahlıları hücum edərək, 2 azərbaycanlı əsgərini qətlə yetirdilər. Martın 20-də 25 nəfər erməni silahlısı yerli hökumət orqanlarında işləyən 2 erməni məmurunun vəsi-təsilə gizləncə Şuşaya gətirildi. Martın 22-də Şuşada onların sayı 200 nəfərə çatdırıldı. Martın 22-də gecə saat 3-də separatçı erməni qüvvələrinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələrinin üzərinə eyni vaxtda hücumu başlandı. Azərbaycan ordusunun Əsgərandakı 50 nəfərlik kiçik dəstəsi erməni silahlılara qəhrəmancasına müqavimət göstər-sələr də, qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından ermənilər Əs-gəran postunu ələ keçirib, onların hamısını qırdılar. Digər məntə-qələrdə isə erməni silahlı dəstələri uğur qazana bilmədilər. Erməni silahlı qüvvələrinin martın 24-də səhər saat 6-da Tərtər üzərinə başlanan hücumu da dəf edildi. Azərbaycan Xalq Cüm-huriyyətinin ərazi bütövlüyü üçün çox ciddi təhlükə yarandı-ğından milli ordunun bütün potensialı səfərbərliyə alındı və onun əsas gücü Qarabağa istiqamətləndirildi. Bölgədəki hərbi hissələrin möhkəmləndirilməsi üçün şimal sərhədlərindəki qüv-vələrin bir hissəsinin də Qarabağa göndərilməsi qərara alındı. Hələ martın 19-da hərbi nazir 1-ci Tatar süvari alayının tam tərkibdə, habelə Quba piyada alayının bir taborunun Qarabağa yola salınması barədə göstəriş vermişdi. Martın 24-də Gəncə piyada alayının 2 ədəd topa malik olan bir taboru da bölgəyə yola salındı. Bu dəstəyə podpolkovnik Qasımbəyov komandir-

lik edirdi. Həmin dəstənin tərkibində 18 zabıt, 633 əsgər, 1 hə-kim, 97 baş at var idi. Döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik üçün Azərbaycan ordusunun qərargah rəisi general-mayor H.Səlimo-vun rəhbərliyi ilə xüsusi bir qərargah da yaradıldı. Həmin qə-rargah martın 26-da Ağdamda yerləşdirildi. Təcavüzün başlan-masının ələ ilk günlərində hərbi nazir S.Mehmandarov ölkənin qərb bölgəsinə gəldi və həm onun möhkəmləndirilməsi, həm də qüvvələrin Qarabağa səfərbər edilməsi ilə məşğul olmağa baş-ladı. Martın 24-25-də erməni qüvvələri yenidən Tərtər üzərinə hücumu keçdi. Lakin bu hücum da uğursuz oldu. Əvəzində, Azərbaycan qoşun hissələri və partizanları əks-hücumu keçə-rək, əvvəlcə Marağalı kəndini ermənilərdən azad etdilər, sonra isə Marquşevan kəndində Yüzbaşovun malikanəsini tutdular. Martın 26-da Tərtər ətrafında Azərbaycanın qoşun bölmələri-nin və partizanların uğurlu hücumları davam etdirildi. Gündüz saat 12-də Çaylı və Bruc erməni kəndləri ələ keçirildi. Qara-bağdakı hərbi qüvvələrin daha da möhkəmləndirilməsi üçün 8-ci Ağdaş piyada alayı və Zaqatala piyada alayının 700 nəfərlik Nuxa taboru da Qarabağa hərəkət etmək əmri aldı. Martın 29-da Azərbaycanın qoşun hissələrinin Əsgəran istiqamətində əsas hücumu başlandı. Döyüşə partizan dəstələri də cəlb edilmişdi. Onlar 3360 nömrəli hündürlük istiqamətində hərəkət etməli idi-lər. Parlament mühafizə dəstəsi Xramort kəndi, Bakı piyada alayının bölmələri isə Daşbaşı kəndi istiqamətində irəliləməli idi. Bakı alayı bölmələrinin sağ cinahının mühafizəsi üçün sü-vari partizan dəstəsi və Tərtər süvari alayı bölüyünün yarısı ora göndərilmişdi. Bu döyüş milli qoşun hissələrinin uğuru ilə baş-lasa da, həmin uğuru davam etdirmək və qarşıya qoyulan məq-sədə nail olmaq mümkün olmadı. Döyüş təcrübəsizliyi, bölmə-lər arasında qarşılıqlı əlaqələrin düzgün tənzimlənməməsi hü-cumun nəticələrinə öz təsirini göstərdi və qüvvələr əvvəlki mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldular. Aprelin 2-də Zaqatala piyada alayı, Şirvan alayının və Tərtər süvari alayının hissə və bölmələrinin bölgəyə gəlib çatması ilə Əsgəran üzərinə yeni

Qarabağ üsyanı

hücum hazırlığına başlandı. Əlavə nizami qüvvələrlə möhkəmləndirilən Ağdam dəstəsi aprelin 3-də yenidən Əsgəran istiqamətində hücumla keçdi. Erməni silahlı qüvvələri bütün imkanlarını səfərbərliyə alıb, əvvəlki hücumda olduğu kimi Ağdam dəstəsinin qarşısını kəsməyə çalışsalar da, böyük tələfat verib, əvvəlcə Əsgəranı, sonra da Xocalını tərk etməyə məcbur oldular. Bölgədə Strateji əhəmiyyətli bu iki məntəqə Ağdam dəstəsi tərəfindən azad edildi. Uğurlu hücumu davam etdirən Ağdam dəstəsi gün ərzində Ağdam-Əsgəran yolunun kənarında yerləşən Kətik, Aranzəmin və Naxçıvanik kimi möhkəmləndirilmiş məntəqələri də erməni qüvvələrindən azad etdilər və Malıbəyli kəndinə yaxınlaşdılar. Əsgəran ətrafında uğursuzluğa düçar olan düşmən qüvvələri geri çəkilərək, Malıbəyli-Daşkənd və Şuşikənd məntəqələri arasında topladı. Ətraf kəndlərdəki erməni silahlı dəstələri də bura axışaraq, güclü zərbə qüvvəsi yaratdılar. Bu düşmən dəstəsinin sərəncamında 3 ədəd dağ topu və 2 ədəd pulemyot var idi. Aprelin 5-də Ağdam dəstəsi Şuşakənd istiqamətindəki erməni mövqeləri üzərinə hücumla keçdi. Səhər saat 10-da başlanan hücum üç istiqamətdə aparıldı. Cəbhənin mərkəzində 4-cü Quba piyada alayının bölmələri döyüşürdülər. Sağ cinahda Malıbəyli kəndini ötüb keçərək, Şuşakəndin şərqindəki yüksəkliklərə doğru Tatar süvari alayının bölmələri irəliləyirdi. Sol cinahdan - Şuşikənd qəbiristanlığı istiqamətindən isə kəmə yolla Bakı piyada alayının bir taboru hücum edirdi. Saat 20-də döyüşü uğurla başa vuran bölmələr Şuşaya daxil oldular. Aprelin 9-dan 12-dək Şuşa yaxınlığındakı Keşikənd ətrafında da gərgin döyüşlər davam etdi. Bu döyüşlər nəticəsində Qarabağdakı erməni qüvvələrinin ən güclü ən möhkəm bazası məhv edildi. Bununla, 1920-ci il martın 22-dən başlanmış Qarabağ əməliyyatı Azərbaycan ordusunun tam qələbəsi ilə başa çatdı. Qarabağda Azərbaycanın dövlət suverenliyi bərpa olundu. Cümhuriyyət ordusu öz tarixinə şanlı bir səhifə yazdı.⁶⁸

Qarabağ üsyanı Aprel işğalından (1920-ci il) sonra Azərbaycanda sovet-bolşevik rejiminə qarşı baş vermiş qüvvətli xalq üsyanlarından biridir (1920-ci il 29 may - 13 iyun). Rəhbəri və istiqamətverici qüvvələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabitləri və hərbi qulluqçuları idi. Üsyanda partizan və qaçaq dəstələri, Qarabağ əhalisi fəal iştirak edirdi. Üsyana hazırlığın həlledici mərhələsi 1920-ci il mayın sonlarında başa çatdı. Gəncə üsyanının başlanması xəbəri alınan kimi, Cəbrayıl ətrafında milli qüvvələrin toplantısı keçirildi və burada üsyanın mayın 29-dan 30-na keçən gecə başlanması qərarlaşdırıldı. Üsyana hazırlıq zamanı Cəbrayıl qəzasında 20-yə yaxın könüllü silahlı dəstə yaradılmışdı. Tofiq bəyin başçılıq etdiyi belə dəstələrdən biri mayın 29-da Yolçu məntəqəsində dayanan bolşevik postuna hücumla keçdi. Mayın 30-da bolşevik orqanlarının nümayəndələri həbs olundular və qəzada hakimiyyət milli qüvvələrin əlinə keçdi. 1920-ci il iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə Qafqaz İslam Ordusunun keçmiş komandanı Nuru paşa və polkovnik Zeynalov milli qüvvələrlə birləşərək, şəhərin sovet hakimiyyəti nümayəndələrinin hamısını həbs etdilər. Səhəri gün Qarabağda sovet hakimiyyətinin devrildiyi elan olundu. Polkovnik Zeynalov Qarabağdakı milli hərbi qüvvələrin ümumi komandanı təyin edildi. İyunun 5-də Xankəndi və Ağdam da sovet hərbi qüvvələrindən təmizləndi. Qırmızı qüvvələr geri çəkilərək, Bərdədə, Tərtər çayının sol sahilində mövqe tutdular. Bölgə əhalisi sovet işğalına qarşı başlanmış üsyanı böyük rəğbətlə qarşıladı. Qarabağda baş verən üsyan əhatə dairəsinə görə son dərəcə geniş idi. Üsyan nəticəsində Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi sovet-bolşevik işğalçılarının nəzarəti altından çıxmışdı. Üsyan sovet hakimiyyətinin Azərbaycandakı dayaqlarına ciddi zərbə vura bilərdi. Buna görə də həm 11-ci Qırmızı ordu komandanlığı, həm də Azərbaycanın yeni hakimiyyət orqanları üsyanı yatırımaq üçün təcili tədbirlərə əl atdılar. Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi

Komitəsi və Azərbaycan İnqilab Komitəsi Çingiz İldırım və Dadaş Bünyadzadənin başçılığı ilə Qarabağa partiya fəallarından ibarət 20-25 nəfərlik bir qrup göndərdi. 11-ci Qırmızı ordunun komandanı Levandovski də bölgəyə yollandı. Qarabağ üsyanının yatırılması ilə bağlı 11-ci Qırmızı ordunun səhra qərar-gahının və Hərbi-İnqilab şurasının birgə iclası keçirildi. 1920-ci il iyunun 9-da 11-ci Qırmızı ordunun komandanı üsyanın yatırılması ilə bağlı xüsusi əmr imzaladı. Əmrdə Qarabağı bolşeviklərdən təmizləmiş milli qüvvələrə qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatın keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarabağ üsyançılarına əsas zərbənin 32-ci diviziya tərəfindən vurulması planlaşdırıldı. Qüvvə üstünlüyü yaradılması üçün 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və müsəlman fəhlə dəstəsi 32-ci diviziya komandirinin tabeliyinə verilmişdi. 18-ci süvari diviziyasında üsyanın yatırılması üçün bölgəyə yeridilmişdi. Bundan əlavə, qırmızı qüvvələri hərbi təyyarələr də müşayiət etməli idilər. Üsyançı qüvvələr də işğalçılarla döyüşə ciddi hazırlaşdılar. Qırmızı ordunun qəti hücumu başlaması ərəfəsində polkovnik Sofiyevin komandir olduğu 1-ci Tatar süvari alayı, Cavanşir piyada alayının bölmələri, top alayı və digər bölmələr Tərtər çayının sağ sahilində müdafiə mövqeləri tutmuşdular. 1920-ci il iyunun 10-da Qırmızı ordu qüvvələri üsyançılara qarşı bütün cəbhə boyu hücumu keçdi. Üsyançılar sayca onlardan qat-qat üstün olan, çoxsaylı toplardan və başqa silahlardan, zirehli avtomobillərdən, hərbi təyyarələrdən istifadə edən Qırmızı ordunun qarşısını saxlaya bilmədilər. İstiqlal yolunda ayağa qalxan Azərbaycanın milli qüvvələri öz amalları yolunda bütün qüvvələri ilə vuruşsalar da, həm sayca, həm də hərbi texnika baxımından böyük üstünlüyə malik olan bolşevik qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilmədilər. İyunun 11-də Tərtər, Bərdə və Ağdam ərazisi 11-ci Qırmızı ordu qüvvələrinin nəzarəti altına keçdi. İyunun 13-də Şuşa müdafiəçilərinin də müqaviməti qırıldı. Burada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 11-ci Qırmızı ordunun hissələri tezliklə Qaryagin (indiki Füzuli), Cəb-

rayıl, Hadrut, Qubadlı, Zəngilan və s. yerlərdə də üsyançıları geri çəkməyə məcbur etdilər. Qırmızı bolşevik cəlladları Qarabağ üsyanının yayıldığı bütün ərazidə kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Qarabağ üsyanı bolşevik rejiminə qarşı Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.⁶⁹

Tərtər üsyanı (1920-ci il)

Azərbaycanda Aprel işğalına qarşı ilk kütləvi silahlı üsyan 1920-ci il mayın 21-23-də baş vermişdir. Üsyan mayın 21-də yerli əhalidən olan silahlı dəstənin Tərtərdəki sovet bölmələri və Tərtəri tərk edən Qırmızı ordu alayı üzərinə silahlı hücumu ilə başladı. Qırmızı ordu bölmələri üsyançı qüvvələrin qarşısını ala bilmədi və 80 nəfərə yaxın itki verərək, qaçmağa məcbur oldu. Qırmızı alayın komandiri də öldürüldü. Üsyanın genişlənməsinin qarşısını almaq üçün dərhal tədbirlər görüldü. Bir tərəfdən, Dadaş Bünyadzadə və Çingiz İldırım Tərtərə gəlib, əhalini sovet rejiminə müqavimətdən çəkirməyə çalışdılar, digər tərəfdən isə bölgəyə əlavə hərbi qüvvələr gətirildi və Tərtər ətrafında Qırmızı ordu hissələrinin qüvvə üstünlüyü yaradıldı. Bununla, Tərtər ətrafında vəziyyəti müvəqqəti sakitləşdirmək mümkün oldu. Lakin Qarabağ üsyanının başlaması ilə Tərtərdə xalq hərəkatı yenidən gücləndi.

Zəngəzur Ekspedisiyası (1919-cu il)

Zəngəzur ekspedisiyası erməni-daşnak silahlı quldur dəstələrinin Zəngəzuru Ermənistanla birləşdirmək məqsədilə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qoşun hissələrinin 1919-cu il noyabrın 3-7-də bölgədə keçirdiyi hərbi əməliyyat. Əməliyyatın keçirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdi. Belə ki, erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri bölgəni Azərbaycandan qoparmaq üçün ən mənfur vasitələrə əl atırdılar. 1919-cu ilin iyulunda Zəngəzurda böyük potensiala

malik erməni-daşnak nizami qoşun hissələri mövcud idi. Onlar Qızılboğaz keçidi vasitəsilə Ermənistan hökumətilə əlaqə saxlayırdılar. 1919-cu ilin oktyabrında Zəngəzurun gəlmə erməni əhalisini azərbaycanlılara və Azərbaycan Hökumətinə qarşı qaldırmaq üçün buraya xüsusi təxribat qrupları göndərilmişdi. Zəngəzura Ermənistandan yeni nizami qoşun hissələrinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Bölgədə Ermənistan hökumətinin silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hazırlanan qiyamın qarşısını almaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və əhalini qırğınlardan qorumaq üçün Azərbaycan hökuməti onun öz torpağı olan bu qəzaya qoşun dəstəsinin göndərilməsini qərara aldı. Bu məqsədlə Hərbi nazirlik 1919-cu il oktyabrın 30-da xüsusi Zəngəzur dəstəsi yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstənin tərkibində iki qrup var idi. Birinci dəstədən ibarət qrupa general-mayor Davud bəy Yadigarov, sağ və sol dəstələrdən ibarət ikinci qrupa isə polkovnik Levestam komandirlik edirdi. Birinci dəstənin tərkibinə görə daha böyük idi və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində əsas zərbə qüvvəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Onun tərkibinə 2-ci Zaqatala piyada alayının bir taboru və 8 pulemyotu, 2-ci Qarabağ süvari alayının 4 bölüyü və 4 pulemyotu, 3-cü Şəki süvari alayından 2,5 bölük və 2 pulemyot, 2-ci dağ-topçu diviziyasından iki topu olan 4-cü batareya daxil idi. Bütövlükdə, dəstədə 1 tabor, 6,5 bölük süvari, 14 pulemyot və 2 top var idi. Dəstə oktyabrın 30-da ilkin mövqelər istiqamətində Xankəndidən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən Birinci, habelə sağ və sol dəstələr Dığ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Dığın erməni silahlı qüvvələrindən təmizlənməsi həm Qarabağa aparın strateji yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Birinci dəstə Dığa doğru şimaldan hərəkət etməli idi. Zəngəzur dəstəsinin rəisi general-mayor C.Şıxlinski-nin əmrinə əsasən, Birinci dəstə noyabrın 3-də hücumla başla-

malı, dəstənin piyada bölmələri 2 ədəd topla Sultankənd, süvari bölmələri isə Sadımlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüşqabağı mövqe tutmalı idi. Hücum zamanı dəstənin sağdan mühafizəsi Sultan bəy Sultanovun rəhbərliyi ilə yerli partizanlara tapşırıldı. Noyabrın 4-nə keçən gecə yerli partizanlar Keçəldağ strateji yüksəkliyini tutub, orada möhkəmlənməli, sonra isə hərbi hissə və bölmələr hücumla qoşulmalı idilər. Bölgədə azərbaycanlıları sıxışdırmağa çalışan ermənilər də bu döyüşə ciddi hazırlaşmışdılar. Onların Dığ və Gorus ətrafında 6 minədək canlı qüvvəsi, 4 qaubitsası və 2 ədəd topu var idi. Atəşlərin dəqiq və dağıdıcı olması göstərirdi ki, toplara təcürbəli zabitlər rəhbərlik edirlər. Süvari qoşunları ən azı 3 bölükdən ibarət idi. Dığ istiqamətində aparılan döyüşlər Azərbaycan qoşun hissələrinin uğuru ilə başlasa da, onu əldə saxlamaq mümkün olmadı. Düşmən qüvvələrinin çoxluğu və onların dağ şəraitinin imkanlarından istifadə etmələri, təminat məsələlərinin vaxtında həll olunmaması, irəli getmək üçün ərazidə münasib yolların olmaması və onların çoxunun Andronikin dəstəsi tərəfindən dağıdılması Azərbaycan qoşun hissələrinin hücumunu sənğitdi. Ona görə də noyabrın 3-dən 7-dək Dığ istiqamətində aparılan döyüşlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qoşun bölmələri qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmədən ilkin mövqeyə qayıtmalı oldular. General C.Şıxlinski döyüşün nəticələri ilə bağlı hərbi nazirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirirdi ki, Zəngəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayını verilməsi ilə döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirmək mümkündür. Lakin Zəngəzur ekspedisiyasının hərbi əməliyyatları başa çatdırılmadı. Zəngəzur məsələsinin Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında danışıqlar yolu ilə həll ediləcəyi ehtimalına görə bölgədə döyüşlər dayandırıldı⁷⁰.

Hərbi rütbələr

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xidməti vəzifəsi-nə, hərbi və ixtisas hazırlığına, xidmət müddətinə, xidmət döv-

ründə əldə etdiyi nəticələrə və qoşun növlərinə görə hərbi qulluqçulara fərdi qaydada verilən rütbələr. Hərbi rütbələr hərbi qulluqçuların dərəcəsinə, onlar arasındakı münasibətləri, xidmət müddətini müəyyənləşdirir, maddi və maliyyə hüquqlarını təmin edir, tənzimləyirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda çar Rusiyasında qüvvədə olmuş hərbi rütbələr tətbiq edilir və qoşun növlərinə görə fərqlənirdi. Piyada qoşunlarında praporşik, podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan, kapitan, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, general (tam general), süvari qoşunlarında isə praporşik, kornet, poruçik, ştabs-rotmistr, rotmistr, podpolkovnik, polkovnik, general-mayor, general-leytenant, general (tam general) rütbələri işlədirdi. İlkən zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsi hərbi nazirin əmri ilə verilirdi. Bunun üçün hərbi qulluqçular müvafiq təhsil bazasına malik olmalı idilər. Digər hərbi rütbələr hərbi nazirin təqdimatı əsasında Nazirlər Şurasının qərarı ilə verilirdi. Hərbi qulluqçuların istifadə etdiyi poqonlar və onların üzərindəki fərqlənmə nişanları çar Rusiyası ordusunun poqonlarındakı kimi idi. Lakin Rusiya poqonlarından fərqli olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti poqonlarının üzərində "Azərbaycan" sözü yazılırdı.

Çar ordusunu zabitlərinin bioqrafiyasında imperiya ordusunun istilah və rütbə adlarına rast gəlirik. 1805-1920-ci illərdə işlənmən bu sözlərin və rütbələrin oxunuşunda müasir oxucunun çətinlik çəkəcəyini nəzərə alıb onlardan bəzisinin izahını da veririk.

General-kvartirmeyster - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyində yüksək vəzifəli zabit. Qoşun hissələrində əməliyyat və səfərbərlik, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, rabitə xidmətinin təşkili işlərinə baxırdı.

Praporşik - Çar ordusunda orta dərəcəli zabit rütbəsi.

Feldfel - Rota komandirinin təsərrüfat üzrə müaviniyə verilən hərbi rütbə.

Yunker - Rütbə yunkerlər məktəbini bitirən zadəgan balalarına verilirdi.

Ştabs-rotmistr - Süvari qoşunda qərargah zabiti.

Kvartirmeyster - Orduda qoşunu yerləşdirmə işlərinə baxan məsul şəxs.

Poruçik - Çar ordusunda podporuçiklə ştabs-kapitan arasında olan zabit rütbəsi.

Uryadnik - Orduda tağım komandirinin müavini. Rütbə əsasən Kazak qoşunlarında xidmət edənlərə verilirdi.

Podporuçik - 1920-ci ilə qədər çar və ADR ordusunda kiçik zabit rütbəsi.

Podpraporşik - Yeni təşkil edilmiş əsgəri heyətdə fərqlənən hərbi qulluqçuya verilən kiçik rütbə.

Kadet korpusu - Aprel inqilabına qədər zadəgan balalarına məxsus qapalı hərbi orta məktəb. Varlı ailələrin uşaqları yeddikə yaşında bu məktəbə qəbul olunurdu.

Qarabağda hərbi məktəblər

Hərbi Feldşer Məktəbi - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada təsis edilmiş hərbi-tibb təhsili müəssisəsi. Qoşun hissələrində tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması üçün hərbi nazirin 1919-cu il 22 yanvar tarixli əmri ilə Gəncə əsgər xəstəxanası nəzdində böyük feldşer şagirdləri hazırlayan kurs, 1919-cu il 15 fevral tarixli əmri ilə isə bütün hərbi hissələrin nəzdində 2 aylıq sanitar kursları açılmışdı. Kurslar hərbi-tibb kadrlarına olan ehtiyacı ödəmədiyi üçün, hərbi nazir 1-ci Cavanşir piyada alayının Şuşada yerləşən 1-ci taborunun həkimi Mehmandarovun Şuşa şəhərində hərbi feldşer məktəbinin açılması barədə təklifini müdafiə etdi. Hərbi nazirin 1919-cu il 3 sentyabr tarixli 406 sayılı əmrində göstərilirdi ki, Şuşa hərbi feldşer məktəbi, ştat cədvəlinin rəsmən təsdiqlənməsini gözləmədən, dərhal fəaliyyətə başlasın. Məktəb nazirliyin hərbi-tibb idarəsinə tabe idi və onun ştatı 1919-cu il avqustun 31-də Hərbi Şurada təsdiq olunmuşdu. Məktəbə 40 nəfərin qəbulu nəzərdə tutulmuşdu. Təhsil müddəti 6 ay idi. Tədris işinə Əbdülkərim bəy Mehmandarovdan əlavə, həkimlər Şükür bəy Ağayev və Fərrux bəy Ağakışibəyov da cəlb olunmuşdular. Hərbi feldşer məktəbinə

ilkın hərbi hazırlıq keçmiş və feldşer olmağı arzulayan əsgərlər, həmçinin 30 yaşınadək mülki şəxslər qəbul edilə bilərdi. Mülki şəxslər məktəbə qəbul edilməzdən əvvəl onların hərbi xidmətə yararlı olub-olmamaları müəyyənləşdirilməli idi. Məktəbdə dərslər təsdiq edilmiş proqram əsasında Azərbaycan dilində aparılmalı, buraxılış imtahanını uğurla verənlər hissələrə təyinat aldıqları gündən başlayaraq iki il xidmət etməli idilər. Məktəbin tədris proqramında anatomiya və fiziologiya, cərrahiyyə, zöhrəvi xəstəliklər, göz xəstəlikləri, daxili xəstəliklər, xəstəyə qayğı, bədbəxt hadisələr və qəfil xəstəliklər zamanı ilkin yardım, gigiyena haqqında ümumi məlumat, dezinfeksiya, aczaçılıq fənlərinin keçilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Hərbi feldşer məktəbinin smeta və ştat cədvəli qanunvericilik səviyyəsində Azərbaycan Parlamentinin son iclaslarının birində - 1920-ci il aprelin 26-da təsdiq olunmuşdu.

II Fəsil

ÇAR ORDUSU VƏ AXC-nin QARABAĞLI ZABİTLƏRİ

İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir

İbrahimxəlil ağa təxminən 1732-ci ildə Qarabağın Arazbar qəzasının Alaqağrı (Qaragüllü də deyilir) kəndinin ərazisində yerləşən Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Atası Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşir, anası Qızxanım xanım Hacı Əli bəy qızı Kəbirlidir. Molla yanında təhsil almışdı. 1736-cı ildə oymaqları ilə birgə Xorasanın Sərəxs bölgəsində sürgündə olmuşdu. Atası Qarabağa qaçandan sonra dayısı Hacı Səhliyalı bəyin himayəsində yaşamışdı. O, 1747-ci ildə Qarabağa qayıtmışdı.⁷¹

İbrahimxəlil ağa atası tərəfindən vəliəhd təyin olunmuşdu. Lələsi Həsən bəy Kəbirli idi.

İbrahimxəlil ağa 1762-ci ildən etibarən xanlıq uğrunda qardaşı Mehralı xanla mübarizəyə başladı. Mehralı xanın arxasında güclü cavanşir, otuziki və kəbirli elləri dayanmışdı. İbrahimxəlil ağa isə arvad qohumları olan Cəbrayılı, Cavanşir-Dizaq, Kəngərli, Dəmirçihəsənli və Cinli ellərinə arxalanırdı.

Mehralı xan Qubalı Fətəli xanla əlaqəyə girib hakimiyyəti əldə saxlamaq istədi. Güclü hücumla qardaşının güvəndiyi Cavanşir-Dizaq mahalını əlsa da, uğur qazana bilmədi. İbrahimxəlil ağanın təkisi altında Qarabağı tərk etdi.

İbrahimxəlil ağa 1762-ci ildə xanlıq taxtına öyləşdi. Hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Mühüm yerlərə və mahallara öz adamlarını təyin etdi.

İbrahimxəlil xan tez bir zamanda güclənib qonşu xanlarla çəkişmələrə girişdi. Naxçıvan, Xoy, Təbriz və Gəncə xanları ilə savaşırdı. Müəyyən müddətlərdə olsa da həmin xanlıqlara istədiyini, hətta öz yaxın adamlarından adı çəkilən vilayətlərə hakim də təyin etdi. Qardaşı oğlu Əsədulla bəyi Təbrizə, Həzrətqulu bəyi Gəncəyə başçı qoydu. Qaradağ xanlığını isə tamami-

lə asılı vəziyyətə saldı.

Ömər xan Avarın bacısı, Məhəmməd-Nutsal xanın qızı Birkə ağanı alandan sonra Dağıstanın qoşunundan mütəmadi istifadə edirdi. Ərdəbil və Meşkin xanları ilə də arvad qohumu olduğundan şahsevənlər İbrahimxəlil xanın öncül dəstələrini təşkil edirdilər. Şəki xanlarından da qız alıb-vermişdi.

İbrahimxəlil xan Naxçıvanda Abbasqulu xan Kəngərini, Gəncədə Cavad xan Ziyadoğlu-Qacarı dəstəkləyirdi. Xanın qonşularla savaşıdan bəhs edən tarixçi mirzə Yusif Qarabaği yazır: «İbrahim xan Naxçıvanı zəbt etdikdən sonra öz bacarığına daha da güvəndi. Ağaməhəmməd xanın İranda hökumranlıq etməyə başlamasına baxmayaraq, işi hələ də tərəqqi etməmişdi. Onun bu zaman Fars və Şiraz tərəflərdə olduğundan istifadə edərək İbrahim xan Xoy vilayətini özünə tabe etmək fikrinə düşdü. O, 1203-cü (miladi-1788-ci) ildə ləzgi, Car, avar və Qarabağın könüllülərini və Qaradağın qoşununu toplayıb Xoy tərəfə hərəkət etdi. İbrahimxəlil xanın qoşunu bu dəfə məğlubiyətin dadını duydu. Qoşun basılıb qaçdı. Xanın vəziri Molla Pənah Salahlı-Qazaq, sərkərdəsi Fərzi bəy Sarıcalı-Cavanşir əsir düşdü. Sonralar İbrahimxəlil xan barışığa gəlib yaxınlarını azad etdi.

İranda güclənən Ağaməhəmməd xan Qacar müstəqil xanlıqları bir-bir məğlub edib, İranı bir bayraq ətrafında birləşdirdi. Qarabaği də özünə tabe etmək istəyirdi. Bu məqsədlə İbrahimxəlil xandan girov istədi. Xan əmisi oğlu Əbdüssəməd bəy Behbudəli ağa oğlu Sarıcalını və saray adamı mirzə Vəli bəy Bayramxan bəy oğlu Baharlını Ağaməhəmməd xana girov verdi.

Az keçdi ki, girovlar məhv edildi. Qaçmaq istəyəndə mirzə Vəli bəyi tutub, topa bağladılar, Əbdüssəməd bəy isə yolda aldığı yaradan dünyasını dəyişdi.⁷²

Beləliklə, ortalıqdan «dildə itaət, zahiri hörmət» götürüldü. Artıq taxta çıxıb hökmdar olmuş Ağaməhəmməd şah yeni girov istəsə də, İbrahimxəlil xan itaət etməkdən boyun qaçırdı. Savaşın qaçılmaz olacağını duyub hazırlaşmağa başladı. Tarixçi Mirzə Camal bəy Cavanşir yazır: «(Buna görə İbrahim xan)

Qarabağ ellərinin bir parasını Tiflisə, bir parasını isə Şirvan vilayətinə özü təyin etdiyi Mustafa xanın yanına göndərdi. Siyahı və dəftərdə adları qeyd olunmuş yerdə qalan elləri və qoşunu Qarabağ dağlarında və qala içərisində yerləşdirib, Qarabağ elləri və mahallarında çoxlu piyada və atlı topladı; qalanı qorumaq üçün lazım olan bütün vəsaiti, böyük və kiçik topları qururub, şahla müharibəyə hazırlaşdı.

1795-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar ağır qoşunla Şuşaya yürüş etdi. Şəhərin beş-altı kilometrliyində düşərgə qurdu. Qarabağ qoşunu əski taktikasına başladı. Gecə basqınlarını o qədər çoxaltdılar ki, Qacar qoşunu silah və sursatsız qaldı.

Keçən savaşlarda olduğu kimi Çiləbörd məliyi bu dəfə də satqın çıxdı. Məlik Məcnun Qacar qoşununa qlavuzluq etsə də, bir fərli sonuc alınmadı. Çarəsiz qalib atların başını Gürcüstana çevirdilər...

Gəncə hakimi Cavad xan eldaşı olan Ağaməhəmməd şahı yardım göstərdiyinə görə İbrahimxəlil xanın qəzəbinə gəldi. İbrahimxəlil xan ağır qoşunla Gəncəni sardı. Cavad xan tabeçiliyini bildirdi. Oğlunu və bacısını Qarabağa girov göndərdi.

1796-cı ildə Qafqaza yürüş edən rus qoşununun başçısı general-mayor V.A.Zubov Azərbaycana daxil oldu. İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və bir neçə adlı bəyi qiymətli hədiyyələrlə onun görüşünə göndərdi. Sonra mirzə Məhəmmədqulu bəy Saatlıni səfir kimi Moskvaya yolladı. Çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır erməğanlara bir şanlı namə də əlavə etdi. İmperatriçə II Yekaterinaya bildirdi ki, itaət etməyə hər an razıdır. Qonşu xanlar da qonşudan qalma geri prinsipinə can-başla əməl edərək çariçaya ixlaslarını bildirdilər...»⁷³.

II Yekaterina İbrahimxəlil xanın məktubunu yüksək qiymətləndirmişdi.

1796-cı ildə II Yekaterina vəfat etdi. Qafqazda olan rus qoşunu geri çəkildi.

1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar Qarabağa yenidən yürüş etdi. Qarabağ taxıl qıtlığından achiq çəkirdi. Tarixçi Mir-

zə Camal bəy bildirir: «Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qəhətlik baş vermişdi. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çetvert buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşdü. Ağa Məhəmməd şah Qızılbaş qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatdı. Azuqənin çatmamasından və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi.⁷⁴

İbrahimxəlil xan övladlarını, qohumlarını və yaxın bəylərini götürüb Car-Balakən yörəsinə çəkildi.

Ağaməhəmməd şah Şuşaya daxil oldu və çox keçmədən qəsd nəticəsində öldürüldü.

İbrahimxəlil xan Şuşaya döndü. Ağaməhəmməd şahın qardaşı oğlu Baba xan Qovanlı-Qacar Fətəli şah adı ilə taxta çıxıb, bütün xanlardan itaət tələb etdi. Hüseyinqulu xan İzzəddinlini Qarabağa göndərərək əmisinin cəsədini istədi. Üstəlik İbrahimxəlil xanla qohum olmaq fikrinə düşdü.

İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət ağanı və qızı Ağabəyim ağanı şahə girov verdi. Fətəli şah İbrahimxəlil xanın itaatini Qaradağ vilayəti ilə qiymətləndirdi. Elə bu zamanlar Rusiya qoşunları yenidən Qafqazda görünməyə başladı. İbrahimxəlil xan qraf Qudoviçə də, mülki müşavir Kovalenskiyə də tabeçiliyini bildirdi.

1803-cü ildən knyaz Sisianovun hücumları başlandı. Sisianov Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinin ardınca ələ keçirdi.⁷⁵

1805-ci ildə Kürəkçay kənarında İbrahimxəlil xanla Rusiya imperatoru arasında (Sisianov vasitəsilə) Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə keçməsi haqqında traktat bağlandı.⁷⁶

İbrahimxəlil xan Sisianovla aranı düzəldəndən sonra Muğan torpaqlarına və Şirvanda qalan Qarabağ obalarına görə Mustafa xana qarşı iddia irəli sürdü. Knyazla yazışmağa başlayıb, elçi göndərdi. Elçi kimi Vərəndə məliyi Məlik Cümşüdü yolladı. Onunla göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Şirvanlı Mustafa xanla danışıqlara və onun sizə ünvanladığı tərs cavablarına gəldikdə onu aydınlaşdırmağa izn verdiyiniz üçün təşəkkür

kür edib, alihəzrətin məktubunu almaq şərəfinə nail oldum. Hər şey haqqında xəbərim var, yəni, Mustafa xan yazır ki, Şirvanda olan Qarabağ ailələri üç hissəyə bölünüblər. Cavad və Muğan Şirvana məxsusdur. Əgər kimsə kiməsə üç ya dörd il ruzi verirsə, onda onu mənimsəmək olarmı? Əgər mənimsəmək olarsa, onda istər Mustafa xanın atası, istərsə də Mustafa xanın özü bizim süfrəmizin qırağında güzəran keçiriblər. Çünki bu nəinki Mustafa xanı, hətta onun atasını, bütün qohumları ilə birlikdə on, ya da on beş il bizim torpaqda dolandırdıq. Axırda, hətta onlara müavinət verərək onları xanlığı təsdiq edilən Şirvana göndərdim.

Nadir şahdan sonra, 60 il bundan əvvəl isə Şirvan sakinləri dəfələrlə bura gəliblər, lakin bu qonşuluğa görə istər mənə atam, istərsə də mən onlara sığınacaq verdik. Hələ bir neçə il bundan əvvəl qraf Zubov Kür çayı kənarında olarkən sizin özünüzdə də məlum deyildi ki, həmin vaxt da mən Əlahəzrətin sarayına xidmət etmək üçün çalışırdım. Eyni zamanda Ağa Məhəmməd xan ikinci dəfə mənə torpağıma gələn kimi Şirvan qoşunlarının bir hissəsi o vaxtı İran qoşunları ilə birləşmişdi və mənə torpağımın həmin yerini viranə qoymuşdular. Elə həmin il də sizin özünüzdə də məlum deyil ki, Baba xan qoşunla bura - mənə torpağıma gəlmişdi. O vaxt da Şirvan qoşunu iranlılarla birlikdə rus qoşunlarına qarşı döyüşürdü. Bunun nəticəsində isə Qarabağ torpağı xaraba qaldı, Şirvan torpağı isə heç bir zərər çəkmədi. Bütün bunlarla bərabər, Mustafa xan onları sizə hansı halda izah edirsə siz onunla razılaşırsınız. Onda görünür ki, mənəmlə onun heç cür fərqi yoxdur və əgər Şirvanda olan həmin ailələri mənə qaytarmasalar, ona Əlahəzrət sarayından verilmiş əmrləri mən yerinə yetirə və həmin torpağı əvvəlki halına sala bilərəmmi? Yəqin ki, yaxşı ticarət və istehsal ilə məşğul olan yerdən, başqa torpaqlardan qaçan əhali əbəs yerə çıxıb getməz. Lakin mərhəmətli Padşahın lütfkarlığına və sizin xeyirxah xidmətinizə ümid edirəm və nəinki Şirvanda olan ailələrlə və torpağa bizim yiyəliyimizi dirçəltməyi və düzəltməyi, hətta onlardan qisas olmağı xahiş edirəm. Ümid edirəm

ki, mənim xidmətim sizin şübhələrinizə zidd olmayacaq. Həm də, lap elə Rusiya qaydasını da eşitmişəm, əgər kim kimə xidmət etmək istəyirsə, iki, yaxud üç ildən sonra onu mənimseyərlər və Mustafa xan hansı haqla sizinlə danışıq aparır?

Cavada və Muğana gəlinəcə isə hamıya məlumdur ki, Qarabağın və Muğanın adı eynidir. Hər şeydən əvvəl, mənim atamın dövründə Qiyas xan da, vəkil Hüseyinli xan da, Məhəmmədsəlim xanın atası, muğanlı Həsən xan da Qarabağla hər cür fərq görmürdülər, hətta qraf Zubov Kür sahilində olarkən Muğanlı Səfi xan özünün bütün ailəsi və məiyyəti ilə mənimlə birlikdə idilər. Elə bilirəm ki, bu, sizə də məlum olmamış deyil. Lakin Ağa Məhəmməd xandan sonra Muğan torpağı Şirvanla birləşdi. Əgər sübut tələb eləsə, onda onların özləri düzünü deyərlər, nə üçün Məlik Cümşüdü sizin yanınıza göndərməyi lazım hesab etmişəm, qalanını sizə diltəvabı söyləyəcəm». ⁷⁷

Fətəli şah bu xəbərdən rahatsız olub İbrahimxəlil xana hədə-hərbə göndərdi. Ruslar İbrahimxəlil xanın xəyanətindən ehtiyatlanıb tədbir görməyə hazırlaşdılar.

1806-cı ildə ruslar İbrahimxəlil xanı ailəsi və saray məiyyəti ilə birlikdə gülləboran etdilər.

İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatlarda bəzi yanlışlıqlar var.

Rzaqulu bəy Vəzirovun tarixi əsərində ⁷⁸ bəzi səhvlərə rast gəlirik. Bu səhvlər tarixçinin özündən yox, tərtibçidən irəli gəlir. İbrahimxəlil xanın öldürüldüyü gecəni təsvir edib onunla birlikdə qətlə yetirilən əyan-əşraf və qulluqçuları göstərərək yazır: «... o gecə Allahın qəzasından İbrahim xanı, arvadı Tuba xanımı, qızı Səltənət bəyimi, 12 yaşlı bir oğlunu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Həsənli bəyi və mirzə Haqverdinə, qərvəndli Hümmət bəyi, sarıcalı Gülməli bəyin oğlu Cavanşiri və Həsən ağanı, qərvəndli qulluqçu Əlipənahı, əfşar Cavanşiri və mirzə Nağını, Kəbirli Əcəmoğlunun oğlu Hacı Həsəni və onun iki oğlunu, iki nəfər şelli və iki nəfər başqa adamı. cəmi 17 nəfəri öldürdü» ⁷⁹. Bu cümlədə xeyli yanlışlıqlar var. Bu ha-

disə haqqında səhih və səliqəli mətnə tarixçi Mir Mehdi Xəzaniyə rast gəlirik. Mir Mehdi Xəzani yazır: «Onlardan əlavə 17 nəfər bəy və bəyzadə və mirzə və nökrər qətlə yetişmişdilər ki, adları təfsil ilədir:

-İbrahim xan özü, Tubu bəyim - şəkili Hüseyin xanın qızı - hərəmi-xan, Səltənət bəyim - səbiyyəi-xan, Abbasqulu ağa-fərzəndi-xan, Hacı Hüseyinli bəy Kəbirli, mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümmət bəy Cavanşir, Həsən ağa ibn Gülmalı bəy Sarıcalı, Mirzə Tağı Əfşar, Əlipənah - pişxidmət, Xacə Həsən ibn Əcəmoğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, başqa iki nəfər, birinin adı Teymur, iki nəfər də şuşalı» ⁸⁰. Mir Mehdi Xəzani yalnız Mirzə Nağı Avşarın adını düzgün göstərməyib. Mirzə Nağı və Mirzə Tağı qardaş idilər. Mirzə Nağı 1806-cı ildə öldürülüb. Mirzə Tağı Avşar isə 1840-cı ilədək yaşayıb.

Hər iki tarixçi informasiyanı Mirzə Camaldan götürüblər. Dolayısı ilə iqtibas ediblər. Nəticədə Mir Mehdi Xəzaninin verdiyi bilgi daha dəqiqdir. Bizə məlumdur ki, 14 iyun 1806-cı ildə mayor Lisaneviç 300 nəfər rus əskəri ilə Şuşanın yaxınlığında xanı, arvadını, oğlunu, qızını və məiyyətinə 13 nəfəri güllələyib. Bu 17 nəfər: İbrahimxəlil xan Pənahəli xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Tubu bəyim Məhəmməd Hüseyin xan qızı Şəkili, Abbasqulu ağa İbrahimxəlil xan oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Səltənət bəyim İbrahimxəlil xan qızı Sarıcalı-Cavanşir, Hacı Hüseyinli bəy Hacı Səhliyəli bəy oğlu Kəbirli, Mirzə Haqverdi bəy Əli bəy oğlu Kəbirli, Hümmət bəy İbrahim bəy oğlu Qərvənd-Cavanşir, Həsən ağa Gülmalı bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşir, Mirzə Nağı Avşar, Əlipənah Məhəmməd oğlu Qərvənd-Cavanşir, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu, Teymur və başqa üç nəfər şuşalı. Öldürülənlərdən Hacı Hüseyinli bəy İbrahimxəlil xanın dayısı oğlu, Həsən ağa isə qayını idi.

Rzaqulu xan Hidayət «Rövzətul-Səfa» adlı əsərində İbrahimxəlil xanın qətlə haqqında belə yazır: «İbrahimxəlil xan Cavanşirin işi cəlalətlə başlayıb, ömrü şəhadətlə sona çatdı. Bu arada onu aldadıb islamın düz yolundan isəvi millətlə meyl et-

məyə yönəlmişlər. Bu şübhələrin xatirələrdən pozulması üçün aqibət hüsnü xeyirlə sona çatıb möhürləndi və onun əhvalının görünüşündə bəzədildi ki, aqillər bunun inkarın deyil, səadət və bədbəxtliyin əlaməti olduğunu bilsinlər və ərbabın qərarı qərəz, dostlarınkı isə xəstəlikdir. Bir sözlə, məqam və rütbədə Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın bərabəri olmayan bəzi Azərbaycan xan və əmirlərinə üstünlük vermələri qoca şiri qəzəbləndirdi və əbədi müddətli Qacar padşahından boyun qaçırdı, illərlə özbaşına hərəkət etdi və kamil qeyrətlə xilafa və müharibəyə meyl etdi. Ar və töhmətə boyun əymədi. Bu zamanlar bəsirət gözü ilə gördü ki, Rusiyanın qüvvətlənməsi İslam millət və dövlətinin zəifləməsi deməkdir. Bu işdən son dərəcə qəzəbləndi. Onun sevimli övladı Əbülfət xan Qacarı cəmşid cəlalı padşahı Həzrət Sultan Fətəli şahın tabeliyində itaət kəməri bağladığı və onun bacısı iffət hərəmi xadimləri silkində öz yerini tutmaq üçün layiqincə ehtiram gördü. Yüksək məqamlı həzrət şahənşah hərəmə məhrəm olan ara adamlar vasitəsilə ona xəbər göndərdi və keçmiş işlərinə görə danladı. O da keçmişdə olanlara görə xəcalət çəkdiyini bildirdi. Hər iki zatın arasında məktub və məktub aparalarının təsirli sözləri sülh yaratdı. O möhtəşəm qocanın qeyrət qanı cuşa gəldi və əhd etdi ki, İslamın güclənməsi yolunda çalışacaq, müxaliflərin himayəsinə göz yumacaq. Lakin rus mayoru çoxlu soldatla Şuşada yaşayırdı. Belə qərarlaşdılar ki, padşah və padşahın oğlunun qoşunları o ətrafda hazır olsunlar ki, daxildən və xaricdən ev düşmənlərini dəf etmək üçün kişilik və qeyrət göstərsinlər. Qoca Cavanşir xanı Qarabağ üsyançılarının dəf olunmasında hümmət göstərdi və ağsaqqalcasına mərəkə bayrağını endirdi. O, kürəkəninin vasitəsi və köməyi ilə həzrət Naibüssəltənəyə ərizə yazıb göndərdi. (Məktub – müəlliflər) Ərdəbilə çatdı. O, bu təmənnada idi ki, Naibüssəltənənin (korteci) atlı dəstəsi Qarabağa yönələcək və ondan öncə cavan şirə bənzəyən sevimli və əzəmətli oğlu, Əbülfət xan Cavanşiri Qapan yolu ilə göndərəcək ki, qoca atasına kömək etsin. Beləliklə, Fərəculla xan Şahsevəni də başqa

dəstəylə Çanaqqı yolu ilə zəfər gətirən qoşunun önündə gəndərsin... Əbülfət xan ibn İbrahimxəlil xan gəldi və məlum oldu ki, qəddar rüzgar təzə oyun çıxarmışdır və asanlıqla o böyük insanın qanını tökmüşdür.»

İran tarixçisi mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi İbrahimxəlil xanın öldürülməsi haqqında belə yazır: «Elə ki, ruslar İbrahimxəlil xanın Abbas Mirzədən kömək istədiyindən xəbər tutdular, Cəfərqulu xanı öz iradələrinə tabe etdirib onlar yuxuda olarkən gecəyarısı İbrahimxəlil xanın imarətinə daxil oldular». O, əlavə edir: «Rus «soldatlar»ı öz xainini özlərinin yanında gördükdə əvvəlcə İbrahimxəlil xanın üstünə tökülüşüb onu parça-parça etdilər. Birinci zərbədən sonra onun boğazından çıxan inilti səsi yatanları oyatdı. Nəhayət, bütün qadınlar ayağa qalxdılar. Belə bir vəziyyətin yarandığını görən ruslar İbrahimxəlil xanın iki tifi əyalını rəhmsizcəsinə qılıncı para-para etdilər. Hətta rus məmuruna qılıncını beşikdə yatmış südəmər bir körpənin ağzına səxaraq onu evin ortasına tulladı.»⁸¹

Qeyd edək ki, yazıda göstərilən Cəfərqulu xan İbrahimxəlil xanın nəvəsi idi. İrana qarşı çıxdığından bəzi tarixçilər onu basımın qətində günahlandırır.

Mirzə Yusif Qarabaği İbrahimxəlil xanın öldürülməsi ilə bağlı qeyd edir: «Qızılbaşlar gəldikdən sonra İbrahim xan onlarla birləşdi. İbrahim xanın fikrincə, qızılbaşlara tabe olmaq ona daha əlverişli idi. Xalq arasında deyilirdi ki, Əbülfət xanın qızılbaş qoşunu ilə Qarabağın üzərinə hücum etməsi ancaq İbrahim xanın məsləhətilə olmuşdur. Buna görə də 1806-cı ildə Dəli mayor adı ilə məşhur olan mayor Lisaneviç 100 əsgər götürüb gecə qaladan çıxdı, dörd tərəfdən məzkur xanın çadırını əhatə etdi. İbrahim xanı öz əyanları ilə oradaca öldürdü. Haman gecə yenə də qalaya qayıtdı. Ondən soma Rusiya başçılarının göstərişi ilə İbrahim xanın yerinə onun oğlu Mehdiqulu xan Qarabağ xanlığına və onu idarə etməyə başçı təyin etdi. Cəzalandırmağı, şikayətə baxmağı ona tapşırıdılar. Onu inanılmış bir adam kimi tanıdılar ki, bundan sonra Rusiyanın qanun-qaydası

üzrə işləri icra etsin... » .⁸²

Əminə Pakrəvan yazır: «İbrahimxəlil gizlincə Abbas Mirzəyə xəbər göndərdi ki, “Şuşaya hücum etsəniz şəhərin darvazlarını üzünüə açacağıq”. Lakin ruslar tərəfindən dəstəklənən xanın yaxınlarından birisi bu xəbəri duydu və rusların yardımını ilə İbrahimxəlili Şuşadan qaçmağa məcbur etdi. Bu hadisədən xəbərdar olan Abbas Mirzə, İbrahimxəlil xanın yardımına getdi. Ancaq Xudafərin körpüsündən çox uzaqlaşmamışdı ki, gözlənilməz bir hadisə ilə qarşılaşdı. Təqribən yüz kişilik süvari yas içində İbrahimxəlilin cənazəsini Xudafərinə doğru daşıyırdı. Yaşlanmış xan bütün ailə üzvləri ilə bir yerdə öldürülmüşdü. Rusların xanlarla bu şəkildə davranmaları digər xanlıqları qorxuya salmışdı. Artıq onlar açıq şəkildə Abbas Mirzənin o yurdlara hücum etməsini istəyirdilər. Bəzi xanlıqlar isə təhlükəni yaxın hiss etdikləri üçün, həmmən başdan Abbas Mirzəyə sığınmış və Təbrizə yerləşmişdilər».⁸³

Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği yazır: “Mərhum İbrahim xan qərib sevən, qonaqpərvər, yetimlərə baxan, rəiyyətə pərvər, qeyrətli, ürəkli, çörəkli, ehsan sahibi və ənam paylayan bir adam idi. Böyük seyidlərə və fağırlara çoxlu sədəqə və nəzir verərdi. Alimlərə, seyidlərə hörmət edərdi. Ətraf (məhəllənin) Azərbaycan, Şirvan və başqa vilayətlərin xanları, bəyzadələri ona pənah gətirib, kömək istədikləri zaman onlara hörmət edər və arzularına çatdırmaq uğrunda olduqca səy göstərər və onları arzularına çatdırardı. Gözəl qadınların məclis və söhbətinə çox meyli vardı”.⁸⁴ İbrahimxəlil xan 1762-ci ildən 1806-cı ilədək Qarabağın müstəqil xanı olmuş, ömrünün sonunda ruslara tabeçiliyini bildirib general-leytenant rütbəsi almışdı.

İbrahimxəlil xanın 4 kəbinli, bir neçə siğə arvadı vardı. Kəbinli arvadları: Xanımnənə xanım Nəbi ağa qızı, Xurşidbanu bəyim II Şahverdi xan qızı, Bikə ağa Məhəmməd-Nutsal xan qızı, Mahşərəf bəyim Həsən xan qızı.

Siğə arvadları: Tuti bəyim II Şahverdi xan qızı, Şahnisə xa-

nım Bədir xan qızı, Tubu bəyim Məhəmmədhüseyn xan qızı, Xədicə xanım Nəsim sultan qızı, Mürəssə xanım Gülmalı bəy qızı, Nisə xanım mirzə Rəbi qızı, Anaxanın xanım Hacı Rəhim qızı, Cəvahir (Sofiya) xanım Yevgeni (Abaşidze) qızı, Hürzad xanım Məlik Şahnəzər qızı, Xatay xanım Məlik Vaxtanq qızı, Sona xanım Ərtün bəy qızı, Ruqam xanım və başqaları...

İbrahimxəlil xanın bu arvadlardan xeyli uşağı vardı. Oğulları Cavad ağa, Məhəmmədhesən ağa Nəbi ağa Cəbrayılının qızı Xanımnənə xanımdan, Mehdiqulu ağa II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacarın qızı Xurşidbanu bəyimdən, Əbülfət ağa Ruqamdan, Xanlar ağa, Əhməd xan Məhəmməd-Nutsal xan Avarın qızı Bikə ağadan, Məhəmmədqasım ağa Allahyar bəy (Dədəlinin) Üngütlinin qızından, Süleyman ağa Ərtün bəyin qızı Sona xanımdan, Hüseyinqulu ağa, Səfiqulu ağa Vaxtanq bəy Məlikyeganlının qızı Xatay xanımdan, Fətəli ağa Hacı Rəhimbaba Şuşalının qızı Anaxanın xanımdan, Şıxəli ağa Nəsim sultan Şəmşəddillinin qızı Xədicə xanımdan, Abbasqulu ağa isə knyaz Yevgeni Abaşidzenin qızı Cəvahir (Sofiya) xanımdan doğulmuşdu.

Qızları Ağa bəyim ağanı II Şahverdi xanın qızı Tuti bəyim, Tuti bəyimi II Şahverdi xanın qızı Tubu bəyim, Baxşı bəyimi, Kiçik bəyimi Bədir xan Şahsevənin qızı Şahnisə xanım, Səltənət bəyimi Məhəmməd-Nutsal xan Avarın qızı Bikə ağa, Əzət bəyimi vəzir mirzə Rəbi Tiflisinin qızı Nisə xanım, Şahnisə bəyimi Gülmalı bəy Sarıcalının qızı Mürəssə xanım, Gövhərnisə bəyim ağanı isə knyaz Abaşidzenin qızı Cəvahir xanım dünyaya gətirmişdi.

Qasım bəy Cavanşir

Qasım bəy Behbudəli ağa oğlu Cavanşir 1765-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl saray təhsili almışdı. Öncə xanlığın qoşununda, sonra rus ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan rütbəsi vardı.⁸⁵

“Erməni xalqının tarixinə” “təhfələr verən” mənbələrdən birinin müəllifi Raffinin “Xəmsə” adlı kitabında yazılır: «Er-

mənilərlə məskun, bir neçə yüz evdən ibarət olan Tex kəndi (Diğ-müəlliflər) erməni məliyi (?) Qriqora mənsub idi. Şuşaya qala tikintisi üçün bu kənddən bir sadə erməni kəndlisi götürülmüşdü. Onu o qədər işləməyə məcbur etdilər ki, nəhayət dinini dəyişib müsəlman oldu...". Raffi kimilərinin fikirlərini davam etdirən cildini dəyişmiş etməni ünsürləri bu gün də böhtanlar atır, saxtakarlıqlar edirlər. Vaxtilə Moyses Xorentidən, katalikos İlyadan başlamış saxtalaşdırmalar sonralar Raffi, Çamçyan, Emin, Patkanyan və digər xeyli "yanların" həyat və yaradıcılığının mənasını təşkil etmişdir. Bir qayda olaraq torpağımıza, toponimlərimizə, musiqimizə, mədəniyyətimizə, mətbəximizə göz dikərək onları "ermənikiləşdirmək" istəməkləri azmış kimi, adlı-sanlı sərkərdələrimizə, görkəmli mütəfəkkirlərimizə də göz dikirlər. Böyük dövlətçilik ənənəsi olan Azərbaycanın varlığını dənən, Qarabağı "ermənilərin torpağı" hesab edən, Əmir Teymur, Koroglu, Üzeyir bəy, Ə.Haqqverdiyev və s. kimi türk əsilli şəxslərə erməni gözü ilə baxan xəstə təxəyyülü bu toplum – haylar müqəddəs bir şey tanıyırlar. Bununla onlar özlərindən qat-qat artıq insanların nüfuzuna xələllik gətirmək istəyirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, erməniliyin nə olduğunu bilən azərbaycanlılar bir adamı təhqir etmək istəyəndə ona "ay erməni" deyirlər. Atalar yaxşı deyib: "... karvan keçər, yel qayadan heç nə aparmaz".

İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir 1806-cı ildə böyük oğlu Məhəmməd həsən ağadan incik düşəndə, digər oğlu Əbülfət xana sifariş göndərərək, Qarabağa dəvət etdi. Fətəli şah xanın sifarişindən hədsiz sevincək olub, qiymətli ərməğanlarla Əbülfət xanı Qarabağa yola saldı. Dayaq və dəstək üçün beş min də qoşun verdi. Əbülfət xan Qarabağın sınıırına çatıb, şahın istəyini atasına yazdı. Fətəli şah Əbülfət xana göstəriş vermişdi ki, Məhəmməd həsən ağanı Tehrana göndərərək, özü Qarabağda atasının qulunda qalsın. Məktubun məzmunundan xəbərdar olan xan zadələr (Məhəmməd həsən ağa, Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa) atalarını məcbur etdilər ki, Əbülfət xanı geri göndərsin. İbrahimxəlil xan Əbülfət xana yazıb bildirdi ki, gəldiyini kimi geri dönsün.

Əbülfət xan məktubun qırımından bilir ki, işin içində qaradaşlarının barmağı var. Ona görə də geri dönməyib, Qapan, Güney, Çulundur və Bərgüşad mahallarını tutdu. Atasının mahallara təyin etdiyi naibləri, kərxudaları, kovxaları, dargaları və yüzbaşları çıxarıb, iş başına öz adamlarını qoydu. Bərgüşad çayının yaxasında düşərgə qurub, əyləşdi. Dizaq, Xırdapara-Dizaq və Cavanşir-Dizaq mahallarının naiblərinə, el-oba başçılarına məktub yazıb yanına çağırırdı. Çox keçmədi ki, el böyükləri başlarının dəstələriylə Əbülfət xanın yanına gəldilər. Qasım bəy Əbülfət xana etina etmədi. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Qasım bəy, Rüstəm bəyin atası ki, bir sahibi-tədbir, rəşid və kardan adam idi, Diğ və Gorunzur kəndlərində olurdu. Əbülfət xana itaət etməmişdi». ⁸⁶ Qasım bəy 1810-cu ildə kapitan rütbəsində idi.

Qasım bəyin törəmələrindən bəziləri Qasımbəyov, bəziləri Qarabağı, bəziləri isə Cavanşir soyadlarını daşıyırlar.

Qasım bəyin Fəzləli bəy, Fərzalı bəy, Baxşalı bəy, Ağalar bəy, Bəylər bəy, İsfəndiyar bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları, Tumar bəyim, Xanım bəyim, Gilə bəyim, Balaxanım bəyim, Qız-xanım bəyim adlı qızları vardı.

Məhəmməd həsən ağa Sarıcalı-Cavanşir

Məhəmməd həsən ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1766-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Anası Cəbrayılı Nəbi ağanın qızı Xanım nənə xanımdır. O, mükəmməl saray təhsili almışdı. Atasını özü ilə vəliəhd təyin etmişdi.

Məhəmməd həsən ağa zəkali və zabitəli bir xan zadə idi. Bəylər də, rəjyyətlər də onun xətrini çox istəyirdilər. Məhəmməd həsən Ağa cəmərəd bir xan zadə idi. ⁸⁷

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan Ağaməhəmməd şahın qorxusundan Cara çəkilməmişdi. Şahın ölüm xəbərini eşidəndə sevincək Şuşaya qayıtmaq istəyəndə xəbər gəlir ki, qardaşı oğlu Məhəmməd bəy xanlığı əlinə alıb. İş düzüb-qoşmaq üçün öncə oğlu Mehdiqulu ağanı göndərir. Mehdiqulu ağa Məhəmməd bəyin

yezniəsi idi. Məhrəli xanın qızı Xanxanım ağanı almışdı. Xanzadə bir müddət Şuşada qalırsa da bir iş görə bilmir. Məhəmməd bəy xanlığda atını sağ-sola çapırdı. İbrahimxəlil xan bu dəfə Məhəmmədhasən ağanı Qarabağ bəyləri və 500 nəfərlik ləzgi qoşunu ilə Şuşaya göndərir. Məhəmməd bəy Qarabağ el-lərini də götürüb İrana keçmək istəyi ilə Kirs dağına çəkilir. Məhəmmədhasən ağa onları izləyir.

Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Çün Məhəmmədhasən ağa həqiqətdə çox sahibi-tədbir və sahibi-hörmət, sahibi-nəcəbət, sahibi-vüqar və sahibi-rəftar adam idi və hamı onu sayardılar və heç kim ona etinasızlığa olmağa cürət etməzdilər. Elə ki, Qarabağ əhli mərhum ağanı görçək hamısı fövç-fövç gəldilər, ağanın xidmətində baş endirdilər və bəziləri əlini öpdülər. Hamı, Məhəmməd bəyin yanında olanlar gəldilər».⁸⁸

Tarixçi Mirzə Camal bəy də yazır: «(Məhəmmədhasən ağa) adam göndərib Məhəmməd bəyi öz yanına çağırırdı. Əvvəlcə Məhəmməd bəy qorxuya düşdü, lakin sonra xatircəm olub Məhəmmədhasən ağanın hüzuruna gəldi, mərhum Məhəmmədhasən ağanın əlini öpüb xatircəmliliklə onun yanında qaldı. (Məhəmmədhasən ağa) Məhəmməd bəyin istiqlalyyəti zamanında qarışıqlığa bais olan bir neçə cinayətkarı Məhəmməd bəyin gözü qabağında məsuliyyətə cəlb edib, cəzalandırmağı əmr etdi».⁸⁹

Məhəmmədhasən ağa Məhəmməd bəyi sakitləşdirəndən sonra mahal naiblərinə, camaata məktub yazıb öz iş-gücləri ilə məşğul olmaqlarını tapşırır. Atasına qasid göndərib Şuşaya çağırır.

Fətəli şah qaynatası İbrahimxəlil xana ənam-ərmağan göndərəndə Məhəmmədhasən ağanı da yaddan çıxarmazdı.

Kürəkçay traktatının imzalanmasında yüksək hərbi rütbə alanlardan biri də Məhəmmədhasən ağa idi. Çarın əmri ilə Məhəmmədhasən ağaya general-mayor rütbəsi vermişdilər. Vəliəhd olduğundan ikinci oğlu Şükür ağanı girov kimi aparıb Gəncədə saxlamışdılar.

Elə bu zaman Məhəmmədhasən ağa ilə atasının arasına inciklik salırlar. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Xüsusən bir

para şərir adamlar arabıqda şeytanlıq edib, İbrahim xan ilə öz böyük oğlu Məhəmmədhasən ağanın arasına və Mehdiqulu ağa və Xanlar ağanın aralarına küdurət və iğtişaş saldılar. İbrahim xanı Məhəmmədhasən ağadan diltxor və rəncidə elədilər. Cəbrayilli tayfası ki, Vərəndə mahalında (sahəsində - müəlliflər) bir böyük eldir və Məhəmmədhasən ağanın anasının qohumları olan ümdə bəyləri var idilər. Məhəmmədhasən ağaya itaət edib, İbrahim xanın əmrinə müti olmadılar. Bu günə işlər çox baisiküdurət oldu. Hərçənd mərhum xan iradə elədi ki, Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa ittifaq olub Məhəmmədhasən ağanın hökmünü və rütbəsini aşağı salalar və cəbrayilli camaatını dəxi bir növ (sakit) edib. ondan kənar və uzaq edələr ki, İbrahim xana dürüst müti olalar. Amma Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa Məhəmmədhasən ağa ilə bihörmətlik etməyə razı olmadılar ki, İbrahim xan yaşlaşmışdı. Məhəmmədhasən ağa sayılan və sahibi-hörmət və sahibi-əql və rəftar və fərəsətli və kamallı və sahibi-ədəb və adab və qırx yaşına yetmiş və təcrübə etmiş və hamı vilayətlərdən ümdə mötəbər və sahibi-tədbir hesab olunan idi».⁹⁰

Baharlı ata-balanın həmin inciklik məqamları barədə yazır:

“Bir gün İbrahimxəlil xan başının atlıları ilə gəlib dirənir Məhəmmədhasən ağanın qapısına. Baxır ki, Mirzə Haşım bəy Baharlı əli qoynunda qapıda dayanıb. Çağırır deyir:

-A gədə, Mirzə Haşım, get o filan-filan olmuşa deginə mənə vilayətimdən çıxıb getsin!

Mirzə Haşım bəy cavab verir:

-Xan, qurbanın olum, bura sənənin hərəmxanandır. Kimin nə cürəti var içəri girə?

İçəridən atasının sözlərini eşidib Məhəmmədhasən ağa çölə çıxır. Üzünü atasına tutub deyir:

-Xan, niyə insaf etmirsən? Sənə qarşı nə hörmətsizlik etmişəm? Sənənin ki, vəliəhdin mənəm. Bu qədər biinsafıq bəsd, yaxşı deyil...

İbrahimxəlil xan atını irəli sürüb dörd-beş dəfə Məhəmmədhasən ağanı vurur. Mirzə Haşım bəy qolunu qabağa verib deyir:

-Xan, qurban olum, Məhəmmədhasən ağa müəllim çubuğu görməyib. Keç günahından.

İbrahimxəlil xan oğlunu söyüb-döyəndən sonra çəkilib gedir. Elə bu vaxt vəliəhdin böyük oğlu Cəfərqulu ağa püfərək içəridən siyirməxəncər çıxır. Baxır ki, babası gedir. Arxadan xəncəri tullayır. Xəncər gedib dəyir Alı naibin oğlu Məhəmməd bəyin topuğuna. İbrahimxəlil xan aşağı enib atdan düşür. Mirzə Haşım bəydən qəlyan və şərbət istəyir. Qəlyanını çəkib, şərbətini içənə kimi Məhəmməd bəyin yarasını sarıyırlar...»

* * *

Fətəli şah sərkərdəsi Əbülfət xan Sarıcalı-Cavanşirə beş min atlı verib Qarabağa yola salır. Tapşır ki, Qarabağı alıb özü vəliəhd olsun. Məhəmmədhasən ağanı da girov kimi saraya göndərsin. Əbülfət xan Qarabağa girən kimi bir çox elər, adlı-sanlı bəylər qoşulur ona. İbrahimxəlil xan Məhəmmədhasən ağanı və Mehdiqulu ağanı qoşunlarına başçı təyin edib oğlu ilə silahlı qarşılamağa gedir. Məhəmmədhasən ağa qoşunla gəlib atası ilə bərabər Dizaq mahalında yerləşir. Əbülfət xan atasının və qardaşının üstünə hücum edir. İlk hücumda basılıb geri çəkilir. Bu barədə tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır: «Fətəli şah Əbülfət xanı beş min qoşun ilə Qarabağa İbrahim xanın yanına məmur elədi. Çoxlu görən ənam və mərhəmətlər ilə ona göndərdi ki, İbrahim xanın inaət və köməyinə iqdəm edə. Onun hüzurunda vəkil və naib kimi olub, daxil və təsərrüf edənləri, xüsusən Məhəmmədhasən ağanı, bir para Qarabağın bəyzadələri ilə Fətəli şahın hüzuruna rəvanə edə. Nə qədər ki, İbrahim xan hali-həyatdadır, onun xidmətində olub, Qarabağda heç bir iş Əbülfət xanın səlahdidindən xaric olmaya. Pəs, Əbülfət xan sərhədi-vilayətə gəlib, Fətəli şahın bu günə səlahdidin atası İbrahim xana hali elədi. Xan dəxi bir para işlərə və övladından küdurət etməyinə görə əvvəl hərçənd bu əmrə razı olmaq istədi, amma sonra oğlanları Məhəmmədhasən ağa və Mehdiqulu ağa və Xanlar ağa hər üçü ittifaq olub, əzbəski, Əbülfət xan bir ədna olan övrədən

olmuşdu və həməən vaxt Qarabağda olanda Məhəmmədhasən ağaya və Mehdiqulu ağaya nökrilər rəftarı kimi xidmətlər qılmışdı. Onun şöylə vəkil və sahibi-ixtiyar olmağına razı olmayıb, İbrahim xanı nikul və təğyir elədilər. Əbülfət xanın dedikləri kəlamatın əksinə rəftar və əməl başladılar. Xan dəxi Fətəli şahın bir para təklifatını xoşagəlməz bilib dübarə əbülfət xana yazdı ki, qayıtsın və Qarabağ torpağına gəlməsin».⁹¹

Məhəmmədhasən ağa digər qardaşlarından kömək alıb Əbülfət xanın üstünə hücum edir. Əbülfət xanın qoşunu məğlub olub qaçır.

Fətəli şah üç nəfər xas xanlarından ibarət elçi göndərib İbrahimxəlil xanı əmin edir ki, mənim bu davadan xəbərim yoxdur. Gəl İran qoşununu Əskəran qalasına burax ki, onlar Qarabağı rus istifaçılarından qorusun. İbrahimxəlil xan Fətəli şahın and-amanlarına inanmayaraq elçiləri tutub ruslara verir. Fətəli şah xandan inciyir.

Abbas Mirzənin başçılığı ilə İran qoşunu Qarabağa girir. Məhəmmədhasən ağa Qarabağ qoşunu ilə müdafiəyə qalxır. Dizaq mahalında səngər düzəldib Qarabağ camaatının daldalanmasını gözləyir. Camaat dağ-daşda daldalanandan sonra geri çəkilir. Abbas Mirzə ağır qoşunla Qarabağın ortasına irəliləyir. Lakin rusların köməyə gəldiyini görüb, geri çəkilir. Gəncə tərəfə gedir. Fətəli şah və Əbülfət xan da qayıdıb İrana gedirlər.

Məhəmmədhasən ağa Qarabağ içində olan narazılığı dəf edib camaatı, narazı bəyləri sakitliyə çağırır.

Məhəmmədhasən ağa 1805-ci ildə İran sərkərdələri Məhəmmədhasən xan Müqəddəmi, Əli xan nəsəkçibaşı Kəngərli və Maqsud xanı döyüşdə əsir tutmuşdur. O, «Qarabağın vəliəhdi Məhəmmədhasən ağaya 1805-ci il sədaqətində görə» brilyant işləməli qızıl medal verilmişdi.

1806-cı ildə cəsur və cəngavər xanzadə Məhəmmədhasən ağa qırx yaşında vəfat edir.

Məhəmmədhasən ağanın II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacanın qızı Xeyrənnisə bəyimdən Cəfərqulu ağa, Şükür ağa, Xan-

can ağa, Xoy hakimi Əhməd xan Dünbilinin qızı Mahşərəf xanımdan Böyük xan adlı oğulları, Xeyrənnisə bəyimdən Tubu bəyim adlı qızı vardı⁹².

Gülməhəmməd bəy Kəbirli

Gülməhəmməd bəy Qasım bəy oğlu 1770-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. İbrahimxəlil xan Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Xanın eşikağası vəzifəsini icra edirdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. 1826-cı ildə üsyan edən Qarabağ bəylərinə qoşulmuş, lakin tutulmuşdu. Poruçik Gülməhəmməd bəyin tutulma səbəbi: Özü Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yoldan qayıtmışdı. Tezliklə bağışlandı. Şəhər deputatları onu Moskvaya, çarın tacüzərlərinə göndərdilər. Oğulları Rüstəm bəy və Ağa bəy də Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yolda yaralandılar. Onları yaralı halda Vərəndə mahalının Çanaqqı kəndinə gətirildilər. Gülməhəmməd bəy 1831-ci ildə Qarabağ atlı alayının başçısı (komandiri) idi. O, kapitan rütbəsi daşıyırdı.⁹³

Gülməhəmməd bəy Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə birgə Təkir, Miri, Kəranə kəndlərinin, Əfətli, Şollu (Rəncbərlər), Avşar, Xocavənd, Şirinbəyli obalarının yiyəsi idi.

Gülməhəmməd bəyin Rüstəm bəy, Ağa bəy, Həsən bəy, Abbasqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Mirzalı bəy Kəbirli

Mirzalı Hacı Hüseynalı bəy oğlu bəy 1771-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı.

Mirzalı bəy Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönəmində II Kəbirli mahalının naibi olmuşdu. Rusların dövründə də naibliyini kapitan rütbəsi ilə davam etdirirdi.

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dönəmində əyanlar arasına çəkişmə düşmüşdü. Bu dəfə çəkişmə Cavanşir və Kəbirli tayfa-

sından çıxan əyanlar arasında baş vermişdi. Rüstəm bəy Qasım bəy oğlu Sarıcalı Şuşa şəhərində daim bir-biriyə mübarizə aparan iki qrupdan birinin, Cavanşir qrupunun başçısı idi. Əks tərəfə, Kəbirli qrupuna Mirzalı bəy Hacı Hüseynalı bəy oğlu başçılıq edirdi. Bu dartışma rus üsul-idarəsi dövründə də davam etmişdi. Şuşa şəhər sakini, rus kəşviyyatçısı Kazım bəy Əlimərdan bəy oğlu yazır: «Qarabağda iki partiya fəaliyyət göstərir. Biri Kəbirli, digəri Cavanşir adlanır. Birinci partiya Mehdiqulu xana xidmət edir. Polkovniklər: Cəfərqulu ağa, Xanlar ağa, Mirzalı bəy və başqaları. Onların yanında cəsus soyundan olan, məşhur fırıldaqçı mirzə Allahqulu da var. O, digər partiyadan xəbərlər yığıb, xana gətirir. Polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşir partiyasına mənsub olan Mayor Rüstəm bəyi aradan götürmək istəyir. Cəfərqulu ağa xana bildirdi ki, Rüstəm bəyin nəvəsi Mustafa bəyi özündən kənar etsən, şübhə səndən uzaq olar, inam qazanarsan. Başçıların Kəbirli partiyasını dağıtması lazımdır. Ora üzv olmuş bəylər özlərində böyük sirlər gizlədirlər».⁹⁴

Mehdiqulu xan iyirmidörd mahalının ərazisindən bir neçə kənd və obanı Mirzalı bəyə vermişdi. Mirzalı bəyin vəfatından sonra oğulları onun mülkünü idarə edirdilər.

Mirzalı bəyin Əli bəy, Zeynal bəy adlı oğulları vardı.

Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşir

Mehdiqulu ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1772-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Xurşidbanu bəyim Şahverdi xan qızı Ziyadoğlu-Qacardır. Lələləri Nəbi bəy Həsən bəy oğlu Kəbirli və Allahverdi bəydir. Saray təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı.⁹⁵

İbrahimxəlil xan 1794-1798-ci illərdə oğlu Mehdiqulu ağanın adına yazdırdığı təliqələrdə müxtəlif mahallarda olan 12 oba və 12 suvarma arxı üzərində daimi sahiblik hüququnu rəsmi surətdə qanuniləşdirmişdi.⁹⁶

1805-ci ilin fevralında İbrahimxəlil xanın təliqəsində yazılır: «Hindarx kəndinin bütün sakinlərinə bildirilsin ki, pulla satın aldığım...bütün torpaqlarınızı, bağlarınızı və digər tərpen-

məz əmlaklarınızı oğlum Mehdiqulu ağaya verirəm... (Bunlara) qoy o öz mülkiyyəti kimi sahiblik etsin, mənim digər varislərimdən kimsə ona (həmin kəndə) toxunmasın. Sizə buyurduğum odur ki, onu öz ağanız sayasınız və ona sahibiniz kimi qulluq edəsiniz».⁹⁷

İbrahimxəlil xanın ölümündən sonra, 1806-cı ildə Mehdiqulu ağa, böyük qardaşları sağ olmadığına görə, vəliəhdliyə layiq görüldü taxta çıxarıldı.

I Aleksandrın İbrahimxəlil xanın ölümündən sonra onun oğlu Mehdiqulu ağanın xan edilməsi haqqında FƏRMANI: "Biz, ali məqamlı və ali cəllalı, ehsanı ümumə şamil olan Allahın mərhəməti və köməyi ilə bütün Rusiya məmləkətlərinin, habelə başqa vilayət və ölkələrin istiqlal və rifahın təmin edən imperator I Aleksandr, bildiririk: Qoy bizim şahənə lütf və qayğımıza, imperatorluq qüdrət və mərhəmətimizə ümid bağlayan Qarabağ vilayətinin bütün ali üləma, hörmətli başbilənləri, görkəmli və şərəfətli əyanları, bəyləri, sərkərdələri, kəndxudaları, ağsaqqalları və bütün rəiyyətləri bilsinlər ki, keçən il -- 1220-ci (1805-ci) ildə mərhum İbrahim xan bizim şahliq canişinimiz olan general knyaz Sisianovla birlikdə bir "Andlı öhdəlik" tərtib etmişdilər və general onu dərhal imperatorluq dərəcəsinə çatdırmışdır. Biz həmin "Andlı öhdəliyin" tələb və şərtləri ilə tanış olduqdan sonra, mərhum xanın irəli sürdüyü bütün arzu və tələbləri, öz sonsuz şahənə lütf və qayğıkeşliyimizə qarşılayıb onu bütün Qarabağ xalqı ilə birlikdə himayəmizə alıb, onları ali Rusiya dövlətimizin qədim sədaqətli təbəələri sırasına daxil edərək, mərhum İbrahim xanı xüsusi imperatorluq Fərmanı ilə Qarabağ vilayətinin müstəqil hakimi elan etdik və təminat veririk ki, Qarabağın imperatorluq təbəəliyinə daxil olan bütün rəiyyətləri, mərhum xanın varisləri daima imperatorluq tərəfindən lazımınca mühafizə olunacaq və dünya durduqca bu ocaqdan çıxan onun varisləri nəsil-dən-nəslə Qarabağın xanlıq taxtına oturub müstəqil surətdə hökmranliq etmək hüququ ilə təmin olunacaqlar.

İbrahim xanın bir iğtişah nəticəsində qətlə yetirilməsi kimi hüznü bir hadisədən sonra yenə sədaqətli vilayət rəiyyətlərinin məişətlərini təmin etmək sahəsində əlahəzrətin xeyirxah fikirləri və münasibəti dəyişilməmiş qaldı.

Əlahəzrət verdiyi sözə əməl edərək öz şahliq mərhəməti və qayğısı ilə yüksək rütbəli və rəsə general-mayor Mehdiqulu ağanın mərhum atasının yerində bərqərar edib, Qarabağ vilayətinin xanlıq taxtında oturdu və bu Qərarı imperatorluq tuqrası (fərmanı) ilə təsbiq etdi. Eyni zamanda lazım bilindi bu fərman məlumat üçün bütün Elbrus və Gürcüstan əyalətlərində şahliq canişini olan qraf Qudoviçə də göndərilsin. Ali məqam Mehdiqulu xana da qətiyyətlə bildirir ki, O, Qarabağ vilayətində qüdrətli Rusiya dövlətinin himayəsi və mərhəməti sayəsində xanlıq möhkəm ələ alsın. Onun atası mərhum İbrahim xana verilmiş bütün xoş vədlər və şərtlərin hamısının təmini eynilə qüvvədə saxlanılsın.

Belə bir mövqedə əlahəzrət imperatorun fərmanı ilə lazım görüldü ki, həmin bu şahənə fərman və elamnamə vasitəsilə Qarabağ xanlığının böyük üləma fazilləri, görkəmli şəxsləri, əyan-əşrəfləri, bəyləri, sərkərdələri, kəndxudaları, ağsaqqalları və başqa əhalisinin hamısı bilməlidir ki, ali məqam general Mehdiqulu xan əlahəzrət imperatorun mübarək fərmanı ilə xanlıq rütbəsi alıb Qarabağ vilayətinə müstəqil hakim təyin edilmişdir. Lazımdır ki, bütün əhali ona tabe olub, baş əyərək, sözümdən çıxmasın. Xanın əmrinə və hakimiyyətinə aid olan bütün qayda-qanunlara əməl etsinlər. Xanlıq xeyrinə olan işlərdə ona kömək edib, zərərli hərəkət və əməllərdən uzaq olsunlar. Eyni zamanda əmin olsunlar ki, imperatorluq öz ali mərhəməti və qayğısı ilə həmişə onlara lazım olan köməyi əsirgəməyəcəkdir.

Paytaxt Peterburqda 10 sentyabr 1806-cı miladi ildə müvafiq hicri tarixi 1221-ci ildə rəcəb-ül-mürəcəb ayının 9-da yazıldı və əta olundu. Sənədin əslini fəlak Cəllalı əlahəzrət imperator belə imzalamışdır: Aleksandr".

Mehdiqulu xanın xanlığının ilk çağlarından Qarabağda gər-

ginlik başladı. İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən. qisasının alınmamasından incik düşən adlı-sanlı Qarabağ bəyləri İrana getdilər. Mehdiqulu xanın qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa onun əleyhinə təbliğat aparırdı. Üstəlik ruslar özlərini Qarabağın sahibləri kimi aparır, xanlığın idarəsinə mane olurdular. İrannın Qarabağa torpaq iddiası vardı.

Fətəli şah Qovanlı-Qacar Qarabağın rusların əlinə keçməsinə dözməyib oğlu Abbas Mirzəyə savaşa əmrini verdi. Abbas Mirzə böyük sayda qoşunla Qarabağa girib savaşa başladı. Mehdiqulu xan rus generalı P.F.Nebolsinlə görüşüb, müdafiəni təşkil etdi. Abbas Mirzə ilk döyüşdə uğur qazansa da, getdikcə qızıqşan döyüşdə məğlub olub, geri çəkildi.

Mehdiqulu xan bəylərin təkidi ilə general P.F.Nebolsinlə Şuşada görüşüb, atasının qatili Lisaneviçi Qarabağdan dəyişməsinə rica etdi. General xanın xahişini yerinə yetirdi.

1811-ci ildə Abbas Mirzə yenidən Qarabağa hücum etdi. Arazı keçib döyüşə başladı. İlk döyüşdə rusların bir taqımını dağıdıb Qarabağa girdi. Mehdiqulu xan 500 süvari ilə müdafiəyə qalxdısa da rus qoşun başçıları xanın döyüşə girməsinə icazə vermədilər. Fürsətdən istifadə edən Abbas Mirzə Qarabağ ellərinin çoxunu İrana, Qaradağ vilayətinə köçürdü.

Rzaqulu xan Hidayət «Rövzətül-səfa»da bu barədə yazır: «Gizli qalmasını ki, Şahzadə Naibüs-səltənə Həsən və Hüseyn bulağı üstündə dayanarkən təsadüfən baş vermiş hadisələrdən biri Qarabağın xoşbəxt şahidi mərhum İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət xan tərəfindən elatın köçürülməsi üstündə Rusiya ilə Qarabağ arasında baş verən müharibə idi. Hadisənin icmalı budur ki, Qarabağ elatını köçürmək üçün getmiş Ətaulla xan Şahsevən elat hərəkət etdikdən sonra Əbülfət xanla onları İrana gətirirdilər. Cəbrayılı tayfasından birisini gizli yanlarına çağırırlar, çətin keçilən Qapan mahalına çatdılar. Gündüz saat ikidən gün batana kimi şiddətli döyüşlər getdi, tüfəngçilərin barıt-qırması qurtardı və onlar məğlub oldular. Elə ki, Naibüssəltənə Nəvvab bundan xəbər tutdu, İsmayıl xan və Həsən xan Sərdarı

oraya göndərib, özü də Qəfandan Aslandüz yolu ilə aslanları yandıran şir kimi yola düşdü. Bu dəhşətli xəbər rus generalının ürəyini sıxdı və kiçik bir dəstəni Pənahabad qalasına göndərib, özü isə Gəncəyə tərəf yollandı»⁹⁸.

Qırçı savaşı Mehdiqulu xanın həyatında bir dönüş yaratdı. Ruslar ondan şübhələnməyə başladılar.

Tarixçi mirzə Yusif Qarabaği Qırçı savaşı ilə bağlı yazır: «Abbas Mirzə öz qoşunu ilə Araz kənarında olan Aslandüzdə dayanmışdı. Abbas Mirzə həmin ilin qışında top və sərbaz götürüb, Mehdiqulu xanın üzərinə hücum etdi. Mehdiqulu xan da Qırçıda olan türkmənləri (tərəkəmələri - müəlliflər) və başqa elləri özünə tabe etmək üçün bir batalyon əsgər götürüb, oraya gəldi. İki gün gecəbəgündüz aralarında şiddətli vuruşma oldu. Qızılbaşlardan bir çoxu tələf edildi.

Müsəlman tayfalarının arvad-uşaqları rus qoşununun içərisinə daxil olduqdan sonra onların arasında nizam-intizam pozuldu. Bu ellərin əhalisinin bir hissəsi rus qoşunlarının önündə, digər bir hissəsi isə arxasında gedirdi. Beləliklə, bu ellərin köçləri tamamilə dağıldı, onlardan bir hissəsi çarəsiz qalıb aman istədi və bir çoxu da qırıldı.

Mehdiqulu xan oradan qaçıb, Şuşa qalasına gəldi və Cəfərqulu ağa da öz tayfa və adamlarından bir çoxunu oradan köçürtdü. Bunların hamısını həmin ilin qışında qızılbaşlar tərəfinə apardı, özü də gedib orada qaldı. Bir ildən sonra barışdılar və yenə oradan qayıdıb Qarabağa gəldi. General P.F.Nebolsin Şuşaya gəlib, Mehdiqulu xanı taqımın dağıdılması ilə bağlı göstərdiyi süstlüyə görə suçladı. Mehdiqulu xan müəyyən sənədlər təqdim edib özünü duruya çıxardı»⁹⁹.

Qaynaqlarda yazılır: «22 sentyabr 1811-ci ildə rus qoşunlarının komandanı general Pauluççi Qafqaza daxil oldu. Bu zaman Qarabağ yaxşı vəziyyətdə deyildi. Elat narahat idi və Qarabağ xanlığının hakimi Mehdiqulu xan Cavanşiri qardaşı oğlu Cəfərqulu xanla ixtilafı var idi. Çünki o, (Cəfərqulu xan - müəlliflər) özünü Qarabağın həqiqi xanı hesab edirdi. Digər tə-

rəfdən İran sərdarları Qarabağı çapıb talayırdılar. Qaradağ hakimi Hacı Məhəmməd xan Mustoufi öz məmurlarını Gəncə və Qarabağa göndərib rus komandirlərinin bir-birinə yazdıqları məktubları ələ keçirdi. O, təzəliklə Qaradağa mühacirət etmiş İmirli tayfasından olan bir neçə nəfərə tapşırırdı ki, Şuşa qalasında olan sursat anbarlarını yandırsınlar. Onlar gecə vaxtı xəlvət-cə qalaya daxil olub Şuşanın Xəlfəli darvazasına çatdılar və sursat anbarı, ələf anbarı və bir neçə evi yandırdılar. Ruslar belə güman etdilər ki, bu iş Mehdiqulu xan vasitəsilə həyata keçirilibdir. Şuşa şəhəri əhalisi üsyana qalxdı və bu səbəbdən qalanı topa tutdular»¹⁰⁰.

1813-cü ildə ruslarla iranlılar arasında barış imzalandı. Mehdiqulu xan asudə nəfəs alıb arxayınılıqla idarə işlərinə başlamaq istədikdə ruslar yenidən ona imkan vermədilər. Hər cür siyasətlə onun idarəsini məhdudlaşdırmağa çalışdılar.

Mehdiqulu xan bir müddət dözdü, lakin sonda qaçmaq fikrinə düşdü. Mehdiqulu xan dözdü, dözdü, sonda bu işi qaçmaq-la çözdü.

V.Q.Mədətov Qarabağ bəylərini altdan-altan öyrədirdi ki, tezliklə Mehdiqulu xanı tutub, Sibirə sürgün edəcəklər. Hətta, rusların xanı öldürmək fikirləri var. Xan çətdirilan xəbərlərdən rahatsız olurdu».¹⁰¹

Xanın qaçması ilə bağlı bir neçə sənəd saxlanmışdır. Həmin sənədlərdən:

* * *

Knyaz Mədətovun general-leytenant Velyaminova 21 noyabr 1822-ci il tarixli, 916 №-li raportu:

Bu gün səhər sübh tezdən Mehdiqulu xan təxminən on beşiyirmi nökrinin müşayiəti ilə xaricə qaçmışdır. Onun yanında bəylərdən heç kim yoxdur. Ona sadıq qarabağlılar, yəni, nökr-ləri çox çətinliklə sərhəddən keçib, öz ağalarının dalınca getmişlər. Mehdiqulu xan son dərəcə miskin bir halda pulsuz-pənəsiz çıxıb-gətməlidir. Güman edirəm ki, o, ondan ötəri mənim

yanıma çoxlu xahişlə gələn camaatın və bəzi yaxın adamlarını təzyiqə məruz qalacağına görə məsuliyyət daşıyacağından qorxur. Xanın qaçması barədə və onun bir daha Qarabağda olmayacağı barədə mən bütün xalqa bildirmişəm və hamıda bunu çox sevinclə qarşılamışdır. İndiki şəraitdə mən lazımı sərəncamlar vermişəm. Xanın əmlakı vacib ola bilməz və nə qalıbsa, heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bütün qüvvə Qırçıda kapitan Rüstəm bəyin və onun oğlu Əsədin daşmar əmlakını siyahıya almaq üçün iki zabitin və poruçik Muradxan bəyin yanında bir neçə gün olan podpolkovnik fon-Disterlona gizli qasidlə göndərilən sərəncama görə artıq qorunub, saxlanılan yalnız təkcə ilxıdan ibarətdir. Dərhal ilxıya 50 kazakdan ibarət keşikçi dəstəsi təyin etmək əmr olunmuşdur.

Xanın arvadları və onun bacıları hamısı burda qalıblar və Şuşaya çağırılırlar. Onların az miqdarda pal-paltardan, əşyalardan və təsərrüfatda istifadə olunan avadanlıqlardan ibarət daşınan əmlakları o qədər də əhəmiyyətli deyil və onları siyahıya almaq, mənəcə, hökumət üçün də əhəmiyyətli deyil. Lakin buna əmr gözləyirəm.

Kapitan Rüstəm bəy bəzi niyyətlərinə görə həbs edilmişdir. Onun və oğlu Əsədin daşınmaz əmlakı Şuşada olan zabitlərlə və Qarabağ xanlığının ən nüfuzlu məmurları ilə birlikdə podpolkovnik Reut, Gorusda isə 42-ci Yeger polkunun ştabs-kapitanı Mokriksin tərəfindən göndərilən orda olan zabitlərin və hörmətli adamların iştirakı ilə siyahıya alınar. Tatev arxiyepiskopu Martiros, podpolkovnik fon-Disterlo, poruçik Muradxan bəy həmin tapşırığın lazımı qaydada yerinə yetirilməsində hər-tərəfli kömək göstəririlər.

Xanla birlikdə qaçanlar barədə tezliklə siyahı tərtib edəcəyəm.

* * *

General Yermolovun knyaz Madatova 25 noyabr 1822-ci il tarixli, 3752 №-li sərəncamı:

Qarabağlı Mehdiqulu xanın İrana qaçması barədə general-

leytenant Velyaminovun raportundan bilib, çox təəccübləndim.

Təzyiqlərdən şikayət etmək əleyhinə o, vasitələr tapa və hörmət bəsləməyi davam etdirən komandanlığın mərhəmətinə ümid edə bilərdi. Əgər özü qəsdə iştirak etməyibsə, polkovnik Cəfərqulu ağanın həyatına sui-qəsd edən günahkarların axtarılıb-tapılması üçün daha ciddi vasitələr tələb və istifadə edə bilərdi. Ona görə də mən sonuncu baş vermiş hadisədə onun əli olmağına şübhələnirəm.

Alihəzrət, sui-qəsdçilərin tapılması üçün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə icazə verin.

Qaçan xanın (Mehdiqulu xan nəzərdə tutulur- müəlliflər) arvadlarına məxsus o qədər də vacib olmayan şeyləri siyahıya almamaq fikrinizi çox bəyənirəm. Lakin onların kəndləri, ya da başqa daşınmaz əmlakı varsa, yalnız gəlirlərini müəyyən etməliyik.

Xəzinəyə keçirməli olan gəlirlərin araşdırılması üçün mən xüsusi məmurlar təyin edəcəyəm və onları dərhal göndərəcəyəm. Başqa əyalətlərdə olduğu kimi, təsərrüfat idarəetməsi tapşırılacaq komendant təyin olunana qədər həmin vəzifəni podpolkovnik Reuta tapşırmağa icazə verin. O, həm də mümkün olan məlumatları toplamağa borcludur. Xanın yanında xidmət edən və sizin fikrinizə, yəni idarə üsulunda faydalı ola biləcək məlumatlardan istifadə etməyə icazə verin.

Əminəm ki, Qarabağ sakinlərinin xüsusi mülkiyyətinin və əvvəllər istifadə etdikləri hüquqların qarşısında onlar səylə çalışacaq və imperatora sədaqətlərini sübut etmək üçün sidq-ürəklə xidmət edəcəklər. Əlahəzrət, onların ümidlərini təsdiq etməyə öz tərəfinizdən bütün tədbirlərlə çalışın. Onların rahatlığını və xeyrini qorumaq hökumət üçün əlverişli olacaq.

Rüstəm bəyin, həmçinin oğlu Əsəd xanın (Mehdiqulu xan-müəlliflər) onlara etibardan istifadə etmədiklərini sübut edənə qədər Rüstəm bəy həbsdə qalmalıdır. Xandan sonra qalan sənədləri saxlamaq lazımdır.

* * *

General Yermolovun Qarabağ xanlığının sakinlərinə 1822-ci il noyabr tarixli bəyannaməsi:

“Qarabağlı Mehdiqulu xanın xəyanəti və İrana qaçması barədə çox təəccüblü məlumat aldım. Ona görə ki, Qarabağ xanlığı həmin vaxtdan Rusiya hakimiyyətinin bilavəsitə tabeliyinə qəbul olunmuşdur. Xan hakimiyyətini həmişəlik aradan qaldırdılar və ailədə lazimi idarətmə müəssisəsi üçün mən xüsusi məmurlar göndərəcəyəm. Hörmətli bəylər və içtimai vəziyyəti müxtəlif olan başqa sakinlər Rusiya hökumətinin himayəsinə və köməyinə tamamilə bel bağlaya bilərlər. Onların mülkiyyətinin toxunulmaz qalmasına, torpaq qaydalarını məmnuniyyətlə saxlayacağıma və xidmətlərinə uyğun olaraq mükafatların alınmasına yolun həmişə açıq olacağına səy göstərəcəyəmi onlara inandırmam mənə xoşdur. Lakin qaçan xanın xəyanətində iştirak edənlərə və onunla gizli əlaqə saxlamağa cəsarət edənlərə bütün sərt tədbirlər və amansız təqib üz verəcək.

Qarabağ sakinlərinin xoşbəxtliyini və mülayim idarəetmənin bütün qiyməti özlərini əmin-amanlıqda hiss etmələrini səmimiyyətlə arzulayaraq bunun üçün mən söylədiklərimlə onları xəbərdar edirəm”.

* * *

General Yermolovun knyaz Madatova 4 dekabr 1822-ci il tarixli, 3873 №-li sərəncamı:

“Əlahəzrət, 30 noyabr tarixli, 975 №-li raportumuza cavab verməyə tələsirəm ki, mən xəyanətkar Mehdiqulu xanın arvadlarına İrana getməyə icazə verməyi öz tərəfindən maneələr tapa bilmirəm. Ona görə də istər onlara, istərsə qaçanın bacılarına, lazım gələrsə, münasib məbləğdə yol xərcləri verməklə onların getmək arzularına dərhal imkan verməyi təklif edirəm. Əgər pul yoxdursa, vergidən, ya da podpolkovnik Reutdan al. Mən Qarabağa gələndə həmin pulu qaytaracağam.

Kapitan Rüstəm bəy və onun oğlu Əsəd isə mənim gəlişimi gözləyə bilərlər”.¹⁰²

* * *

1822-ci ildə Qarabağda xanlıq ləğv edildi. Yerinə rus hərbi-inzibati komendantlıq idarəsi yarandı.

Tarixçi Mərvəzi yazır: «1235-ci ildə (1822-ci ildə) İran başçılarından Surxay xan ləzgi, Mustafa xan Şirvani və Mehdiqulu xan Cavanşir adlı üç nəfər rus təbəliyindən cana doyub, daşınması müşkül olan bəzi mallarını orada qoyub, gecəyarsı öz ailələri ilə birlikdə rus işğalı altında olan yerdən Təbrizə gəldilər. Naibüssəltənə adı yuxarıda çəkilən hər üç nəfərin ödəniş hesabını çəkmək üçün Əminəddövləni sərhəd nümayəndəliyinin yanına göndərdi. Rus sərdarı onların mallarını verməkdən boyun qaçırdı və dedi: «Rusiya dövlətinin məramında xoşagələnləş deyildir ki, qaçanların mallarını geri qaytarınlar. Göndərilən adam heç nəyə nail olmayıb geri qayıtdı»¹⁰³.

Mehdiqulu xan ədalətli hakim idi. 1822-ci ildə Qarabağda erməni tacirləri komendant idarəsindən tənqə gəldiklərini şikayət ərizəsində belə bildirdilər: «Qarabağ Mehdiqulu xanın idarəsində olarkən, biz təklif və şikayətlərimizi ona bildirərdik. O, xalq arasında olan etibar və hörmətimizə görə bizimlə yaxşı rəftar edər, xahişimizi diqqətlə dinlər və ədalətli hökm verərdi. Rus komandirləri isə cahil kəndlilər ilə bizim aramızda heç bir fərq qoymur, nəinki komendantlar, hətta onların məmurları belə bizi istədikləri kimi təhqir edir, heç bir səbəb olmadan məhkəməsiz, sorğu-sualsız, yaşımıza, xidmət və sədaqətimizə baxmayaraq bədən cəzasına məruz qalırıq, yəni döyülürük»¹⁰⁴.

Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə, əksinə özünə arxa sandığı erməniləri - üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, Hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi. Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829)

Mehdiqulu xanı qaçaq salandan sonra Qarabağda sözün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı.

Mehdiqulu xan 1822-ci ildən 1825-ci ilədək İranda, əvvəlcə İrəvan şəhərində, sonra Gərgər qəsəbəsində yaşadı. Bir an olsa da, Qarabağı unutmayıb, şahzadə Abbas Mirzəni ruslara qarşı savaşa təhrik etdi.

Mehdiqulu xan Şeyxülmülk mirzənin yanında qulluq edirdi.

İran tarixçiləri yazırlar: «Şahın arvadının qardaşı olan Mehdiqulu xan Qarabağa bitişik olan Gərgər qəsəbəsində məskunlaşdı.

İkinci Rusiya-İran müharibəsində, bir sıra döyüşlərdən sonra Abbas Mirzəyə xəbər gəldi ki, iki komandirin rəhbərliyi ilə min nəfər rus əsgəri Həmzə çəməninə toplaşmışdır. Yaranmış belə vəziyyətdə Naibüssəltənə Gürcüstan valisi Aleksandr Mirzəni bir neçə ordu ilə Şəki və Şirvan tərəfə göndərüb o nahiyədə olan rusları qırıb qurtarması üçün lazımı göstərişləri verdi.

Digər tərəfdən Məhəmməd xan Qaragözlü, Mehdiqulu xan Cavanşir və Əmir xan Sərdarı 15 min nəfərlik qoşunla Mehri və Qapanat mahalı yolu ilə göndərərək özü də başqa tadarüklə Qarabağ mahalına tərəf yollandı»¹⁰⁵.

1825-ci ildə Abbas Mirzə çoxsaylı qoşunla Qarabağa girdi. Şuşanı mühasirəyə aldılar. Möhkəm qala olan Şuşa mühasirəyə tab gətirdi.

1826-cı ildə rus qoşunu əks hücumu keçdi. Abbas Mirzə Mehdiqulu xanı Şuşanın mühasirəsini davam etdirməkdə qoyub Gəncəyə tərəf getdi. Orada məğlub olub, geri çəkildi. Mehdiqulu xan da şahzadəyə qoşulub, Arazı keçdi.

Mehdiqulu xanın Abbas Mirzə ilə arası dəydi. Yaxınlarından Şuşaya, Tiflisə göndərüb qayıtmasına şərait yaradılmasını istədi.

* * *

Paskeviç-imperator Nikolaya General-adyutant Paskeviçin raportu:

“Əlahəzrətin ən mərhəmətli reskpitini almağı xoşbəxtçilik sayıram. Sizin tərəfinizdən mənə izhar edilən mərhəməti, pad-

şah, təsvir etməyə söz tapa bilmirəm. Mənim ömrüm bunun üçün çatmaz, eyni zamanda Əlahəzrətin əmri ilə baş qərarğah rəisi, general adyutant Dibiçin hərbi əməliyyat barədə fikrini bildirmişəm. Bu fikir yerli şəraitə tamamilə üzvüdür və o, Əlahəzrətə təqdim etməyə fikirləşdiyim təssəvvürlərimdə olduğu kimidir.

Lakin indi həmin planın nə vaxt həyata keçiriləcəyini bilmir. General Yermolov mənə yazır ki, Tiflisə gələndən sonra o bu barədə mənimlə məşğul olacaq. Lakin vaxt gədir, bizim qonşularımız üçün o, olduqca təhlükəlidir. Yay isə yaxınlaşdıqca Yelizavetpol dövrünün inamını mərhəmətli İmperator həzrətinə təqdim etməyə xoşbəxtlik sayıram.

General-adyutant Paskeviç 11 dekabr 1826-cı il Tiflis.

1)...?

2)...

3)...

4)...

5) General-mayor, qarabağlı Mehdiqulu xan həmişə Rusiyaya möhkəm sədaqətli olmuşdur. Knyaz Mədətov Qarabağa rəis təyin edildiyindən sonra çox təhqirlərə məruz qalmışdır. Bu barədə Mehdiqulu xan İran şahına açıqcasına bildirir: Əvvəlcə knyaz Mədətov onu Sibirə sürgünlə qorxudurdu. Buna görə xan tərəfindən ona mülk və kəndlilər hədiyyə verilmişdir. Sonra onu tamamilə məhv etmək istəyəcək onu zəhərləməyə gizli məqsədlə adamlar göndərmişdir və bu iş baş tutmayanda Şuşa tatarı Nəsirə gecə vaxtı polkovnik Cəfərqulu ağaya atəş etməyi əmr etmişdi. Cəfərqulu ağa yaralanmışdı. Bu cinayətkar hərəkəti knyaz Madatov xanın ayağına yazmış və onun yaxın adamlarına əmr etmişdi ona desinlər ki, Mehdiqulu xan tutulub, Sibirə göndəriləcək. Xan özünün dediyi kimi rusların əlində olsa da, Madatov onu çox asanlıqla tuta bilərdi. Lakin görüldüyü kimi sübut-dəlildən qorxurdu ki, xan birdən bütün hərəkətlərini üzə çıxarar. Mehdiqulu xan şahın yanında gəlib, bütün yuxarıda deyilənləri açıq danışdı və üzr istədi ki, rus hökumətini uzun müddət başqa düşməyib.

6) Mehdiqulu xan gələndən sonra məlumat aldım ki, olduqca əhəmiyyətli gətirən bir çox kəndlər saxta sənədlərə görə dövlət təsisatından çıxıb, şəxsi əllərə keçmiş və indi də onlarda qalır".¹⁰⁶

* * *

Mehdiqulu xan 1827-ci ildə Qarabağa qayıtdı. Torpaqlarının bölünüb, paylanmasına etiraz etdi. Dövlət idarələrinə və məhkəmələrə baş çəkdi. Qaçmasının səbəbini açıqladı. Knyaz İ.N.Abxazova 1827-ci ildə yazdığı diləkçəsində bildirirdi: "...mən Tərtərə yollanıb, orada bir neçə nəfər taparaq, onlara öz vəziyyətimi izah etmək üçün Tiflisə getməyi qərara aldım. Lakin məni Tərtərə buraxmamaq və Qarabağdan qovulmaq əmrilə ardınca göndərilmiş Məlik Vanya mənə çatdı və ehtiyat edərək İrəvana yola düşdüm. Əslində mənə Qarabağdan getmək lazım deyildi".¹⁰⁷

Mehdiqulu xan bir neçə il çalışdıqdan sonra bir neçə para kəndlərini, obalarını, torpaqlarını, rəiyyət və rəncbərlərinin bir hissəsini əlinə alıb sakit yaşamını sürdü.

Qarabağın sonuncu xanı general-mayor Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşir 1845-ci ildə Ağcabədidə ov ovlayarkən atdan yıxılıb, vəfat etmişdir.

Mehdiqulu xan adil, aqil və səxavətli hakim olmuşdur. Tarixçilərin söylədiklərindən:

* * *

Yazın qırxbeşi imiş. El yaylağa köçürmüş. Mehdiqulu xan əyləşib köç-döş büsatına tamaşa edirmiş. Baxır ki, bir kişi belində şələ, yanında arvad-uşağı payı-piyada dağa gedir. Nökərlərindən birini göndərib, kişiyə mal-davar, at-ulaq, ev-eşik həş-hüşü verilməsini tapşırır. Nökərlər buyruğu yerinə yetirirlər. Kişi gəlib, keçir. Xan baxır ki, köç bir az qolaydır (qarabağ ləhcəsində qolay zəyif mənasında işlənir- müəlliflər). Kişini yəni-dən geri çağırtdırır.

Mehdiqulu xan bu dəfə özü götürüb, bir siyahı tutur. Bir sürü sağmallı, subaylı, qoçlu qoyun, bir neçə sağmal inək, iki baş ayqır, üç baş bəygir, iki alaçıq, məfrəş, qab-qacaq, qərəz, köç üçün nə lazımsa yazır. Nökər gedib, yazılanları hazırlar. Kişini köç dəsgahı ilə yola salırlar. Mehdiqulu xan baxıb deyir:

- Köç belə olar, e!..

* * *

1825-ci ildə Mehdiqulu xan Abbas Mirzə ilə Şuşaya gəlir. Şəhəri mühasirəyə alırlar. Şəhərin müdafiəsi əsasən rusların və ermənilərin əlində idi. Mehdiqulu xan Xaçın mahalının Sarıkeşiş kəndindən olan yüzbaşı Sarıxan bəy İşxanovu bir neçə bəylə şəhər əhli ilə danışıqlara göndərir. İşxanov Abbas Mirzənin və Mehdiqulu xanın sifarişini onlara çatdırdıqdan sonra gizlicə pıçıldadı:

-Uşaqlar, möhkəm dayanın, qızılbaşların (iranlıların) arxası boşdu, köməkləri yoxdu!

Bəylərdən biri Sarıxan yüzbaşının pıçılığını Mehdiqulu xanə söylədi. Mehdiqulu xan cəllad çağırıb Sarıxan yüzbaşının dilinin kəsilməsini buyurdu. Cəfərqulu bəy Fətəli xan oğlu Həli-Dünbili, Məcnun bəy Vəli bəy oğlu Tumaslı və başqaları xanın ayağına yığılıb, Sarıxan yüzbaşını qurtardılar.

* * *

Bir gün şahzadə Abbas Mirzə Mehdiqulu xanı şəhər əhli ilə danışıqlara göndərir. Şəhərin müdafiəsi əsasən rusların və ermənilərin əlində idi. Xan bir-iki nəfər iranlı ilə qalaya yaxınlaşır. Ağə bəy Kələntərovu yanına çağırıdır. Ağə bəy öncə ruslardan qorxub, etiraz edir. Ruslar ona iki nəfər (kapitan Qudoviçi və Fonkloqini) qoşub, danışığa yollayırlar. Kələntərov danışığa gələrkən Mehdiqulu xan hirsələnir:

-Köpəkəğlunun dıgəsi, utanmırsız, nə tez çörəyimi yaddan çıxardınız! Mənə güllə atırsınız hələ bir! Dayanın, Şuşanı alan kimi gönünüzü soyduracağam.

146

Ağə bəy Kələntərov dizi əsə-əsə qayıdır ki, xan, başına firəlanım, nə sənəin çörəyini unutmuşuq, nə də sənə güllə atırıq. Sən bu iranlılara qoşulub, bizi güllələyirsən. Onlar bura dədəbabalarının qisasını almağa gəlirlər. Gəl qayıt yurd-yuvana, biz də sənə kömək edək. İstəsən lap ayaqyalın, başıaçıq imperatorun yanına gedib, səni bağısladaq!

Mehdiqulu xan Ağə bəyə ta söz deməyib, geri qayıdır.

* * *

Mehdiqulu xan məşvərət zamanı taktik planlar irəli sürüb, şəhəri tez almaq istəyirdi. Sabahı günü İran sərkərdəsi Əmir xan Şamqulu ağə oğlu Dəvəli-Qacar və Abbas Mirzə bildiklərini edirdilər. Əlləri tez-tez boşda qaldığından Mehdiqulu xan hirsələnib deyirdi:

-Qacar, qacar, oğulsan gəl, bunlarla bacar! Bildiklərini babalarına vermirlər.

Orasını qeyd edək ki, Mehdiqulu xan ana tərəfdən qacar idi. Anası Xurşidbanu bəyim II Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacarin qızıydı.

* * *

1832-ci ildə Şirvan xanı Mustafa xan İrandan, qaçqınlıqda yaşadığı Şəkərli kəndindən vətənə döndür. Onu Tiflisə göndərirlər. Yoluüstü Şuşada Mehdiqulu xanın qonağı olur. Dost-tanış, Qarabağın adlı-sanlı bəyləri yığılır. Yeyib-içəndən sonra Mustafa xan söhbət əsnasında soruşur ki, Qarabağ bəyləri niyə bir-birini qırırlar? Günah kimdədi, Mehdiqulu xanda və ya bəylərdə?

Mehdiqulu xan deyir:

- Mən qarabağlı deyiləm, qarabağlı olsaydım mənə qarşı bu hallar baş verməzdi. Xanlıq çağında süfrəmin qırağında əyləşənlər indi mənə kəllə atırlar.

Kapitan İsmayıl bəy Murad bəy oğlu yerindən söz atdı:

- Sən özünü qarabağlı saymırsansa, biz də səni qarabağlı

147

hesab etmirik!

Mehdiqulu xan hirslənib, qayıtdı:

- Qatırçı bəy olanda əlbəttə, məni saymaz!..

* * *

Mehdiqulu xan Uğurlu xan Ziyadoğlu-Qacarın qızı Bədircahan bəyimi, Mehrəli bəy Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xanxanım ağa bəyimi, Əhməd ağa Qaraçorlunun qızı Saray xanımı, Dərvişbəyovlardan Sənəm xanımı, qardaşı Məhəmməd həsən ağanın (vəfat edəndən sonra) arvadı Mahşərəf bəyim Əhməd xan qızı Dünbilini almışdı. Yalnız Bədircahan bəyimdən Xurşidbanu bəyim adlı bir qızı olmuşdu.

Şirin bəy Kəbirli

Şirin bəy Qasım bəy oğlu 1772-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. İbrahimxəlil xan Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.¹⁰⁸

Şirin bəy Karyaginın başçılıq etdiyi alayın tərkibində Rusiya-İran müharibələrində iştirak etmişdi. O, döyüşlərdə həmişə öz cəsarəti və hünəri ilə seçilirdi. Alay rəhbərliyi həmişə onun bu cəsarətini yüksək qiymətləndirirdi. Şirin bəy kəşfiyyatçı kimi də çar ordusuna xeyli xidmət göstərmişdi. Ona Abbas Mirzə Qovanlı-Qacarın ordusunu izləmək vəzifəsi tapşırılmışdı.

Qacar dövləti Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşaraq Qarabağı Rusiyaya qarşı birgə çıxışa cəlb etmək məqsədilə öz nümayəndələrini buraya göndərdi. Xan həmin adamları çar nümayəndələrinə verdi. Fətəli şah müharibə etmək üçün qoşun hazırladı. Cənubi Qafqazın hər yerinə şahın Qarabağ və Gürcüstan üzərinə yerimək niyyətindən xəbər verən, xanlardan itaət və kömək göstərilməsini tələb edən fərman göndərildi. O yazırdı ki, taxt-tac varisi Abbas Mirzənin 50 minlik ordusu Rusiyaya birləşdirilmiş vilayətləri qo-

parıb almaq üçün Cənubi Qafqaza yeridiləcəkdir. Kızıyaradək bütün ölkələri “kafir rusalardan” təmizləyəcəyinə lovgalıqla bəyan etmiş şahın özü də başlıca qüvvələrlə birlikdə Abbas Mirzənin qoşunlarının ardınca hərəkət etməyə hazırlaşdı.

1804-cü ilin mayında Fətəli şah başda olmaqla İranın yuxarı feodal təbəqələri rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxartılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü il iyulun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik əlaqələr kəsildi, 10 il davam etmiş Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Azərbaycanın yerli əhalisinin Rusiya-İran müharibəsinə münasibəti eyni cür deyildi. Azərbaycanın bəzi feodal hakimləri, habelə feodalların da bir hissəsi öz hakimiyyətlərini itirməkdən qorxaraq, müharibəyə öz xilaskarı kimi baxır və şah İranın qalib gələcəyi təqdirdə öz hakimiyyətlərini saxlayacaqlarını düşünərək, ona kömək etməyə hazır idilər və imkan daxilində kömək göstərirdilər. Həm daxildən, həm də xaricdən törədilən sonsuz müharibələrdən xilas yolu axtaran və bunu Rusiyanın sayəsində əldə edə biləcəyini zənn edən əhalinin bir hissəsi isə rus qoşunlarına kömək göstərmək istəyirdi. Ümumiyyətlə isə əhali nə İranın, nə də Rusiyanın istilasına məruz qalmaq istəmir, öz xanlarına müraciət edərək, istilacılarla qarşı mübarizədə onlara hər cür kömək göstərməyi vəd edirdilər.

1805-ci il yay kompaniyasının gedişində İran qoşunları iyunun ortalarında Qarabağa soxuldular və onu talan etdilər. “Hələ bu yaxınlardək lələzar torpaqlar olan hər yerdə indi ancaq kəndlərin xarabalıqları, geniş tut bağlarının qalıqları, bir də atılmış və baxımsız qalmış tarlalar görünürdü”.

Pirqulu xan Şəmbayət-Qacar Əsgəranı tutdu və Qarabağın içərilərinə irəlilədi. 1805-ci ilin iyunun 26-da şah qoşunları, polkovnik Karyagin başda olmaqla azsaylı rus qarnizonunun yerləşdiyi Şahbulağı mühasirəyə aldılar. Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Karyagin vəziyyətin çıxılmazlığını görərək, qalanı iyulun 8-də təslim etməyə razılaşıdı, özü isə iyulun 7-nə keçən gecə dəstəsi ilə düşmənin xəbəri olmadan

qalanı tərk etdi. Abbas Mirzə rus dəstəsinin gizlicə oradan çıxmasını bilən kimi onu təqib etməyə başladı, lakin ona hücum etməyə cürət etmədi. Şahbulağdan şimaldakı Muxrat qəsridə dayanmış Karyaginə kömək gələndə şah qoşunları geri çəkildilər. Karyaginın dəstəsi Gəncəyə gəldi və burada Kotlyarevskinin dəstəsi ilə birləşdi.

Şirin bəyin törəmələri Şirinbəyov soyadını daşıyırdılar.

Şirin bəyin Qəhrəman bəy, Məmməd həsən bəy adlı oğlanları vardı.

Kərbəlayı Allahyar bəy Muğanlı

Allahyar bəy Vəli ağa oğlu 1772-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının I Muğanlı obasında dünyaya göz açmışdı. O, molla yanında təhsil almışdı. İbrahimxəlil xan Sarıçalı-Cavanşirə, sonra Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1804-cü ildən başlayaraq ruslara qulluq göstərmişdi. Rus üsul-idarəsi dönməmində orduda xidmət etmişdi.

1806-cı ilin yazında İran qoşunları yenidən fəallaşdı. Napoleonun vəd etdiyi kömək burada az rol oynamadı. İran qoşunları Arazı keçərək Qarabağa yeridi.

İyunun 8-də Rusiya və İran qoşunları arasında 1806-cı ildə ilk silahlı toqquşması baş verdi. Şahbulağı və Əsgəran arasında, Ağdamda rus dəstəsi 4000-lik İran döyüşçüsü ilə qarşılaşdı. Rus dəstəsi İran qoşununu sıxışdırdı və Əsgəranı tutaraq, Şuşaya doğru irəlilədi.

Cənubi Azərbaycan valisi və şimaldakı Qacar ordusunun komandanı Abbas Mirzə Qovanlı-Qacar İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək üçün elçilərini onun yanına göndərdi. Bu dövrdə Şuşada yerləşən mayor Lisaneviçin başçılıq etdiyi rus qarnizonunun azlığı üzündən İbrahimxəlil xan xanlığın var-yoxdan çıxarılmasına yol verməmək üçün əvvəlcədən Lisaneviçlə razılaşaraq, rus qoşunları gəlib çıxanadək iranlılarla mülayim rəftar etməyi qərara aldı. Rus qoşunlarının gəlib çıxmasının xeyli gecikməsi İran qoşunlarının lap qalaya yaxınlaşmasına səbəb oldu. İb-

rahimxəlil xan öz ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu Şuşa qalası yaxınlığındakı Xankəndinə köçürdü. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, “bəzi bədniyyətli adamlar xanı mayora elə şərləmişdilər ki, mayor gecə ikən bir dəstə döyüşçü ilə onun məskəninə yollandı, burada fələyin zalım hökmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü”. Bu qətl çar zabitlərinin müstəmləkəçi vəhşiliyini səciyyələndirən parlaq misaldır. Belə yolla həm tərəddüd edən feodallar, həm də əhali ruslardan uzaqlaşdırıldı. Allahyar ağa ətrafındakı Muğanlı bölmələri ilə rus üsul-idarəsi rəhbərlərinə üz tutdu və orduda vəzifə aldı.

Həmin günlərdə 1806-cı ilin hərbi əməliyyatların yay kampaniyası qızışmışdı. Abbas Mirzənin qoşunları Qarabağ və Şirvanda idi, gürcü şahzadəsi Aleksandr başda olmaqla 15 minlik digər ordu isə iyunun sonlarında Gəncənin 45 km-liyində düşərgə salmışdı. Şahzadə Tiflis, Qarakilsə və Gəncə istiqamətləri ilə Gürcüstana girməyə hazırlaşdı.

Allahyar ağa 1828-ci ilədək çar ordusunda sədaqətlə xidmət etdi.

Allahyar ağa müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Allahyar bəy mülkədar idi. Qardaşları ilə birlikdə torpaq və rəiyyətlərə yiyəlik edirdi.

Kərbəlayı Allahyar bəyin Vəli ağa, Allahverdi bəy və Əli bəy adlı oğulları var idi.

Səfərəli bəy Kəbirli

Səfərəli bəy Əli bəy oğlu 1773-cü ildə Kəbirli elinin Əli bəyli qışlağında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Sonra ruslara qulluq göstərmişdi. Öncə praporşik, sonra 1820-ci il mart ayının 31-də Yermolovun əmiri ilə poruçik rütbəsi almışdı.¹⁰⁹

Səfərəli bəy 1826-cı ildə ruslar tərəfindən tutulmuş, bir neçə ay ev dustağı olmuşdu.

İbrahimbəyli yazır: “Şuşa qalasının müdafisində Qarabağ

sakinləri, rus ordusunun zabitləri polkovnik Məhəmmədqasım ağa, mayor İmamqulu ağa, kapitan İsmayıl bəy, poruçik Məlik Osip Bəylərov, poruçik Səfərəli bəy öz hərbi dəstələri ilə iştirak edirdilər. Onların hamısı “İran müharibəsinə görə” gümüş medalı ilə təltif edildilər. Səfərəli bəy oğlu Məmmədulu bəylə rus qoşunlarında ilk vaxtlardan döyüşürdülər. 1826-cı il iyulun 17-də Səfərəli bəyi ona diri təltif edənə 1000 çervon verməyi vəd edən Abbas Mirzəyə təslim etmişdilər. Səfərəli bəy və oğlu bir kürd qadının köməyi ilə əsirlikdən qaçmışdı”¹¹⁰.

Səfərəli bəy 1826-cı ildən sonra, rus üsul-idarəsi dönməində Zəngəzur mahalının naibi olmuşdu. Hal kəndində əyləşirdi.

Səfərəli bəyin törəmələri Səfərəlibəyov soyadını daşıyırlar.

Səfərəli bəyin Məhəmmədqulu bəy, Abbasqulu bəy, Əli bəy, Xanlar bəy adlı oğulları, bir neçə qızı vardı.

Xanlar ağa Sarıcalı-Cavanşir

İbrahimxəlil xanın beşinci oğlu Xanlar ağa 1775-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. (Anası Bikə ağa Məhəmməd Nutsal xan Avarın qızı idi). Saray təhsili almışdı. Qarabağ xanlığının siyasi yaşamında sərkərdə kimi önəmli rol oynamışdı. Kü-rəkçay traktatının nəticələrinə görə polkovnik rütbəsi almışdı.¹¹¹

Xanlar ağa atasının hakimiyyəti dönməində qoşun başçısı, sərkərdə idi. Əsasən Qaraçorlu mahalını, Hacısamli nahiyəsini idarə edirdi. Bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Saray intiriqaları nəticəsində onu böyük qardaşı Məhəmmədhasən ağaya qarşı istifadə etmək istədilər. O, bu işə razı olmadı.

Xanlar ağa böyük mülkədar idi. Lənbəran, Daşbulaq, Kövük, Bazarkənd, Damğalı adlı kəndləri, Hacısamli, Nəzirli, Cinli və Binələr (Malbinəsi, Qoyunbinəsi) adlı obaları vardı.

Xanlar ağa 1831-ci ildə vəfat edib.

Xanlar ağanın övladı olmayıb.

İmamqulu ağa Ziyadoğlu-Qacar

İmamqulu ağa Rəhim xan oğlu 1775-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə Qarabağa sığınmışdı. İbrahimxəlil xana, Mehdiqulu xana və ruslara xidmət etmişdi. Mayor rütbəsi almışdı.

İbrahimbəyli yazır: “Şuşa qalasının müdafiəsində Qarabağ sakinləri, rus ordusunun zabitləri polkovnik Məhəmmədqasım ağa, mayor İmamqulu ağa, kapitan İsmayıl bəy, poruçik Məlik Osip Bəylərov, poruçik Səfərəli bəy öz hərbi dəstələri ilə iştirak edirdilər. Onların hamısı “İran müharibəsinə görə” gümüş medalı ilə təltif edildilər”¹¹².

İmamqulu ağa Molla Pənah Vaqifin dul qalmış arvadı Qız-xanım xanım Durbənd bəy qızı Cinli ilə evlənmişdi. Kəlbəli ağa, Xankişi ağa, Paşa ağa, Süleyman ağa və Həsən ağa adlı oğulları vardı.

Məhəmmədəli bəy Xıdırli-Otuziki

Məhəmmədəli bəy Hacı Lazım bəy oğlu 1782-ci ildə Otuziki elinin Xıdırli obasında anadan olmuşdu. O, Otuziki elinin seçkin bəylərindən sayılırdı. Bir çox döyüşlərdə ad-san qazanmışdı. Xıdırli obasının yüzbaşısı idi. Bir müddət Şuşa qalasının komendantı olmuşdu. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Soltanbud yaxınlığında, Qırçı qışlağında Troitski polkunda qulluqda idi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Məhəmmədəli bəy 1812-ci ildə İran qoşunları ilə atışmada həlak oldu.

Məhəmmədəli bəy Ayna xanımla yaşam qurmuşdu. Kərim bəy adlı oğlu vardı.

Məhəmməd bəy Xıdırli-Otuziki

Məhəmməd bəy Hacı Lazım bəy oğlu 1784-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Otuziki elinin minbaşısı və mahalın naibi idi. Şuşa qalasının qalabəyisi də olmuşdu. Rus üsul-idarə-

si dönəmində məmur işləmişdi. Praporşik, sonra da poruçik rüt-bələrini daşımışdı.

Məhəmməd bəyin Abdulla bəy, Nəcəfqulu bəy, Abbasqulu bəy və İsmayıl bəy adlı oğulları vardı.¹¹³

Qasım bəy Sarıçalı-Cavanşir

Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdür. Mehdiqulu xana xidmət etmişdir. Xan onun xidmətlərini dəyərlən-dirib Xındırstan obasını mülk vermişdir.

Qasım bəy Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Ədəbiyyat tariximizdə o incə ruhlu lirik şair, dövrümüzün ictimai eyniblərini tənqid və if-şa edən satirik, nəhayət, yüksək əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər aşıla-yan mənzum hekayələr və təmsillər müəllifi kimi tanınmışdır. Qasım bəy Zakir yaradıcılığa gənc yaşda başlamış, ilk şerlərini dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ədəbi təsiri ilə yazmışdır. Biliyi və ədəbi təcrübəsi çoxaldıqca o, klassik və müasir ədəbiyyatla yaradıcılıq əlaqələrini gücləndirmiş, Molla Pənah Vaqif, Abdulla Abdulla Cənab oğlu, Baba bəy Şakir kimi şairlərin sənətkarlığından bəhrələnməklə özünün poetik üslubu-nu müəyyənləşdirmişdir.

Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Fir-dovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərlə-ri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. Zakir mollaxanada oxudu-ğu illərdə adları çəkilən sənətkarların bədii irsini oxuyub öy-rənmişdir. Şairin yeniyetməliyi və gəncliyi Qarabağda baş ver-miş siyasi-hərbi hadisələr dövrünə təsadüf edir. 1795-ci ildə Qacarı Qarabağa hücum edib Şuşanı mühasirədə saxlaması, əhalinin şəhəri mərdliklə müdafiə etməsi, bundan iki il sonra Qacarı Şuşada qətli, şair Molla Pənah Vaqifin öz oğlu ilə bir-likdə Cıdır düzündə öldürülməsi, XIX əsrin əvvəllərində İbra-himxəlil xanın Qarabağda vəhşicəsinə güllələnməsi və s. onun

yeniyetməlik və ilk gənclik illərində gördüyü hadisələr, eşitdiyi əhvalatlar idi. Bu hadisələr onun dünya görüşünün formalaşma-sında öz təsirini göstərmişdir. Qarabağ xanlığı Rusiyanın idarə-çiliyinə keçdikdən sonra Zakir çar ordusunun Qafqaz müsəl-man könüllü atlı dəstəsinə qoşulmuş, 1806-1813, 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibələrində iştirak etmişdir. O, Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran qoşununa qarşı vuruşan dəstənin tərkibində olmuş, döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 1828-ci ildə gümüş medalla təltif edilmişdir. 1829-cu ildə Zakirin oğlu xəstə-lənib vəfat edir. Bu hadisə şairi dərinləndirir, onun şax qəddini ayır. Bu münasibətlə yazdığı bir şerində Zakir oğlunun ölümündən doğan iztirablarını təsvir edərək bildirir ki, həmişə Yaqub kimi qəm çəkirəm, Yusifin gedisindən dəli kimiyəm. Şam kimi yanıram, təkə gecələr yox, gündüzlər də yanıram.

Zakir 1830-cu ildə könüllü polis dəstələrinin tərkibində müxtəlif müharibələrdə və döyüşlərdə keçirən Qasım bəy Zakir 30-cu illərin sonlarında tamam təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa başlayır. O, ilin yay fəslini Şuşada, qalan fəsilərini isə Xurşid-banu Natəvanın atası Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındır-istan kəndində keçirirdi.

Zakir müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qa-zanmışdı. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-gubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə sax-ladığı məşhur şəxsiyyətlər idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxılığını çəkənlər də var idi. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva, Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasim, yerli çar hakimi Konstantin Tarxan-Mouravov onun qəddar düşmənləri idilər. Zakirin satirik tənqidinə hədəf olmuş bu adamlar şairi dövlət yanında etibardan salıb tutdurmaq üçün müəyyən bəhanə axır, uyğun məqam gözləyirdilər. Nəhayət belə bir bəhanə tapıldı: K.Tarxan-Mouravov Zakiri hökumət-dən qaçaq düşmüş qardaşı oğlu Behbud bəy Cavanşiri evində

saxladığına görə günahlandıraraq təqib etməyə başladı. 1849-cu ilin oktyabr ayında o, böyük bir atlı-yaraqlı dəstə ilə Zakirin yaşadığı Xındırstan kəndinə hücum etdi. Şair bu dəstənin Behbud bəyi axtarmaq üçün gəldiyini güman edirdi. Ona görə oğlu Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İskəndər bəyi həmin dəstəni qarşılamağa göndərdi. Lakin Tarxan-Mouravov onları öz düşüncəsi ilə qarşıladı: onları Behbud bəyə köməkçi olmaqla ittihamlandıraraq hər ikisini həbs etdi və Şuşa qaləsindəki həbsxanaya göndərdi. Həmin gün Zakirin özünü də ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə birlikdə həbs edib Şuşaya-həbsxanaya gətirdilər. Bununla da ürəyi soyumayan Tarxan-Mouravov Xındırstan kəndini öz atlılarına qarət etdirdi və kənd camaatını tamamilə yoxsul vəziyyətə saldı. Həbsxanada olarkən şair bir neçə dəfə yuxarı hökumət dairələrinə məktubla qanunsuz tutulduğunu yazıb bildirsə də onun şikayətlərinə ədalətli cavab verilmədi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edildi. Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İsgəndər bəyi isə Tiflisə gətirib, oradan əvvəlcə Voroneje, Voronejdən isə Kaluqaya sürgün etdilər. Şairin ailəsi isə Şuşada qaldı. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə Cənabşinlik idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqasımlı, Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakin, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Zakirin şikayətlərini dinləyib, sürgündən azad olmasına çalışdılar. Şair bir neçə ay Bakıda sürgün həyatı keçirəndən sonra bu şəxslərin səyi nəticəsində Şuşaya qayıtdı. Lakin o, ömrünün axırınadək polis nəzarəti altında yaşadı. Oğlu və qardaşı oğlu isə 3 il Rusiyada sürgündə qaldılar.

Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində başa vurmuşdur. Hörmətli şair 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Qasım bəyin törəmələrindən bəziləri Xındırstanski soya-

dını daşıyırdılar. Qasım bəy bir neçə xanımla ailə qurmuşdu. Arvadlarından biri Qasım bəy Vəzirovun qızı idi. Əli bəy, Ağa bəy, Nəcəfqulu bəy, Sadıq bəy, Səfərəli bəy, Səhliyali bəy, Salah bəy adlı oğulları, Nənəş xanım adlı qızı vardı.

Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşir

Cəfərqulu ağa Məhəmməd Həsən ağa oğlu 1785-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Saray tərbiyəsi, saray təhsili görmüşdü. Lələsi Səfərəli bəy Əli bəy oğlu Kəbirli idi.¹¹⁴

Cəfərqulu ağa şair idi. Nəva təxəllüsü ilə qoşmalar, qəzəllər yazırdı. Sözcüləri, sənəçiləri dost tuturdu. Süfrə açanda başında alimlər, aydınlar əyləşirdi. Söz yazan çağdaşları ilə yazışırdı.

Cəfərqulu ağa Kürəkçay traktatının nəticəsinə görə polkovnik rütbəsi almışdı. Atası ilə çiyin-çiyinə xanlığı qoruyurdu. Əmisi Əbülfət xan Qarabağa hücum edəndə öz dəstəsinin başında savaş meydanına atıldı. İranlılara Qarabağ ellərini Arazdan adlatmağa imkan vermədi. Tarixçi Mirzə Camal bəy yazır: «Nəhayət, Qarabağ atlıları, polkovnik Cəfərqulu ağanın başçılığı ilə Qapan və Ordubad dağlarında Qızılbaş qoşununa çataraq, döyüşə başladılar. Dar dərələrdə, iki minə yaxın Qızılbaş süvari və piyadasını məğlub edərək, hamısını tutub soyundurdular, atlarını, şeylərini, paltarlarını aldılar.¹¹⁵

Cəfərqulu ağa babasının ölümündən sonra xanlığı öz halal haqqı kimi tələb etdi. Mehdiqulu xan ona rədd cavabı verdi. Qarabağ içində heç kimdən kömək görmədiyindən yumşaldı. Əmisindən mal-mülk istədi. Mehdiqulu xan ona 36 para kənd verdi. Cəfərqulu ağa artıq istəkdə olanda xan hirsələnib hamısını əlindən aldı. İş bu yerə çatanda şikayət etmək fikrinə düşdü.

Sənəd: Qarabağlı Cəfərqulu ağanın təqdim etdiyi məktublardan çıxarış:

“Əlahəzrətin, bütün dünyada ədaləti, insanpərvərliyi və ləyaqəti ilə şöhrət tapan mərhəmətli böyük İmperator-Padşahın müqəddəs adı ona sədaqətlə və canı-dildən xidmət edən hər bir nəsil xidmətlərinə knyaz Sisiyanovun bacçılığı ilə qabiliyyətli

Rusiya qoşunlarının Tiflisə verdiyim vaxtdan mənim mərhum atamın Əlahəzrətin mərhəməti Padşahlar Padşahı Imperatorun güclü himayəsində və təbəəliyinə bütün sədaqəti və səyi ilə iddia etməyə məcbur elədi. Elə həmin vaxtı İran şahının atama fərmanlar göndərsə də, ölkə üzərində tam hakimiyyəti ona verməsilə xanlığı versə də, Əlahəzrətin ədalətinə heyrətlənən mərhum atam həmin təkliflərlə razılaşmadı və Əlahəzrət Rusiya Sarayına bütün sədaqəti xidmət üstün tutdu. Onun təcrübəsi əvvəlcə yüksək şöhrətli Rusiya qoşunlarının Gürcüstan yürüşlərində olan Sisiyanovun yanına gedən Məlik Cümşüdün məruzələrində göstərilmişdir. O vaxt Sisiyanovun yanında olan Məlik Cümşüdün vasitəsilə istənilən təminat alsın. Həmin danışıqların nəticəsi bu oldu ki, Gəncənin indiki Yelizavetpolun alınmasından sonra knyaz Sisiyanov mayor Lisaneviç mənim babam İbrahimxəlil xanı Rusiya Imperatorunun təbəəliyinə girməyə də bənd etmək üçün onun yanına elçi göndərmişdi. O vaxt başqaları da mərhum babamı İran şahına itaət etməyə dəvət etsələr də, mənim atam onlara imkan verməyərək onu özünü bütün ailəsi ilə Əlahəzrətin tabeliyinə və itaətinə verməyə yönəltdi. Mayor Lisaneviç bunun şahididir. Sonra mənim babamın mərhum knyaz Sisiyanovla Kürəkçayda görüşü zamanı o, həm də əsas iştirak edən şəxsi idi və müqavilə bağlayandan sonra özünün daimi səyini sübut edərək öz oğlu Şükrulla ağanı amanat vermişdi. O, həm də Rusiya qoşunu qəbul edərək Şuşa qalasını Əlahəzrətin ixtiyarına vermişdi. Sisiyanov özü və başqa hərbi rəislər bunun şahidi idilər. Mərhum atam ölənə qədər Əlahəzrətə bu cür itaət və sədaqətdə qaldı. Onun ölümündən sonra isə Rusiyaya düşmən olan və nankor adamlar xəyanət göstərməyə başladılar. Lakin mən knyaz Sisiyanov qoşunla Şirvana yola düşəndə mərhum atamın öyüdlərini və söylərini əməl edərək qoşun toplayıb Qarabağ sakinlərini cəzalandırdım. Bunu bilən knyaz Sisiyanov Əlahəzrətin səxavətli mərhəmətinin olunmasında mənə ümid verdi.

Lakin knyaz Sisiyanov olmadığı üçün düşmənlər mənim zəif

və qoca babama üstün gəldilər Onların dilə tutmaqları və yalançı təklifləri ona öz təsirini göstərdi. Lakin mən onun düşüncəsiz şəkildə etdiyi hərəkətlərinə göz yumaraq, işin sonunu gözləməyi qərara aldım, lakin bunlar da onun həyatına son qoyulmasına səbəb oldu. Babam verdiyi anda-yalnız deyim ki, mən bütün vasitələrdən istifadə etdim ki, onu bu işlərdən çəkin-dirim, lakin bunlar təsir etməyəndə mən Şuşa qarniyozunun rəisinə bu qarışıqlıq, çaşib-qalma haqqında açıb dedim və mayor Lisaneviçin gördüyü məktubla Yelizavetpolda olan kiçik qardaşım Şükrulla ağanı ordan qaçıрмаq və oğurlamaq istəyini xəbərdar etdim ki, o, qaçmaq fikrindən vaz keçsin və ona gələn təkliflərdən qorxsun, ömrünün sonuna kimi Əlahəzrətin möhkəm və sarsılmaz siyasətində qalsın. Onun dalınca göndərildim tutmağa və komendanta verməyə çalışdım. Allah özü bilir ki, mən Əlahəzrətə bütün ədalətimlə sədaqətli olmuşam və bunu işlə, babamın bədbəxt ölümünə görə ertəsi gün camaatı sakitləşdirərək mayor Lisaneviçlə birlikdə Qarabağ atları ilə həmin vaxt qalanın qarşısında dayanan İran qoşununa qarşı çıxmağıma və düşmənin darmadağın edilməsində və qovulmasında Əlahəzrətin qoşuna kömək etməklə sübut etmişəm. General-mayor Nebolsin Qarabağ xanlığına kömək etmək üçün Əsgərana gəlişindən sonra isə və öz atlılarımla onun yanına getməklə mümkün qədər xidmət göstərmək istəmişəm, lakin mayor Lisaneviç mənə olan etibarına görə mənə qalada qalıb, idarə etməyi tapşırmışdı, özü isə mənim əmim Mehdiqulu xanla general Nebolsinlə birləşmək üçün getdi. Sonra ordan qayıdaraq qoşunla Ordubada yola düşdü, mən isə onunla birlikdə öz atlı dəstəmi onlarla birləşdirib, İran qoşunlarını darmadağın etdik və Əbül-fət xanın apardığı 3000 ailəyə qədər Qarabağ sakinin geri qaytardıq. Burda əmim Mehdiqulu xanın məndən narazılığın yada salmadan mən Əlahəzrətin qarşısında susa bilmirəm ki, mən Əlahəzrətin xan tutulu ilə ona verdiyi hakimiyyətdən qəbul etməməyimlə onun itaətindən çıxmamağım barədə məndən yazılı şəkildə tələb edəndə mən ona dilimdən kağız verdim ki, nə

qədər ki, o özü Əlahəzrətin möhkəm itaətində olacaq o vaxta qədər ki, mən ona itaətlə tabe olacam və onun hakimiyyətini qəbul edəcəyəm.

Sonra mən bütün ümidlərimi Əlahəzrətin mərhəmətlərinə bağlayaraq alihəzrətin yanına gəldim və özümü sizin mərhəmətinizə və rəhbərliyinizə tapşıraraq ümid edirəm ki, Əlahəzrətin taxt-tacı qarşısında sizin xahişinizlə mən Əlahəzrətin mərhəmətinə yaşidlərim kimi qalmayacağam. Amma ki, alihəzrət mənə nə əmr elə, mən onların hamısını yerinə yetirməyə və sizin məsləhətlərinizə görə hərəkət edərək son damla qamma qədər Əlahəzrətə bütün səyimlə xidmət etməyə çalışacağam¹¹⁶.

* * *

Bu işdə Cəfərqulu ağanı ən çox dəstəkləyən Lisaneviç idi. Hər ikisi birləşib Mehdiqulu xandan qisas almaq fikrinə düşdülər.

1808-ci ildə Qafqaza qraf I.V.Qudoviçi vali təyin etdilər. Cəfərqulu ağa Tiflisə gəldi. Vəliəhdlik hüququnun bərpa olunmasını istədi. Ona babasının, çarın fərmanlarını göstərdilər. Mülkiyyət hüququnu tələb edəndə xana yazdılar ki, Cəfərqulu ağanın mal-mülk istəyi təmin olunsun. Xan qrafa bilgi verdi ki, Cəfərqulu ağa məhdudiyətsiz amirlik iddiasındadır. Qraf I.V.Qudoviç «bir kilimə doqquz dərviş yerləşər, doqquz iqlimə iki padşah yerləşməz» timsalı ilə Cəfərqulu ağanı danlayıb Qarabağa yola saldı.

Cəfərqulu ağa ilə Mehdiqulu xanın incikliyi Abbas Mirzəyə çatanda məktub yazıb ağanı və onun dayağı olan Cəbrayılı elini İrana dəvət etdi. Məktub rusların əlinə düşdü. Podpolkovnik Jenkoviç Cəfərqulu ağanın və Cəbrayılı elinin minbaşısının, yüzbaşılarının tutuqlanmasına buyruq verdi.

İran tarixçiləri qeyd edirlər ki, Qaradağ hakimi Hacı Məhəmməd xan Mustoufi Cəfərqulu xanla həmkarlıq etməyə tələsdi. Onun tövsiyəsi ilə Abbas Mirzə öz xətti ilə Cəfərqulu xana məhəbbətəməz bir məktub yazaraq onu həmkarlığa dəvət etdi. Məktub apararı qasid Soltanbud Əyricəsinin 15 kilometrli-

yində ruslar tərəfindən tutuldu və məsələni general Pauluççiyə çatdırdılar.

1811-ci ildə Cəfərqulu ağa tutuldu. Yaxınlarından minbaşı Lütəli ağa Fuğanı ağa oğlu Cəbrayılıni və başqalarını da ona qoşdular. Abbas Mirzənin məktubunu göstərdilər. Bir də ki, Böyükəli bəy Cəbrayılınin kim olduğunu soruşdular. Cəfərqulu ağa Cəbrayılı elindən olan nökr və rəiyyətləri arasında belə bir adamın olmamasını bildirdi. Yalnız rəiyyətləri içində Bəyalı adında zavallı bir adamın olduğunu aydınlaşdırdı. Ondən əl çəkmədilər.

Hacı Ağalar xan Cavanşir

Ağalar bəy Qasım bəy oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Böyüyüb özünü tanıyandan savaşı sənəti ilə məşğul idi. Qardaşları Hacı Bəylər bəy və Rüstəm bəylə bərabər Mehdiqulu xana xidmət edirdi. Xan bu qardaşların xətrini çox istəyirdi. Onlara Qarabağ ərazisində bas deyinca mülk vermişdi. Müqəddəs Məkkəyi-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Ağalar bəy Zabux, Şəki, Qarakilsə, Öngələvüd, Daşkənd, Qubadlı, Yuxarı Hal kəndlərinin, Hacıağalarbəyli, Şükür-Muğanlı, Bərgüşadlı, Əliyanlı, Tatar, Tatarlı, Xocamusaqlı, Eyvazsərkərli, Zodmanlı, Çullu obalarının yiyəsi idi.

Hacı Ağalar bəy 1810-cu il olaylarında atası Qasım bəylə bərabər Abbas Mirzənin qoşunlarına qarşı göstərdiyi səylərə görə ruslar tərəfindən kapitan çini ilə ödüllənmişdi.

Hacı Ağalar bəy xanlığ dönəmində Sisyan, Tatev, Bərgüşad mahallarının naibi, Zəngəzur ellərinin kələntəri olmuşdu.

1822-ci ildə sonuncu Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan Cavanşir İrana qaçandan sonra yaxınları gözdən salındı. Hacı Ağalar bəyi tutub. Rusiyanın dərinliklərinə sürgün etmək istədilər. Lakin bir təhər aradan çıxmağı bacardı.

1826-cı ildə Hacı Ağalar bəy Şuşada ruslara qarşı qiyam qaldırıb, İrana keçdi. Abbas Mirzə ona xan ünvanı ikram edib, ordusunun bir dəstəsinə başçı tikdi. Hacı Ağalar xan ruslara qarşı can-başla mübarizəsini davam etdirdi.

Hacı Ağalar xan qacar ordusunda Qarabağ atlı dəstəsinin sərkərdəsi idi. K.N.Smironov yazır: «İsmayıl Mirzənin rusların üzərinə hücumu Gorusun şərqindən oldu. Naxçıvan alayının süvariləri Hacı Ağaların (Qarabağ atlılarının başçısı) başçılığı altında Naxçıvan yolu ilə irəliləyib, Xınzırək və Gorus arasında rusları mühasirə etdilər. Ruslardan 6 dağ topu və 1000 nəfər əsir götürdülər».¹¹⁷

Hacı Ağalar xan başqa bir hücumda, Həkəri çayının yaxınlığında, rus qoşununa xeyli ziyan vurmuş və əsir götürmüşdü. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazırdı: «Kapitan Hacı Ağalar bəy ki, mütai-Qızılbaş idi, xəbərdar olub, neçə nəfər bəyzadələrin ittifaqı ilə əkradin süvarə və piyadələri ilə gəlib, çayın bu tərəfini kəsiblər. Bir heyət ilə, iki tərəfdən macal verməyib, soldatı aralığa alıb və bəzisini qılıncla öldürmüş və bəzilərini giriftari-kəməndi-üsar etmişdilər ki, onlardan bir nəfəri fəlahi olub fərar etməyə macal və məqdur olmamışdı».¹¹⁸

Bu hadisə ilə bağlı tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Hacı Ağalar Xudafərin körpüsü ətrafında dayanan Abbas Mirzəyə xəbər verdi ki, qullarağası Qasım xan qoşundan bir dəstə tüfəngçi qulam və iki top götürüb, Qaradağ yolu ilə gəlib, Həkərə çayının yanında ruslara çatmış, hər iki tərəfdən qoşunlar arasında şiddətli vuruşmalar olmuşdur. Bir tərəfdən qızılbaşlar, digər tərəfdən Hacısamlinin kürdləri və qeyri türklər, eləcə də günəşin istisi, yolların çətinliyi, əyri-üyrülüüyü ruslara mane olduğu üçün qalaya gələ bilmədilər və batolyonu suya çatdırma bilməyib, dağıldılar. Bəziləri qətl olundu və bir hissəsi də əsir düşdü...».¹¹⁹

Hacı Ağalar xan İran qoşunlarının xeyrinə bilgilər toplayırdı. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «O gecə bir nəfər ruslardan üz döndərib, qızılbaşlarla birləşən Hacı Ağalar bəy Qarabağlının yanından gəlib, rusların kənddən çıxıb harayasa naməlum bir tərəfə getdiklərini xəbər verdi. Bu xəbərdən qızılbaş qoşunlarının içərisinə qorxu və həyacan düşdü. Qorxudan gecə qoşunun yerini dəyişdilər. O yerlərdə olan Pirsəng təpəsində

səngər qazıb, vuruşu gözləyirdilər. Sübhə yaxın ayrı bir xəbər gəldi ki, ruslar öz qoşunları ilə birləşmək üçün Şuşa qalasına tərəf getdilər».¹²⁰

Abbas Mirzə 1826-cı ildə Azərbaycanda yürüşdə olarkən, Bərgüşad mahalında Hacı Ağalar xangildə qonaq qalmışdı. Tarixçi Mirzə Yusif yazır: «Abbas Mirzə bu şad xəbəri eşitdikdən sonra ordunu ordaca qoyub, Gorunruz (Qazıdərə - müəlliflər) kəndinə gəldi. Burda ölən və əsir düşən rusların, başçıları ilə birlikdə, sayı 300 nəfər idi. Əsirlərin içərisində pokovnik Nazimov və mayor Kovalenski də var idi. Abbas Mirzə onları Gorunruz kəndinə Hacı Ağaların yanına qonaq gətirdi».¹²¹

İran tarixçisi Əminə Pakrəvan Hacı Ağalar haqqında bilgi verir. Nədənsə onun adını qardaşının adıyla qarışdırıb, Hacı Bəylər kimi qeyd edir. Cahangir Mirzənin «Tarixi no» adlı əsərində Hacı Ağalar getdiyi halda Pakrəvan yanlışlığa yol vermişdir. O, yazır: «Şahzadənin ordusunun bulunduğu məkana yaxın bir yerdə Hacı Bəylər (söhbət Hacı Ağalar xandan gedir - müəlliflər) oturmaqda idi. Hacı Bəylər kiçik bir bölgənin xanı idi. Əslində onun sahib olduğu yer İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xana mənsub idi. Mehdiqulu xan Təbrizə mühacirət etdikdən sonra Hacı Bəylər oranı qəsb etmişdi. Rusların yenilməzliyinə güvənərək mühacir xanların ərazilərini ələ keçirib və ruslarla işbirliyi yapan bu xan Azərbaycan ordusunun (Qacar ordusunun - müəlliflər) qələbəsindən qorxuya düşmüşdü. Özəlliklə də Şeyxülmülkün xidmətində olan Mehdiqulu xan qardaşları ilə birlikdə öz torpaqlarına geri dönməkdəydilər. Rusların Qarabağdan uzaqlaşmasını gören Hacı Bəylər, Abbas Mirzənin yanında bulunmaq amacı ilə neçə yüz süvarisini şahzadəyə təqdim etdi. Özəlliklə rus əsgərlərinin Ərdəbilə göndərilməsini öz gözü ilə gördüyü üçün bütün ümidləri suya düşmüş kimi bir halı var idi. Hacı Bəylər, Mehdiqulu xanın qarşısında özünü qorumaq üçün biricik qurtuluş yolu kimi Abbas Mirzəyə yaxınlaşmağı gördü. Abbas Mirzə də Azərbaycan ordusunun ona verə biləcəyi bilgilərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq onunla sərt davranmadı».¹²²

Əminə Pakrəvanın yanlılığı, diqqətsizliyi, hətta deyərdik ki, qərəzliyi hər cümlədə duyulur. Hacı Ağalar xan nə qəsbkar, nə qorxaq, nə satqın, nə də dönük idi. Hələ 1822-ci ildən ruslarla hər bağlantısını kəsən Hacı Ağalar xan meylini qacarlara salmışdı. O, torpaqlarının azad olunmasını istəyirdi. Inanırdı ki, Abbas Mirzə Qarabağı ruslardan təmizləyib, xanlığı bərpa edəcək. Ümumiyyətlə, Hacı Ağalar xanın xətrini Abbas Mirzə çox istəyirdi.

Cavanşir elinin Sarıcalı oymağının Behbudalılar tayfası həmişə Qarabağ xanlarını dəstəkləmişdilər. Mehdiqulu xanın ən inandığı adamlar bu tayfadan çıxmışdılar. Xan İranda olarkən qardaşlarından çox Hacı Ağalar xanın ruslar tərəfindən dustaq edilmiş kiçik qardaşı Rüstəm bəyi arzulamışdı. Çox yəqin ki, İran tarixçisi Hacı Ağalar xanla Mehdiqulu xanın qohumluq əlaqələrindən xəbərsiz idi. Qarabağın adlı-sanlı bəylərindən, İyirmidörd mahalının naibi, sərhədçibaşı, podporuçik, tarixçi Mirzə Adıgözəl bəy Abbas Mirzənin əlində əsir olarkən həyatına qarşı Rüstəm bəyi zəmin göstərmişdi. Hətta Mehdiqulu xana hədə dolu məktub da göndərmişdi. Məktubda yazılırdı: «...Xan, mən bu zəncirə düşəndən özümü ölmüş bilirəm. Lakin bu qədər var ki, mən burada ölən kimi, ruslar da Qalada dustaq olan bəyləri öldürəcəklər. İstəmirəm ki, mənə görə, o qədər bəylər ölsün. Xüsusilə Rüstəm bəy»¹²³ Mehdiqulu xan bu məktubu alıb, oxuyandan sonra Hacı Ağalar xanı çağırırdı, Kərim xanla bir yerdə Naibəssəltənənin yanına yollamışdı. Abbas Mirzə Hacı Ağalar xanı dinləyib, Mirzə Adıgözəl bəyi öldürməkdən vaz keçmişdi.

Mirzə Adıgözəl bəy qaçmaq fikrinə düşəndə onu dardan Hacı Ağalar bəy qurtarmışdı. Tarixçi yazır: «Səhərə bir saat qalmış (şahzadə) Xacə Ələskər xacəbaşını və Hacı Ağalar xanı göndərdi ki, mənə burdan çıxarsınlar. Onlar and içdikləri vaxt mən Hacı Ağalar xana dedim: «Sən nə üçün and içirsən, məgər bizim (bir-birinə) etibarımız yoxdu? Mənim sənə etibarım var». Onlar ilə çıxıb, Hacı Ağalar xanın evinə getdik. Şorba gətirildilər içib, bir az istirahət etmək istədik. Haman saat fərraş gəlib, bizi

apardı. Gördük ki, bizlərə bələdcilik edən sünni İbrahimi şaqqalamış və həbsxana məmurunun gözlərini çıxarmışlar. Bizləri hüzurə çağırmaq münasibətilə də yüz min nəfərdən artıq Təbriz əhalisi tamaşaya çıxmışdı. Şahzadə meydanın (yuxarı) başında durmuşdu. Bizi görəndə qəzəblənib, mənə buyurdu: «Ey kafir, rusun donuz supu ilə çaxırını yadına düşdüyü üçün qaçdın?» Mən ərz etdim: «Sən padşahsan, sənə bir saat ədalətin, min ilin ibadətindən artıqdır. Qarabağda da buyurdunuz ki, ruslarla şərab içib, belə olubsan. Halbuki mən ömrümdə onun dadını görməmişəm. Bir dəfə xəbər almadınız ki, doğrudur, ya yalandır».

Mən belə dedikdə. Hacı Ağalar xana buyurdu: «Bu nə deyir». Hacı Ağalar xan ərz etdi ki, sənənin başın üçün doğru deyir. Ondan sonra bir saatdan artıq mənə danışdırdı.

Hər nə buyurdu cavab verdim. Axırda Hacı Ağalar xan ərz etdi: «Siz buyurdunuz ki, Mirzəni qardaşın Rüstəm bəyin əvəzinə sənə mərhəmət edəcəyəm». Buyurdu: «Verdim».

Hacı Ağalar xan mənə oradan öz evinə apardı. Əlimin yarısına məlhəm qoydu. Özümə paltar tikiydi. Bir neçə gün bu qayda ilə yaşayırdım. Sonra Madatov Mişkin tərəfinə gəldi. Bu zaman Mustovfi Mirzə Məhəmmədəli demişdi ki, rus gəlib, mütləq mühasirəyə girmək lazım gələcəkdir. Bunun Təbrizdə olması məsləhət deyil, gərək Şahi dəryasının adasında saxlansın. Bu sözü Hacı Ağalar xan etmişdi, çox yalvarıb-yaxardı. Axırda mənə Təbrizdən çıxarıb, Bənab kəndinə apardılar».¹²⁴

Hacı Ağalar xan 1834-cü ildə İranda vəfat etdi.

Hacı Ağalar xanın törəməsi Qarabağı soyadını daşıyır.

Hacı Ağalar xan Məstan xanımın həyat qurmuşdu. Qasım xan, Məhəmməd bəy adlı oğulları, Aftab bəyim, Xırda bəyim, Dürnisə bəyim, Şəhribanu bəyim adlı qızları vardı.

Rüstəm bəy Cavanşir

Rüstəm bəy Qasım bəy oğlu Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xanın sevimli bəylərindən sayılırdı. Xan hara gedirdisə Rüstəm bəyi özündən ayırmır-

dı. O, divanxanada möhrdar vəzifəsində xidmət edirdi.¹²⁵

Rüstəm bəy görkəmli sərkərdə, bacarıqlı başbuğ idi. Qarabağ xanlığına yürüş edən neçə-neçə qoşunun önünə çıxıb cəngi-cidal etmişdi. Ruslar Qarabağı ələ keçirəndən sonra Mehdiqulu xanın yaxın adamlarına hərbi rütbələr vermişdilər. Rüstəm bəyə kapitan çini versələr də özlərinə tərəf çəkə bilmədilər. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra onu tutdular. Bir az mühakimədən sonra buraxdılar.

Rüstəm bəyin qardaşlarına görə başı bəlalar çəkmişdi. Feyzi bəy, Fərzi bəy, Baxşalı bəy öncədən İrana qaçmışdılar. Onların üstündə xain damğası vardı. 1826-cı ildə digər qardaşları Hacı Ağalar bəylə Hacı Bəylər qiyam qaldırıb, ruslara xeyli korluq verib Arazı adladılar. Rüstəm bəyi tutub zindana saldılar. Səbəb göstərmişdilər ki, oğlu Əsəd bəy Mehdiqulu xanın yanına qaçmışdı. Qardaşı Hacı Ağalar bəylə qardaşı oğlu Nəcəfqulu bəy tez-tez Arazdan keçib sərhədyanı kənd və obalara basqın edirdilər. V. Q. Madatov ona göz verib işıq vermir.

Rüstəm bəy Şuşa zindanında dustaq yatarkən qardaşları İran tərəfindən ruslara qarşı vuruşurdular.

Mirzə Adıgözəl bəy Abbas Mirzənin əlində əsir olarkən həyatına qarşı Rüstəm bəyi zəmin göstərmişdi. Hətta Mehdiqulu xana hədə dolu məktub da göndərmişdi. Məktubda yazılırdı: «...Xan, mən bu zəncirə düşəndən özümü ölmüş bilirəm. Lakin bu qədər var ki, mən burada ölən kimi, ruslar da Qalada dustaq olan bəyləri öldürəcəklər. İstəmirəm ki, mənə görə, o qədər bəylər ölsün. Xüsusilə Rüstəm bəy»¹²⁶

Rüstəm bəyin xətrini çox istəyən Mehdiqulu xan Abbas Mirzədən xahiş etmişdi ki, Mirzə Adıgözəl bəyə hələlik əl vurmasın.

Rüstəm bəy 1826-cı ildə Bakı şəhərinə sürgün olunmuşdu.

1827-ci ildə Mehdiqulu xan qayıdıb, Qarabağa gəldi. Bütün tərəfdarları kimi Rüstəm bəy də bağışlandı. Rüstəm bəyə bağlı torpaqlar alınıb, dövlət (xəzinə) hesabına keçirilmişdi. Sonralar ümumi bağışlanmada torpaqların bir hissəsi yiyələrinə qaytarıldı. Rüstəm bəy Gülablı, Keşişkənd, Gorunzur, Edilşah-

lı, Süleymanlı, Qazıyan adlı kəndlərin, Mollagülüsərkarlı, Hü-sənsərkarlı, Şahverdisərkarlı, Qaraçı-Türkman, Hacılar və Əhmədli obalarının yiyəsi idi. Onun mülkündə 200 çuval, yəni 1500 pud çəltik becərilirdi.

Rüstəm bəy mayor rütbəsi ilə Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Sonra Zəngəzur qəzasına naib təyin edilmişdi.

Rüstəm bəy Şuşa şəhərində daim bir-biriylə mübarizə aparan iki qrupdan birinin, Cavanşir qrupunun başçısı idi. Düşmən tərəfə, Kəbirli qrupuna Mirzalı bəy Hacı Hüseynəli bəy oğlu başçılıq edirdi. 5 fevral 1832-ci ildə Şuşa şəhər sakini, rus kəşviyyatçısı Kazım bəy Əlimərdan bəy oğlu yazır: «Qarabağda iki partiya fəaliyyət göstərir. Biri Kəbirli, digəri Cavanşir adlanır. Birinci partiya Mehdiqulu xana xidmət edir. Polkovniklər: Cəfərqulu ağa, Xanlar ağa, Mirzalı bəy və başqaları. Onların yanında cəsus soyundan olan, məşhur firildaqçı Mirzə Allahqulu da var. O, digər partiyadan xəbərlər yığıb, xana gətirir. Polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşir partiyasına mənsub olan Mayor Rüstəm bəyi aradan götürmək istəyir. Cəfərqulu ağa xana bildirdi ki, Rüstəm bəyin nəvəsi Mustafa bəyi özündən kənar etsən, şübhə səndən uzaq olar, inam qazanarsan.

Başçıların Kəbirli partiyasını dağıtması lazımdır. Ora üzv olmuş bəylər özlərində böyük sirlər gizlədirlər».¹²⁷

Rüstəm bəyin törəməsi Rüstəmbəyov soyadını daşıyır.

Rüstəm bəy Şahpəri xanım ilə ailə qurmuşdu. Əsəd bəy, Hüseyn bəy adlı oğulları, Zeynəb xanım, Nabat xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağı

Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu 1780-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. O, ibtidai təhsilini bu şəhərdə alıb. Uşaqlıq dövrü köçkünlükdə keçib. Ağaməhəmməd xan Qacarın Qarabağa yürüşü zamanı ailəsi ilə birlikdə qaçıb Gürcüstana sığınıb. Gürcüstanda işğalçılıq əməllərini həyata keçirən rus ordusunda qulluğa başlayıb. Savadlı olduqları üçün «mirzə» ünvanı daşıyırdı.

Qarabağa qayıdan Mirzə Adıgözəl bəy Mehdiqulu xana xidmət edib. Xan İrana qaçandan sonra komendant tərəfindən mahala naib təyin edilib. Bioqrafiyasında yazır: «Məzkur xan sərhəddin o tərəfinə getdikdə dövlət başçıları mənə iyirmidörd mahalına naib təyin etdilər».¹²⁸

Mirzə Adıgözəl bəy və qardaşlarının əsas mülkləri iyirmi-dörd mahalının ərazisində yerləşirdi.

Mirzə Adıgözəl bəyin və qardaşlarının mal-mülkləri Rusiya-İran savaşlarında talan olmuşdu. Onlar özlərini barışdan sonra düzəldə bildilər. Mirzə Adıgözəl bəy isə əsirlik həyatı yaşamışdı...

Qayıdandan sonra naib vəzifəsini yenidən icra etməyə başladı.

1828-ci ildən sonra Mirzə Adıgözəl bəyin mahal ərazisində xeyli mülkü vardı. Bayəhmədli, Cinli-Boluslu, Qazaq-Nəsibli obaları, Varvara, Alpout, Rəhimli və başqa kəndlər onun özəl mülkü sayılırdı. Bunlardan başqa Balçılı obası, Manik, Şama-bad, Divararxı mülkləri ona məxsus idi. Kabablı, Şütür, Baldaşın, Goran, Talış, Qaraçinar, Sarov kəndlərində torpaqları vardı. Goran çayı boyunca bütün yataqlar onun idi. Saydıqlarımızdan əlavə xeyli yaylaqlara, qışlaqlara, ayrı-ayrı yerlərdə yataqlara, zavod ərazisinə və saysız torpaq sahələrinə yiyələnmişdi.

Mirzə Adıgözəl bəy rus ordusunda podporuçik, poruçik və kapitan rütbələrində xidmət etmişdi. Təqaüdə çıxandan sonra əyalət məhkəməsində çalışmışdı.

Mirzə Adıgözəl bəy 1736-cı ildən 1828-ci ilədək Qarabağın siyasi olaylarına güzgü tutan «Qarabağnamə» adlı tarixi əsər yazmışdır.

Mirzə Adıgözəl bəy 1848-ci ildə sentyabrın 9-da vəfat etmiş, özəl mülkü Rəhimlidə dəfn olunmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəyin Hüseyin bəy, Haqverdi bəy, Məmmədqasım bəy və Həsənqulu bəy adlı oğulları, Balaxanım xanım, Sayalı xanım adlı qızları vardı.

Adıgözəl bəy Təklənski

Adıgözəl bəy Dərvişqulu bəy oğlu 1785-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Təklə-Qaradolaq obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Obalarının yüzbaşısı olmuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Xan İrana qaçandan sonra ruslara işləmişdi. Qardaşı İmamqulu bəylə bərabər Dəmirçihəsənli mahalını idarə etmişdilər. Praporşik hərbi rütbəsi almışdı. Qarabağda Təklənski soyadı ilə tanınırdı. Tərəmələri Adıgözəlov soyadını daşıyırlar.

Adıgözəl bəy böyük mülkədar idi. Şuşa şəhərində inarətə, rəziyyətlərə, Qaradolaq, Şahsevən adlı obalara, Kürətan torpağında mülklərə yiyələnmişdi.

Adıgözəl bəyin Hümbətəli bəy, Atakişi bəy, İbiş bəy, Sadıq bəy, Məmməd bəy adlı oğulları vardı.

Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir

Məhəmmədqasım ağa İbrahimxəlil xan oğlu 1786-cı ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Anası Allahyar bəy Üngütlünün, əslində isə Allahyar bəy Molla Hüseyinli bəy oğlu Dədəlinin qızıdır (AKAK-a görə). Saray təhsili almışdı. Kürəkçay sazişinin nəticəsində podpolkovnik rütbəsi daşıyırdı. 1830-cu ildən sonra polkovnik rütbəsi verdilər. Xidmətlərinə görə canişin Yermolovdan ildə 600 gümüş manat təqaüd alırdı.¹²⁹

Məhəmmədqasım ağa böyük mülkədar idi. Dövlətyarlı, Qaynaq, Azıq, Gövşat, Dərəbas, Əlişarlı, Qaraqoyunlu adlı kəndləri, Çobankərə, Məburlu, Nökər, Arasbarlı-Gəmiçi adlı obaları vardı.

Məhəmmədqasım ağa təxminən 1844-cü ildə vəfat edib.

Məhəmmədqasım ağa Tiflisli vəzir mirzə Rəbinin qızıyla. Əsəd bəy Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xədicə bəyimlə, Qəhrəman bəyin qızı Hüsnücahan xanımla dünya evinə girmişdi. Bu nikahlardan Nəcəfqulu ağa, Paşa ağa, Kərim ağa, Qasım ağa adlı oğulları, Böyükxanım bəyim, Cahan bəyim adlı qızları olmuşdu.

Sadıq bəy Hacı-Cavanşir

Sadıq bəy Məhəmməd xan bəy oğlu 1786-cı ildə Qarabağın Cavanşir-Dizaq mahalının Şərifbəyli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdi. Cavanşir-Dizaq mahalın dargası olmuşdu. Xanlıq ləğv olunandan sonra Sadıq bəy rus üsul-idarəsində məmur işləmişdi. II Rus-İran savaşları başlayanda Qasım bəy İrana Mehdiqulu xanın yanına qaçmış, qardaşı Mirzə Camalın tutulmasını eşidib, geri dönmüşdü. Rus hakimyyəti onu bağışlamış, mülkünü qaytarmışdı.¹³⁰

Sadıq bəy Cavanşir 1828-ci ildə Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Alayın 3-cü yüzliyünün naibi idi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Sadıq bəy Cavanşir 1829-cu ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Sadıq bəyin törəmələri Vəzirov soyadını daşıyırlar.

Sadıq bəyin Rüstəm bəy, Həsən xan bəy, Hüseyn xan bəy və Tağı bəy adlı oğulları vardı.

İsmayıl bəy Qarabaği

İsmayıl bəy Qatırçı Murad bəy oğlu (bəzi mənbələrə görə Süleyman bəy oğlu) 1786-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Sarıçalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Otuziki mahalının naibi olmuşdu. Xan İrana qaçandan sonra ruslara xidmət etmişdi. Kapitan rütbəsi daşıyırdı.

1832-ci ildə Şirvan xanı Mustafa xan İrandan, qaçqınlıqda yaşadığı Şəkərli kəndindən vətənə dönür. Onu Tiflisə göndərirlər. Yolüstü Şuşada Mehdiqulu xanın qonağı olur.

Dost-tanış, Qarabağın adlı-sanlı bəyləri yığılır. Yeyib-içəndən sonra Mustafa xan söhbət əsnasında soruşur ki, Qarabağ bəyləri niyə bir-birini qırırlar? Günah kimdədi, Mehdiqulu xanda və ya bəylərdə?

Mehdiqulu xan deyir:

- Mən qarabağlı deyiləm, qarabağlı olsaydım, mənə qarşı bu hallar baş verməzdi. Xanlıq çağında süfrəmin qırağında əyləşənlər indi mənə kəllə atırlar.

Kapitan İsmayıl bəy Murad bəy oğlu yerindən söz atır:

- Sən özünü qarabağlı saymırsansa, biz də səni qarabağlı hesab etmirik.

Mehdiqulu xan hirsələnib, qaydır:

- Qatırçı bəy olanda əlbəttə, mənə saymaz!..

İsmayıl bəy böyük mülkədar idi. Mərzili (İsmayılbəyli), Abdal kəndlərinin yiyəsi idi.

İsmayıl bəyin törəmələri İsmayılbəyov soyadını daşıyırdılar.

İsmayıl bəyin Cəfər qulu bəy, Əhməd bəy, Abdulla bəy, Şükür bəy adlı oğlanları vardı.

İmamqulu bəy Təklənski

İmamqulu bəy Dərvişqulu bəy oğlu 1787-ci ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Təklə-Qaradolaq obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Obalarının yüzbaşısı idi. Mehdiqulu xan Sarıçalı-Cavanşirə xidmət etmişdi. Xan İrana qaçandan sonra qardaşı Adıgözəl bəylə birgə Dəmirçihəsənli mahalını idarə etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.

İmamqulu bəy böyük mülkədar idi. Vərəndə mahalında Ağbulaq adlı kəndə, Dəmirçihəsənli mahalında Qaradolaq, Şahsevən adlı obalara, Kürətan torpağında mülklərə yiyələnmişdi.

İmamqulu bəy Təklə soyadı ilə tanınırdı. Törəmələri İmamqulubəyov soyadını daşıyırdılar.

İmamqulu bəyin Məmiş bəy, Süleyman bəy, İbrahim bəy, Cəfər qulu bəy, Əli bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Əhməd bəy Davatdarov

Mirzə Əhməd bəy Mirzə Əli bəy oğlu 1793-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı.

Savadlı olduqları üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. II rus-İran və rus-Osmanlı savaşlarında iştirak etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Mirzə Əhməd bəy Davatdarovun əsas xidməti Şamxor vurşması ilə bağlıdır.

1826-cı il sentyabrın 3-də səhər tezdən İran ordusu rus qoşunlarının düşərgəsinə doğru hərəkət etdi. Şamxor yaxınlığında düzənlikdə qanlı döyüş başlandı. Kazaklar və süvarilər döyüşə birinci olaraq girdilər. Gürcü dəstəsi hücum edən rus qoşununun sağ cinahında fəaliyyət göstərirdi. O, İran qoşunlarının bir neçə dəfə üstün qüvvəsi qarşısında sarsıldı. Döyüşün həlledici anında dəstə mövqeyini saxlaya bilməyəcəyindən ehtiyat edən Mədətov zabitlərdən birini göndərərək, ona gürcü könüllülərini köməyə aparmağı əmr etdi. Birləşmiş qüvvələr İran süvari qoşunu ilə döyüşə atıldı. Sonra isə bütün rus qoşunu hücum keçdi və düşmən geri çəkilməyə məcbur oldu.

İran ordusu Şamxorçay yanında möhkəmlənməyi, sonra isə rus qoşunu üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Lakin hücum edən rus qoşununun zərbələri altında şah qoşunları pərən-pərən düşdü. Şah qvardiyası qılıncdan keçirildi, süvari qoşunun təqib etdiyi sağ qalmış sərbazlar qaçmağa başladılar. Bu süvari qoşun "İran ordularına xeyli zərbə vurdu və çoxlu qənimətlər ələ keçirdi".

Şamxor məğlubiyyətindən sonra İran ordusu tələsik Gəncədən geri çəkildi, sentyabrın 4-də general Mədətovun rus dəstəsi Gəncəyə daxil oldu. Sentyabrın 9-da rus korpusunun əsas qüvvələri Gəncəyə gələrək general Mədətovun qrupu ilə birləşdi.

Bu zaman Şamxor məğlubiyyətini eşidən Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkməyə və oğlunun əzilmiş qoşununun köməyinə hərəkət etməyə məcbur oldu. O, Şuşa ətrafında ərzaq və digər ehtiyatları olan 10 minlik qoşun saxladı. Şuşa qalasının rəisi özünün sərəncamında olan azsaylı qarnizonun qüvvələri ilə düşmən düşərgəsinə hücum etdi və "qələbə çaldı. İranlılar qaçıb dağıldılar və bütün qaliblərin əlinə keçdi".

İran ordusunun yaxınlaşdığını eşidən rus komandanlığı zər-

bə qrupunu Gəncə yaxınlığında cəmləşirdi. Sentyabrın 10-da sonralar Yermolovu əvəz edən Paskeviç də əlavə qoşunla buraya gəldi. Rəqiblər döyüş meydanında üzbəüz dayanmışdılar. Rus qoşunu 8700 adamdan ibarət idi. İran ordusu 15500 nəfərlik nizami piyadadan, 10700 nəfərlik süvaridən ibarət idi.

Mirzə Əhməd bəy mülkədar idi. Cavanşir mahalının Mahruzlu, Otuziki mahalının İmirli, İyirmidörd mahalının Ərəb kəndində torpağa və rəiyyətə yiyələnmişdi.

Mirza Əhməd bəyin Rzaqulu bəy, Əbdülkərim bəy, İbrahim bəy adlı oğlanları vardı.

Qasım bəy Muğanlı

Qasım bəy Vəli ağa oğlu 1795-ci ildə Dəmirçihəsənli mahalının Muğanlı obasında anadan olmuşdu. Obalarına başçılıq etmişdi. 1823-jü ilə bağlı rus qaynağına görə obalarının yüzbaşısı idi.¹³¹

Qasım bəy Muğanlı 42-ci Yeger alayında xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı. 1826-cı ildə ruslara qarşı qiyam qaldıraraq, yaxınları ilə İrana qaçmışdı. Mehdiqulu xanla birləşmişdi. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «Qarabağ bəylərinin və mülklərinin bir hissəsi qaladan uzaq olduqları üçün oraya gələ bilmədilər. Qalanları isə istər-istəməz Abbas Mirzənin və Mehdiqulu xanın yanına gəlib, onların itaətlərində olacaqlarını izhar etdilər. Məsələn, çiləbördlü Məlik Vanya, Məlik Aslan Dizaği, Təklə-Muğanlının başqa bəyləri, eləcə də qeyri bəyləri Mehdiqulu xanın yanına gəldilər»¹³²

Qasım bəy 1826-cı ildə qardaşı oğlu Vəli ağanın tutulduğunu eşidib, İrandan qayıtmışdı. 4 dekabr 1826-cı ildə praporşik Adıgözəl bəylə bərabər Dəmirçihəsənli mahalının naibi təyin edilmişdi.¹³³

Qasım bəyin Balakişi bəy, Ağalar bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları vardı.

Məşədi Abbas bəy Muğanlı

Abbas bəy Qəmbər bəy oğlu 1796-cı ildə Dəmirçihəsənli mahalının Muğanlı obasında anadan olmuşdu. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. Sonra Qarabağ Atlı Alayının 3-cü yüzliyünün vəkili olmuşdu. Müqəddəs, pak Xorasan torpağını ziyarət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.¹³⁴

Məşədi Abbas bəyin İbiş bəy, Şirin bəy adlı oğulları vardı.

Əli bəy Kəbirli

Əli bəy Mirzalı bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Gəncliyi savaflarda keçmişdi. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. Sonra rus ordusunda II rus-İran savaflına qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı. Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdu. Kavalər Əli bəy kimi tanınmışdı.¹³⁵

Əli bəy ordudan tərxis olduqdan sonra ata mülkünü idarə etməklə dolanırdı. Zəngəzur (Tatev) mahalında Gorunzur, Əliquluşağı, Qaraçorlu mahalında Sos-Zabuq, İyirmidörd mahalında Bərdə, Hətəmxan-Qarqucaq, Qazax-Rəhimli, Tərəkəmə-Mirzalıbəyli, Kəbirli mahalında Arasparlı, Qiyaməddinli adlı kənd və obaları vardı.

Kavalər Əli bəy 15 iyun 1848-ci ildə vəfat edib.

Kavalər Əli bəy Hacı Ağalar xan Sarıcalı-Cavanşirin qızı Xırda bəyimlə yaşam qurmuşdu. Hüseynəli bəy, Fətəli bəy, Həsənəli bəy və Mahmud bəy adlı oğulları vardı.

Cəfər bəy Kəbirli

Cəfər bəy Hacı bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında praporşik rütbəsində qulluq etmişdi.

Cəfər bəy Kəbirli gümüş medalla təltif olunmuşdu.¹³⁶

Cəfər bəyin Səhliyalı bəy adlı oğlu, Pəricahan xanım, Püstə xanım, Mələk xanım adlı qızları vardı.

İbrahim bəy Mehdi bəy

İbrahim bəy Mehdi bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu.

İbrahim bəy 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsində iştirak etmişdi. Komendantlıq tərəfindən medalla təltif olunmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı.

İbrahim bəyin Ağa bəy adlı oğlu vardı.

Zeynal bəy Zeynalbəyov

Zeynal bəy Məhəmmədxan bəy oğlu 1798-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında, sonra mədrəsədə oxumuşdu. Öncə Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirə, sonra ruslara xidmət etmişdi. Sərhəd dəstəsində sultan yardımçısı vəzifəsində qulluqda olmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı. Sonra poruçik rütbəsinə yüksəlmişdi.

Zeynal bəy Səkinə xanımla ailə qurmuşdu. Ələkbər bəy, Məhəmmədxan bəy adlı oğulları, Aftab xanım və Zeynəb xanım adlı qızları vardı.

Şahgəldi bəy Sultanov

Şahgəldi bəy İbrahim sultan oğlu 1798-ci ildə Qarabağın Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə iyəlilik edirdi.¹³⁷

Şahgəldi bəy çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Şahgəldi bəyin İsa bəy, Xələf bəy, Abbas bəy adlı oğlanları vardı.

Abbasqulu bəy İsmayıl xanov

Abbasqulu bəy 1799-cu ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Hal kəndində dünyaya gəlmişdi. Bəzi bilgilərə görə, Abbasqulu bəy Səfərəli bəyin qız nəvəsidir. İsmayıl xan mirzə

Sultan xan oğlu Dünbili-Halinin oğludur. İsmayıl xan öləndən sonra Səfərəli bəy nəvələrini yanına gətirmişdi. Abbasqulu bəy öncə Səfərəlibəyov soyadını daşıyırdı. Sonra İsmayılخانov soyadını qəbul etdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almış, şərq dillərini, rus dilini bilirdi. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Qəza idarəsində məmur işləmişdi.

Abbasqulu bəy Böyük xanım Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Səməd bəy, Əhməd bəy, Mahmud bəy adlı oğulları vardı.

Əli bəy Poladov

Əli bəy Məşədi Tanrıverdi oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusunda qulluq etmişdi. Prapoşik rütbəsi almışdı.

Əli bəy ordudan tərxis olduqdan sonra Mehdiqulu xanın işlər müdiri işləmişdi. 1822-ci ildə xanla bərabər İrana qaçmışdı. 1828-ci ildə vətənə dönmüşdü.

Əli bəy mülkədar idi. Dizaq mahalında Zamzur kəndinin yarısına, Cavanşir mahalında Poladlı abasının yarısına sahib idi.

Əli bəy Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanım ilə ailə qurmuşdu. İbrahim bəy, Abdulla bəy, Xudadad bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Böyük bəy Nuribəyov

Böyük bəy Nuru bəy oğlu 1799-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. II Rusiya-İran müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı.

Böyük bəy ordudan tərxis olduqdan sonra özəl təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdu. Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Bir çox mahallarda kənd və obalara yiyələnmişdi. Xeyli rəiyyəti vardı. Müqəddəs Məkkəyi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

1848-ci ildə tərtib edilmiş Şuşa şəhərin Kameral təsvirində ona tabe olan kəndlilərin adları çəkilir. Bundan başqa, XIX yüz

ilin Qarabağ müəlliflərinin birisi olan Baharlının “Əhvalati Qarabağ” əsərində qeyd olunur ki, Hacı Böyük bəy kiçik qardaşı Hacı İskəndər bəylə Şuşa şəhərində karvansaraların birisini bərpa etmişlər.

Hacı Böyük bəy Nuribəyov 1870-ci ildə vəfat edib.

Hacı Böyük bəy Rəxşəndə Sultan xanım Bəhmən Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla və Hürü xanım mirzə Rüstəm bəy qızı Vəzirova ilə dünya evinə girmişdi. Cahangir xan adlı oğlu, Balaxanım xanım, Mələkcəhan xanım adlı qızları vardı.

Əmiraslan bəy Sarıcalı-Cavanşir

Əmiraslan bəy Rüstəm bəy oğlu 1800-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Böyük mülkədar idi. Şəhərdən Cavanşir mahalının Nəmirli kəndinə köçmüşdü. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Əmiraslan bəy 1835-ci ildə Cavanşir mahalının naibi olmuşdu.

Əmiraslan bəyin törəməsi Aslanbəyov soyadını daşıyırdı.

Əmiraslan bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu vardı.

Salah bəy Saatlı

Salah bəy mirzə Məmmədqulu bəy oğlu 1800-cü ildə İyir-midörd mahalının Saatlı kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Qarabağ atla alayında naib kimi xidmət etmişdi. 1829-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı.

Salah bəy 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Praporşik Salah bəy bir sürə Cavanşir mahalında naib olmuşdu. Onun törəməsi Salahbəyov soyadını daşıyırdılar.

Salah bəy 1867-ci ildə vəfat edib.

Salah bəyin Baxşalı bəy, Məmməd bəy, Hüseynəli bəy və Fərzəli bəy adlı oğulları vardı.

Fərəculla bəy Uğurlubəyov

Fərəculla bəy Uğurlu bəy oğlu 1801-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Bir müddət Mehdiqulu xanın baş cəlladı olmuşdu. Xanla birgə İrana qaçmaq istəyərkən yaxalanmışdı. Həbsdə yatdıqdan sonra atasının xahişi ilə dustaqlıqdan azad olunmuşdu. 1828-ci il Rus-İran və Rus-Osmanlı savaşlarında iştirak etmişdi. Qarabağ atlı alayında sultan rütbəsi ilə xidmət etmişdi. Sonra Rusiya-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı. Polkovnik rütbəsi almışdı.¹³⁸

Fərəculla bəy dayısı Hacı Ağalar xanın qızı Aftab bəyimlə ailə qurmuşdu. Uğurlu bəy, Şükür bəy adlı oğulları, Pəri xanım adlı qızı vardı.

Allaverdi sultan Sultanov

Allahverdi bəy Həsən sultan oğlu 1801-ci ildə Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə ziyəlik edirdi.¹³⁹

Allahverdi bəy Mehdiqulu xan Sarıcalı-Cavanşirdən sultan ünvanı almışdı.

Allahverdi sultan rus ordusunda xidmət etmişdi. 1829-cu ildən praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Allahverdi sultan 1857-ci ildə vəfat edib.

Allahverdi sultanın Hüseyin bəy, Səməd bəy, Bəylər bəy, Xanlar bəy adlı oğlanları vardı.

Fərzalı bəy Xoruzlinski

Fərzalı bəy Qəhrəman bəy oğlu 1802-ci ildə İyirmidörd mahalının Xoruzlu kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁴⁰

Fərzalı bəy Minə xanım ilə həyat qurmuşdu.

Şirin bəy Məlikaslanov

Şirin bəy Məlik Aslan oğlu 1802-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şərq dillərini və rus dilini bilirdi. Çar ordusunda qulluq etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Şirin bəy 1863-cü ildə vəfat edib.

Şirin bəyin Aslan bəy, Ağa bəy adlı oğulları vardı.

Əli ağa Haqverdiyev

Əli ağa Haqverdi bəy oğlu 1802-ci ildə Bayəhmədli obasında, köçkünlikdə dünyaya gəlmişdi. Qarabağ atlı alayında podporuçik rütbəsində xidmət etmişdi.

Əli ağanın Hasan bəy, Əmir bəy, Temir bəy, Rüstəm bəy adlı oğulları vardı.

Süleyman xan Şəkinski

Süleyman xan Səlim xan oğlu 1803-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdu. Saray təhsili almışdı. Atasını İrana qaçandan sonra Şuşa şəhərində xalası Gövhərnisə bəyim ağa İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin himayəsində böyümüşdü. Çar ordusunda xidmət etmiş podpolkovnik rütbəsində yüksəlmişdi. Polşada üsyanın yatırılmasında iştirak etmişdi. Təqaüdə çıxandan sonra İran qaçmış. Təbriz şəhərində rus alayı tərəfindən tutulmuş Tambov şəhərində həbsxanada yatmışdı.

Süleyman xan Hürcahan bəyim Yusif xan qızı Şəmsəddinli ilə ailə qurmuşdu. Həsən ağa adlı oğlu, Sara bəyim və Tuti bəyim adlı qızları vardı.

Mirzə Məhərrəm bəy Hacıbəyov

Məhərrəm bəy Hacı bəy oğlu 1803-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşı-

yırdı.

Mirzə Məhərrəm bəy rus-üsul idarəsi dönəmində orduda, sonra qəza idarələrində xidmət etmişdi. Mayor rütbəsi almışdı.

Tiflisdən Şuşaya xidməti ezamiyyətə gələn dövrünün tanınmış tarixçisi və məmur İskəndər bəy Hacinskinin təklifi və köməyi ilə iş yerini Tiflisə dəyişmiş, Qafqaz canişinliyinin dəftərxanasında mülki və hərbi tərcüməçi vəzifəsinə keçmişdi. Burada O, dövrün tanınmış ziyalıları general-leytenant Cəfərqulu ağa Bakıxanov, general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınlı, yazıçı-dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadə, Qafqaz canişini, general-feldmarşal İvan Fyodroviç Paskeviçlə yaxından tanış olmuşdu.

İkinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə (1826-1828) İ.F.Paskeviçin təşəbbüsü ilə Mirzə Məhərrəm bəy təcrübəli bir tərcüməçi kimi Xüsusi qafqaz Korpusunu tərkibində ön cəbhəyə göndərilmiş, həm də bir əsgər kimi döyüşmüşdü. Naxçıvan yaxınlığındakı Abbasabad qalasının alınmasında (5.VII.1827) iştirak etmişdi. Mirzə Məhərrəm dostları Abasqulu ağa Bakıxanov və o vaxtlar Qafqaza sürgün olunmuş dekabristlər ilə birlikdə xüsusi qəhrəmanlıq göstərmiş və hər üçü mükafata layiq görülmüşdür. Mirzə Məhərrəm isə şəxsi igidliyinə görə ordenlə təltif edilmiş və ona ömürlük təqaüd kəsilmişdi.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi (1828-1829) başlanarkən Qarabağda azərbaycanlılardan ibarət könüllü süvari dəstələrinin yaradılmasında Mirzə Məhərrəm bəy də fəal iştirak etmişdi. Osmanlılara qarşı döyüşlərdə şücaət göstərən Qarabağ süvari dəstələri 1831-ci ildə Polşada baş vermiş üsyanı yatırtmaq üçün Varşavaya göndərildi. Mirzə Məhərrəm bəy İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Cəfərqulu ağa Bakıxanov və Abbasqulu ağa Bakıxanovla bu dəstələrin tərkibində idi. Üsyan yatırıldıqdan sonra Qarabağ süvari dəstələri nümunəvi bölmələr kimi bir müddət burada saxlandı və müxtəlif hərbi əməliyyatlarda, döyüş meydanlarında öz sözünü dedi. 1835-ci ilin yayında Varşava yaxınlığında Kiliş şəhərində keçirilən Rusiya imperatoru I Nikolay onu mü-

kafatlandırdı və ona vaxtından əvvəl mayor rütbəsi verdi.

Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği elmi və ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. O, 1830-cu ildə Abbasqulu ağa Bakıxanovla müştərək şəkildə Amerikanın kəşfinə həsr olunmuş fars dilində “Kəşfül-qəraib” adlı elmi əsər yazmışdır. Əsərdə söhbət Kristofor Kolumbun Amerikanı kəşf etməsindən getmir, eyni zamanda səyahət zamanı səyyahın başına gələn macərələr, Amerikanın coğrafiyası, xüsusiyyətləri, bu ərazidə yaşayan müxtəlif tayfa və qəbilələrin adət-ənənələri geniş əksini tapmışdır. Tarixi bir roman təsiri bağışlayan bu əsərin nüsxələri Peterburqda Salıtkov-Şedrin adına kitabxanada və İran Dövlət Kitabxanasında saxlanılır. Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği XIX əsrin sonuncu illərində “Nadirşah” adlı elmi-tarixi bir əsər də yazmışdır, lakin indiyə qədər əldə edilməmişdir.

Mirzə Məhərrəm bəy Qarabaği dövrünün lirik bir şairi kimi də tanınırdı. Mir Möhsün Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab”, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə “Riyazül-əşiqin”, İbrahim Tahir Musayev “Riyazül-arifin” təzkirələrində onun barəsində azacıq da olsa, məlumat və şəirlərdən nümunələr vermişlər.

Mirzə Məhərrəm Qarabaği yaradıcılığının ilk dövrlərində ədəbi təxəllüссüz yazmışdır. Lakin hərbi səfərlərinin birində o, atdan yıxılmış və sol qolu sınıb, şikəst olmuşdu. Qolunun sağalacağına inamını itirən şair “şikəst”, “xəstə” mənalarını verən “Məriz” təxəllüsünü götürmüşdü.

Onun əsərləri natamam haldadır. Elmi ədəbiyyatda bir divanı olduğu söylənilir.

Təzkirəçi Mir Möhsün Nəvvab yazır: “Mirzə Məriz, Hicri tarixi ilə 1309 (miladi 1891-92)-cu ildə əslü Güvəndikdən olmasına baxmayaraq, Qarabağın Şuşa şəhərində anadan olub. Əvvəllər yoxsul və miskin idilər. O vaxta qədər ki, bir növ ilə rus və fars elmində mahir oldu, get-gedə rütbə və mənəb sahibi oldu.

Belə ki, rus dövlətinin sayəsində şərəf sahibi oldu, rus sərdarının yanında Tiflisdə ona böyük bir mənsub verdilər. Qırx

bəş yaşında bu dünyadan köçənə qədər o, mənsəb başında idi. Bəzən şeir də demişdir”.

Mirzə Məhərrəm bəy 1830-cu ildə Abbasqulu ağa Bakıxanovla bərabər “Kəşfül-qəraib” adlı elmi əsər yazmışdı.

Mirzə Məhərrəm bəyin Həsən bəy, Həmid bəy adlı oğlanları vardı.

İmamqulu bəy Səlimxanov

İmamqulu bəy Şərəfxan bəy oğlu 1804-cü ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. İkinci rus-İran savaşlarında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

İmamqulu bəy bir çox orden və medallara layiq görülmüşdü. Kavalər idi.

Kavalər İmamqulu bəy öncə Cahənbənu xanımla, sonra Yaxşı xanımla dünya evinə girmişdi. Həsən xan bəy, Həsənqulu bəy, Əsəd bəy adlı oğulları vardı.

İsmayıl bəy Avşar

İsmayıl bəy Mirzə Pirəli bəy oğlu 1804-cü ildə Qarabağın Dəmirçihəsənli mahalının Avşar obasında doğulmuşdu. İlk təhsilini molla yanında almışdı. Sonra çar ordusunda xidmət etmişdi. 1838-ci ildə iyul ayının 12-də gümüş medal almışdı. 1840-cı ildə oktyabr ayının 31-də praporşik hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Hacı Fərhad bəy Məlikaslanov

Fərhad bəy Məlik Aslan oğlu 1805-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Şərq dillərini və rus dilini öyrənib. Qarabağ atlı alayında xidmət edib. Praporşik rütbəsi vardı.

Fərhad bəy igidliyinə görə 1830-cu ildə mayın 11-də praporşik rütbəsi və 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni alıb.

Fərhad bəy rus şairi Puşkinlə görüşmüşdü. A.S.Puşkin ona şeir həsr etmişdi.

Fərhad bəy Məkkə-müəzzəmi ziyarət edib, şərəfli hacı ünvanını daşayıb.

Hacı Fərhad bəyin şeirlərindən əlimizdə olmadığı üçün nə yazıq ki, yazımızda verə bilmədik.

Hacı Fərhad bəy Xatay xanımla yaşam qurmuşdu. Mehdi bəy, Aslan bəy, Sadıq bəy, Səlim bəy adlı oğulları, Nəbat xanım adlı qızı vardı.

Əli bəy Sultanov

Əli bəy İbrahim sultan oğlu 1805-ci ildə Qarabağın Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Mülkədar idi. Bir çox oba və kəndlərə ziyəlik edirdi.¹⁴¹

Əli bəy Sultanov çar ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

1850-ci ildə Əli bəy Sultanov iştirak etdiyi dueldə Əhməd bəy Cavanşiri qolundan yaralanmışdı.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlandı. Əli bəyin olduğu Qusar alayı Sevastopol altında vuruşurdu. Döyüş meydanında göstərdiyi igidliyə və qoçaqlığa görə Əli bəy ordenlə təltif edilmiş və ona kornet rütbəsi verilmişdi.

Əli bəyin Heydərəli bəy adlı oğlu vardı.

Nəzərəli bəy Minbaşiyev

Nəzərəli bəy Lütfəli minbaşı oğlu 1805-ci ildə Dizaq-Cəbrayılı mahalının Feyzullabəyli (Minbaşılı) obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Rus-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı.

Nəzərəli bəy 11 yanvar 1829-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı.

Nəzərəli bəy Minbaşiyev 1862-ci ildə vəfat edib.

Nəzərəli bəyin Sədətqulu bəy, Abdulla bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Kərim ağa Cavanşir

Kərim ağa Cəfərqulu xan oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Əcabnisə xanımdır. O, atası ilə birgə Simbirskə sürgün olunmuşdu. 9 avqust 1825-ci ildə Çar ordusunun Ulan alayında xidmətə başlamış, polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi.¹⁴²

Kərim ağa Tiflisdə yaşayırdı.

Kərim ağa Cavanşir 1860-cı ildə vəfat edib.

Kərim ağanın övladı olmayıb.

Rüstəm bəy Rüstəmbəyov

Rüstəm bəy Gülməhəmməd bəy oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi. 1822-ci ildə xan İrana qaçandan sonra ruslara qulluq göstərmişdi. 1826-cı ildə üsyan edən Qarabağ bəylərinə qoşulmuşmuşdu. Mehdiqulu xanın yanına qaçarkən yolda yaralanmışdı. Onu yaralı halda Vərəndə mahalının Çanaqçı kəndinə gətirmişdilər. Sağalandan sonra çəza idarəsində işləmişdi. Poruçik rütbəsindən kapitan rütbəsinədək ucalmışdı.¹⁴³

Sankt-Peterburqdan Qarabağa yoxlama gəlmiş, nəticə haqqında məruzə hazırlanmışdı. Xoşməramlı bəylər arasında onun və qardaşı Ağa bəyin adı göstərilmişdi.

Rüstəm bəy Rüstəmbəyov 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Rüstəm bəy mülkədar idi. Cavanşir mahalındakı Kəranə kəndi onun mülkü idi.

Rüstəm bəyin Abdulla bəy, Süleyman bəy adlı oğlanları vardı.

Allahverən bəy Nərimanbəyov

Allahverən bəy Nəriman bəy oğlu 1807-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Rus

ordusunda, sonra dövlət idarələrində xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Allahverən bəy Cansəfa xanımla ailə qurmuşdu. Abbas bəy, Hüseynqulu bəy, Mehdiqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Hüseyn bəy Köçərlinski

Hüseyn bəy Əhməd bəy oğlu 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında praporşik rütbəsində qulluq etmişdi. Rus və şərq dillərini mükəmməl bilirdi. Ədəbiyyatla maraqlanırdı. Qarabağın böyük mülkədarlarından sayılırdı. Bir müddət Mehdiqulu xan Cavanşirə xidmət etmişdi.¹⁴⁴

Hüseyn bəyin Əhməd bəy, Firudin bəy, Mehdi bəy, Qulu bəy və İskəndər bəy adlı oğulları vardı.

Həşim bəy Teymurxanov

Həşim bəy Teymurxan bəy oğlu 1808-ci ildə Kolanı mahalının I Gərravənd obasında dünyanı tanımışdı. O, əvvəlcə İmanbəyov soyadını daşıyırdı. Molla yanında oxumuşdu. Şərq dillərini və rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Qarabağ atlı alayının vəkili idi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.

Həşim bəyin törəmələri Həşimbəyov soyadını daşıyırdılar. Həşim bəyin Qəhrəman bəy, Hüseyn bəy, Məhəmməd bəy, Həsən bəy, Qasım bəy və Əli bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Camalxan bəy Hüseynbəyov

Camalxan bəy Hüseyn bəy oğlu 1808-ci ildə Dizaq-Cəbrayılı mahalının Hüseynbəyli obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Rus ordusunda, Qarabağ atlı alayında, 3-cü yüzlüyün sultanı vəzifəsində xidmət etmişdi. 1829-cu il 11 yanvarda praporşik rütbəsi almışdı.¹⁴⁵

Camalxan bəy Hüseynbəyov 1829-cu ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə, 1856-cı ildə "Müqəddəs Stanis-

lav” ordeni və qılınc ilə təltif olunmuşdu.

O, Müqəddəs Məkkəni ziyarət etmişdi. Hacı Camalxan bəy Qarabağın böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə birgə Hüseynbəyli, Sultanlı adlı obalara, Cilən adlı kəndə yiyələnmişdi.

Hacı Camalxan bəy Hüseynbəyov 1864-cü ildə vəfat edib. Hacı Camalxan bəyin Məmmədqulu bəy, Mahmud bəy, Həsənəli bəy, Hüsey nəli bəy adlı oğlanları vardı.

Şirin bəy Çəmənli

Şirin bəy Əli bəy oğlu 1808-ci ildə Kəbirli mahalının Çəmənli obasında doğulmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi. Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Georgi xaçı almışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.¹⁴⁶

Kərbəlayı Şirin bəyin törəmələri Şirinbəyov soyadını daşıyırdı.

Kərbəlayı Şirin bəy Kərbəlayı Nənəxanım xanım Əli qızı ilə ailə qurmuşdu. Abbas bəy, Əli bəy, Abdulla bəy, İbadulla bəy adlı oğulları, Fatma xanım, Mələk xanım adlı qızları vardı.

Hüseyn bəy Adıgözəlov

Hüseyn bəy Mirzə Adıgözəl bəy oğlu 1808-ci ildə iyirmi-dörd mahalının Bayəhmədli obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Hüseyn bəy Şuşanın rəisi Tarxan-Mauravovla dostluq etdiyindən divanda Qasım bəy haqqında mənfi fikir yaratmışdı. Rəisə bildirmişdi ki, Qasım bəy istəsə qaçaqlıq edən qardaşı oğlu Qanlı Behbudu tutub dövlətə təhvil verər. Zakir də bu xəbəri eşidib ona həcv yazmışdır.

Hüseyn bəy Adıgözəlov 1856-cı ildə vəfat edib.

Hüseyn bəyin Adıgözəl ağa, Cavad ağa adlı oğulları, Səadət xanım, Böyükxanım xanım, Xədicə xanım adlı qızları vardı.

Zal bəy Hacırəsulbəyov

Zal bəy Hüsey nəli bəy oğlu 1809-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Dədəli obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Mehdiqulu xana xidmət etmişdi. 1826-cı ildə rus-İran savaşlarına qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı. Savaşda göstərdiyi igidliyə görə ordenlə təltif olunmuşdu.

Kavaler Zal bəyin Hüsey nəli bəy, Mürsəlqulu bəy adlı oğulları vardı.

Həsən bəy Mahmudlu-Cavanşir

Həsən bəy Cəfər bəy oğlu 1809-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Hacılı camaatına bağlı Mahmudlu obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusuna çağırılmış, Osmanlı-Rusiya savaşlarında iştirak etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.¹⁴⁷

Həsən bəyin Firudin bəy, Muxtar bəy və Cabbar bəy adlı oğulları vardı.

Atakişi bəy Sultanov

Atakişi bəy Həsən sultan oğlu 1809-cu ildə Qarabağın Püsyən mahalının Bəxtiyarlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. 1-ci Müsəlman polkunda, Qarabağ atlı alayında 4-cü yüzlüyün vəkili (uryadnik) kimi xidmətə başlamışdı. Rus-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. Döyüş orden və medalları ilə təltif olunmuşdu.¹⁴⁸

Atakişi bəyin Balakişi bəy, Fərəc bəy adlı oğlanları vardı.

Əli bəy Fətəlixanov

Əli bəy Nəcəfxan bəy oğlu 1810-cu ildə Bərgüşad mahalının Altınca kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra "Şuşa qəza məktəbi"ni bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Əli bəyin Muradxan bəy adlı oğlu vardı.

Kəlbəli bəy Kərimbəyov

Kəlbəli bəy Kərim bəy oğlu 1810-cu ildə Cavanşir mahalının Evoğlu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Kəlbəli bəyin Cəfərqulu bəy adlı oğlu vardı.

Həsənqulu bəy Sultanov

Həsənqulu bəy Hüseynqulu sultan oğlu 1810-cu ildə Qarabağın Bərgüşad mahalın Qubadlı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra rus dilini öyrənmişdi. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. 1830-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı. Həsənqulu bəy Sultanov Zəngəzurun böyük mülkədarlarından idi. Qardaşları ilə bərabər atadan qalma Qubadlı, Zeyvə, Hacıalılı, Məmər, Hal, Davudlu, Mac, Ağbulaq, Qurdqulağı və başqa kəndləri idarə edirdi.¹⁴⁹

Həsənqulu bəy Sultanov 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Həsənqulu bəyin Qoşunəli bəy, Hüseynqulu bəy, Abbas bəy adlı oğulları vardı.¹⁵⁰

Firudin bəy Məlikaslanov

Firudin bəy Məlik Aslan oğlu 1811-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus və şərq dillərinin əksəriyyətini bilirdi. Çar ordusunda qulluq edirdi. Kapitan rütbəsi vardı.

Firudin bəy çar ordusunun tərkibində Polşada olarkən atasının dostu feldmarşal Paskeviçlə rastlaşır. Paskeviç ona xeyli kömək edir. Tarixçi Mir Mehdi Xəzani bu barədə yazır: «Bir növ ilə sərdar feldmarşal Varşavada olanda dəxi onu razılıqla yad etmiş və xatırlamış, oğlu kapitan Firudin bəyə o mükafata

görə çox iltifat və mərhəmətlər eləmişdi.»¹⁵¹

Firudin bəy 3-cü və 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə ödüllənmişdi.

Firudin bəy 1857-ci ildə vəfat etmişdi.

Firudin bəyin Nəriman bəy adlı oğlu vardı.

Hüseynxan bəy Usubbəyov

Hüseynxan bəy Yusif bəy oğlu 1811-ci ildə Püsyən mahalının Hacıalılı obasında anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. 1863-cü ilə bağlı qaynaqda poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Hüseynxan bəy Yusif bəy oğlu 27 noyabr 1890-cı ildə vəfat edib.

Hüseynxan bəyin Əsəd bəy, Balaca bəy, Yusif bəy adlı oğlanları vardı.

Fərəc bəy Ağayev

Fərəc bəy Ağarza bəy oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu.

Fərəc bəy ilk hərbi təhsilini Tiflis kadet korpusunda aldıqdan sonra 1837-ci ildə Qafqaz Əlahiddə Ordusunda müsəlman süvari polkunda xidmətə başlayıb. Xidmətinin yeddinci ilində ən yaxşı qvardiya rotmistri Fərəc bəy eskadron komandiri kimi Peterburqa göndərilir. Peterburqda o, birinci Nikolayın xüsusi qvardiya kazak polkunda leybqvardiya komandiri vəzifəsinə təyin olunur. Elə burda da o, imperatorun və onun arvadı Mariya Aleksandrovnanın sevimlisi olur.

1844-cü ildə çar I Nikolay və arvadı Mariya Aleksandrovnaya Fərəc bəyi xaç suyuna çəkib oğulluğa qəbul edirlər. Bu ildən sonra Fərəc bəy Nikolay Nikolayeviç adlanır.

Fərəc bəy Ağayev özünün qeyri-adi hərbi qabiliyyəti və igidliyi sayəsində xidmətinin on ili ərzində polkovnik rütbəsinə kimi yüksəlir. 1850-ci ildə Kırım müharibəsi başlananda pol-

kovnik Fərəc bəy Ağayev Qarabağın azərbaycanlı igidlərindən ibarət süvari alayı təşkil edib, özü də onun komandiri olur. Müxtəlif arxiv sənədləri, komandanlığına göndərilən raport və məktublar göstərir ki, Fərəc bəyin şuşalıardan ibarət süvari polku Kürəkərdə uğrunda gedən döyüşlərdə altmış minlik korpusa qarşı dönməz bir iradə ilə vuruşmuşdur.

1854-cü ildə osetirlərdən təşkil olunmuş milis alayı da Fərəc bəyin alayına təhkim edilir. Süvari qoşun dəstəsinin komandiri kimi yüksək vəzifə daşıyan Fərəc bəy hərbi xidmətinə və qoşun başçısı kimi göstərdiyi qəhrəmanlığa görə üstündə «Cəsurluğa görə» yazılmış qızıl xəncərlə, çoxlu hərbi ordenlərlə, həmçinin imperator tacı ilə bəzədilmiş birinci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və ikinci dəfə birinci dərəcəli «Müqəddəs Anna» (qılıncla birgə) ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

1853-56-cı illərdəki sərkərdəlik fəaliyyətinə görə Fərəc bəy Ağayev general-mayor rütbəsinə layiq görülür.

Müharibə yenidən başlayanda Fərəc bəy Ağayevin başçılığı ilə Qarabağ süvari dəstəsinin təşkili haqqında Peterburqa məlumat göndərən qraf Vorontsov qeyd edirdi ki, polkovnik Fərəc bəyin sayəsində könüllü dəstələr tezliklə yığıldı. Döyüşçülər yürüşə məşhur Qarabağ kəhərlərində və layiqincə silahlanmış halda başladılar.

Qırx ilə yaxın orduda qüsursuz xidmət edən Fərəc bəy Ağayev 1882-ci ildə general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmışdır. Ömrünün sonuna kimi Tiflis Xeyriyyə cəmiyyətində çalışan general-leytenant Fərəc bəy Ağayev min səkkiz yüz doxsan birinci il noyabrın iyirmi altısında Tiflisdə vəfat etmişdir.

Ağa bəy Rüstəmbəyov

Ağa bəy Gülməhəmməd bəy oğlu 1812-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Qarabağ atlı alayının sultanı vəzifəsində xidmət etmişdi. Bir çox savaqlara qatılmışdı. Podporuçik, poruçik rütbələri daşımışdı.

Ağa bəy Rüstəmbəyov 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna”, 2-

ci dərəcəli “Şiri-Xurşid” ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Ağa bəy Nabat xanım Rüstəm bəy qızı Rüstəmbəyova ilə ailə qurmuşdu. Zülfüqar bəy, Səlim bəy, Mahmud bəy adlı oğlanları, Balış xanım adlı qızı vardı.

Mehdi bəy Kəbirlinski

Mehdi bəy Məhəmməd bəy oğlu 1812-ci ildə Kəbirli mahalının Qərvənd obasında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Qarabağ atlı alayında xidmət etmişdi. Sonra Şuşa şəhər qəza idarəsində yasavulbaşı işləmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

«Qarğı bizdə bitər, sümsünü Kəngərli çalar» ifadəsi Mehdi bəyindir.

Mehdi bəy mülkədar idi. Doğma obalarında, Taynaq kəndində xeyli torpaqları vardı.

Mehdi bəyin törəmələri Kəbirlinski soyadını daşıyırlar.

Mehdi bəyin Ağakəşi bəy, Əbülhəsən bəy, Əbülhüseyn bəy, Balakəşi bəy, Həmid bəy adlı oğulları vardı.

Məmməd bəy Cavanşir

Məmməd bəy Hacı Bəylər bəy oğlu 1813-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rus ordusunda ştabs-kapitan rütbəsində xidmət etmişdi. O, ştabs-kapitan rütbəsini 5 avqust 1849-cu ildə almışdı.¹⁵²

Məmməd bəy Cavanşir 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, 4-cü və 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Məmməd bəy 20 mart 1890-cı ildə vəfat edib.

Böyük bəy Sarıcalı-Cavanşir

Böyük bəy Fətəli bəy oğlu 1813-cü ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rus ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Son-

ra qəza idarəsində məmur işləmişdi.¹⁵³

Böyük bəyin Fərzalı bəy, Baxşalı bəy, Mehralı bəy adlı oğulları vardı.

Allahqulu bəy İbrahimbəyov

Allahqulu bəy Bəylər bəy oğlu 1813-cü ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Məzməzək kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Allahqulu bəyin İskəndər bəy, Bala bəy, Ağa bəy adlı oğlanları vardı.

Abbas bəy Rzabəyov

Abbas bəy Əlirza bəy oğlu 1813-cü ildə Qaraçorlu mahalının Qazıkürdalı kəndində anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Abbas bəyin Şükür bəy, Behbud bəy, Mahmud bəy adlı oğlanları vardı.

Eyvaz bəy Usubbəyov

Eyvaz bəy Yusif bəy oğlu 1813-cü ildə Püsyan mahalının Hacıalılı obasında anadan olmuşdu. Təhsilini mollaxanada almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Eyvaz bəy Usubbəyov 1853-cü ildə Rus-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi.

1853-cü ilin mayında knyaz Menşikovun Rusiyanın Osmanlı ərazisində yaşayan xristianları himayə etmək hüququnun tanınması tələbini İstanbul rədd etdi. Nəticədə həmin ilin payızında Rusiya – Osmanlı müharibəsi başlandı. Sinop döyüşündə Osmanlı donanması məğlub olduğdan sonra, İngiltərə və Qara dənizə öz qüvvələrini çıxararaq Rusiya donanmasına qarşı cəbhə xətti açdılar. Eyni mövqeni Avstriya da tutdu. Nəticədə rusların Osmanlı imperiyasından qoparmağa çalışdıqları növbəti ərazi planları baş tutmadı, çünki müharibə böyüyərək Avropanı

əhatə etdi. Qeyd edək ki, bu dövr Qafqazda Şamilin başçılığı altında çeçenlərin milli - azadlıq hərəkatı özünün zirvəsinə qalxmışdı və yaranmış vəziyyətdən həm Şamil öz mübarizəsi xeyrinə, həm də müttəfiqlər Rusiyaya qarşı apardıqları müharibədə istifadə etmək istəyirdilər.

Belə olan halda ruslar müharibənin davam etdirilməsinin artıq mənasız olduğunu dərk etsələr də, Balkanlardakı slavyan xalqları qarşısında hörmətdən düşməmək üçün müharibəni davam etdirdilər, hətta müqəddəs yerlərə olan iddialarından da əl çəkmədilər. Bu zaman İstanbul müharibənin Avropa dövlətləri üçün yaranmış əlverişli şəraitdə davam etdirilməsi məqsədilə 1854 - cü ildə İngiltərədən ilk xarici istiqraz aldı. Həmin il müttəfiqlik haqqında türk - fransız - ingilis üçtərəfli müqaviləsi bağlandı. Müqavilə Osmanlı dövlətinə Rusiya ilə separat danışıqlara getməyi qadağan edirdi. 1854- -cü il 10mayda Londonda və 14 iyunda avstriya ilə razılaşmalar əldə olundu. Bu razılaşmada Tuna əyalətlərinin Rusiya ordusundan boşaldılması nəzərdə tutuldu, Avstriya lazım gəldikdə Osmanlıya əsgər göndərəcəyini öhdəsinə götürüdü. Sardiniya Krallığı da bu ittifaqa qoşulduğunu bildirdi.¹⁵⁴ Həmin ilin payızında Rusiya qoşunları Dunay knyazlıqlarını tərk etdilər. Osmanlı imperiyasının hakim dairələrində sülh müqaviləsi imzalamaq haqqında səs-lər eşidilsə də, Avropa dövlətləri müharibənin başa çatmadığı haqqında mövqə nümayiş etdirdilər. Buna səbəb isə Müqəddəs yerlərə olan iddialarından əl çəkməməsi idi.

Nəticədə katolik və pravoslav kilsələri arasında gedən qızğın mübarizə müharibənin genişlənməsinə səbəb oldu. Hərbi əməliyyatlar Krimda, Qafqazda Dunay sahillərində, Baltik dənizində, qismən də Uzaq Şərqdə getmiş bu müharibə Rusiyanın məğlubiyyəti ilə başa çatmışdı. 1855 - ci ilin avqustunda Sevastopolun süqut etməsinə baxmayaraq, həmin ilin sentyabrın 28 - də Qarsdakı Osmanlı qarnizounu məğlub oldu. 1855 - ci ilin sonunda hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Çünki müttəfiqlər istədiklərinə nail olmaqla bərabər, Rusiya müharibəni davam

etdirmək iqtidarında deyildi.

1856-cı il martın 30 - da İngiltərə, Fransa, Rusiya, Osmanlı dövləti, Avstriya, Prussiya və Sardinia nümayəndələrinin iştirakı ilə Paris sülh müqaviləsi bağlandı. Müharibədə məğlub olan tərəf kimi Rusiya Qarsı Osmanlı dövlətinə qayıtdı.

Rəhim bəy Uğurlubəyov

Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl təhsil görmüşdü.

Rəhim bəy Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Varşavada olmuşdu. Süleyman xan Şakinski ilə birlikdə cəbhədə olmuşdular. Yaxın dost idilər. 1839-cu ilin oktyabr ayının 31-də kapitan rütbəsi almışdı.¹⁵⁵

Rəhim bəy mayor rütbəsinədək yüksəlmişdi.

Bəylər Şuşadan deputat seçərkən iki ünlü bəyin üzərində dayanmışdılar. Cavanşirlər Mirzə Camal bəy Məmmədخان bəy oğlunu, Kəbirilər isə Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlunu dəstəkləyirdilər.

Rəhim bəy Bəyim xanımla yaşam qurmuşdu. Övladları olmamışdır.

Rəhim bəy Uğurlubəyov 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 2-ci dərəcəli "Şiri-Xurşid" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Rəhim bəy şair idi. Çağının bir çox yazarları ilə yazışmaları vardı. Mir Möhsün Nəvvab «Təzkireyi-Nəvvab» adlı əsərində Rəhim bəydən bəhs etmişdir. Ünlü tarixçi və təzkirəçi yazır: «Kapitan Rəhim bəy Uğurlu bəy oğlu Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir. Şuşa qalasında yaşayırdı. 50 yaşlı, heybətli, möhkəm bədənli, uca boylu, çox yoğun və yekəqarın bir kişi idi.

Mərhum hərdən cürbəcür şeirlər deyərdi. Varisi olmadığından onun şeirlərindən öz hamamının tarixi haqqında söylədiyi rübaidən başqa bir şey mənim əlimə düşmədi. 1281-ci ildə (1864/1865) vəfat edib».¹⁵⁶

Rəhim bəy Uğurlubəyov 11 oktyabr 1864-cü ildə dünyasını dəyişib.

Rzaqulu bəy Vəzirov

Rzaqulu bəy Mirzə Camal bəy oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə şərq dillərini və rus dilini mükəmməl bilirdi. 1842-ci ildə praporşik rütbəsi almışdı. Çiləbörd sahəsində murov yardımçısı vəzifəsində çalışmışdı.¹⁵⁷

Rzaqulu bəyin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə dostluqları olub.

Rzaqulu bəy tarixi və ədəbiyyatı gözəl bilirdi. Onun qələmindən «Dəftərə vəqayə və keyfiyyətə Hökumət və istiqlalə xəvanin məğfurin, mərhumin Pənəh xan, İbrahim xan də vilayətə Qarabağ» adlı tarixi əsər, «Müqəddimati keyfiyyəti bəzi əhvalat və sərgüzəşti Axund Molla Əlipənəh Vaqif təxəllüs» və «Müqəddimati-sərgüzəşti Qasım bəy Zakir təxəllüs mərhumin bəzi əhvalatları» adlı bioqrafik əsərlər çıxıb.

Rzaqulu bəy Vəzirov 1875-ci ildə vəfat edib.

Rzaqulu bəy Hacı Ağalar xan Qasım bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşirin qızı Dürnisə bəyimlə həyat qurmuşdu. Həşim bəy, Məhəmmədşəfi (Məmiş) bəy, Camal bəy adlı oğulları, Nənəxanım xanım, Güllü xanım və Züleyxa xanım adlı qızları vardı.

Qəhrəman bəy Məmmədbəyov

Qəhrəman bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu 1814-cü ildə Cavanşir mahalının Evoğlu obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda, süvari alayında xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

1877–1878-ci illər Rusiya–Osmanlı müharibəsində azərbaycanlılardan ibarət Qarabağ süvari briqadasının tərkibində vuruşam Q. Məmmədbəyov hərbi əməliyyatlarda böyük şücaət göstərmişdi.

O, birinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", dördüncü dərəcə

cəli "Müqəddəs Georgi" ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Qəhrəman bəyin Qasım bəy, Məmməd bəy, Bəylər bəy, Abbas bəy adlı oğlanları vardı.

Nəcəf bəy Məlikaslanov

Nəcəf bəy Məlik Aslan oğlu 1815-ci ildə Dizaq mahalının Tuğ kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Nəcəf bəy Məlikaslanov Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. "1853-56-cı il Şərqi müharibəsinin təsviri" kitabının müəllifi A.F.Qeyrot yazır ki, təkcə qarabağlılardan ibarət iki süvari dəstəsi yaradılmışdı. Onların ümumi sayı min nəfər cəsur atlılardan ibarət idi. Bu süvarilər hansı cəbhəyə göndərilirdisə, ordan igidlik və rəşadətləri haqqında xoş sözlər eşidilirdi. 1853-cü il noyabrın 2-də Bayandur kəndi uğrunda döyüşlərdə general-mayor İlya Orbelianinin komandanlığı altında qafqazlılar mərdlik və mətanətlə döyüşürdülər.

O, 1854-cü ildə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qilincla birgə), 1855-ci ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", iki il sonra üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", 1860-cı ildə isə İranın dördüncü dərəcəli məşhur "Şiri-Xorşid" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Əli bəy Səfərəlibəyov

Əli bəy Səfərəli bəy oğlu 1817-ci ildə Kəbirli mahalının Qiyaməddinli-Səfərəli bəy obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Qəza məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan rütbəsi vardı.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlananda yerli bəylərdən ibarət süvari alayı təşkil edilmişdi. Əli bəy Səfərəlibəyov bu

dəstəyə qatılmışdı. Bir il sonra, iyunun 29-da o, Çinqil döyüşündə fərqləndiyinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Əli bəyin Cavad bəy, Səfərəli bəy, Məmməd (Məmiş) bəy adlı oğulları vardı.

Nəzərəli bəy Rüstəmbəyov

Nəzərəli bəy Həsənəli bəy oğlu 1817-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Muradxanlı kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

1853-56-cı illərdəki sərkərdəlik fəaliyyətinə görə Nəzərəli bəy Rüstəmbəyov gümüş medala layiq görülmüşdü.

Nəzərəli bəy 1886-cı ildə vəfat edib.

Nəzərəli bəyin Əziz bəy adlı oğlu vardı.

Almurad bəy Qorqanski

Almurad bəy Məhəmmədhüseyn oğlu 1818-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Aybasanlı obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusların təşkil etdiyi qəza idarəsində işə düzəlmiş, könüllü milis heyətinə başçılıq etmişdi. Praporşik milis rütbəsi, sonra bəy ünvanı almışdı.¹⁵⁸

Almurad bəy Qorqan kəndinin əsasını qoymuşdu.

Almurad bəyin Cümşüd bəy adlı oğlu, Nənəş xanım adlı qızı vardı.

Nəsruulla bəy Qurbanbəyov

Nəsruulla bəy Qurban bəy oğlu 1818-ci ildə İyirmidörd mahalının I Qaraqoyunlu obasında doğulmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

Nəsruulla bəyin Qurban bəy, Xangəray bəy və Adilgəray bəy adlı oğulları vardı.

Süleyman ağa Ziyadxanov

Süleyman ağa İmamqulu ağa oğlu 1818-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Süleyman ağa Bəyim xanım Abra xan qızı Dünbili ilə ailə qurmuşdu.

Qasım bəy Səfərbəyov

Qasım bəy Səfər bəy oğlu 1818-ci ildə Sisiyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu.

İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Qasım bəyin Novruz bəy adlı oğlanları vardı.

Yusif bəy Cavanşir

Yusif bəy Hacı Bəylər bəy oğlu 1819-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Ştaps-kapitan hərbi rütbəsi almışdı.

Yusif bəy Cavanşir 1887-ci ildə vəfat edib.

Yusif bəyin Abdulla bəy adlı oğlu vardı.

Hacı Ağa bəy Dilağarda

Hacı Ağa bəy Ağahəsən bəy oğlu 1819-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Dilağarda obasında dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda qulluq etmişdi.

Hacı Ağa bəy praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Hacı Ağa bəy Krım müharibəsində iştirak etmişdi. Krım müharibəsi 1853-cü il oktyabr ayının 23-də başlanıb. 1853-cü ildən etibarən Çar Rusiyası artıq əvvəlki qüdrəti qalmayan Osmanlı xilafətinin mövcudluğuna son qoymaq siyasəti yürütməyə

yə başlayır. Bu niyyətini həyata keçirməyə çalışan Çar I Nikolay müqəddəs məkanlar probleminə istifadə edir.

Osmanlı dövləti xristianların da müqəddəs hesab etdiyi Qüds şəhərində və ətrafında katolik və pravoslavlara müxtəlif imtiyazlar vermişdi. Rusiyanın maraqları imtiyazlar xüsusunda beynəlxalq arenada katolikliyin müdafiəçiliyini öz üzərinə götürən Fransanın maraqları ilə toqquşur. Məhz bunu bəhanə edən və başlıca məqsədi “xəstə adam” hesab etdiyi Osmanlının mövcudluğuna son qoymaq istəyən Rusiya İngiltərəyə mirasın paylaşılmasını təklif edir. Ancaq öz mənafeələrinə görə Osmanlı xilafətinin ərazi bütövlüyünün qorunmasının tərəfdarı olan İngiltərə Rusiyanın təklifinə mənfi reaksiya verir. Nəticədə Rusiya Osmanlı dövləti ilə ittifaq qurmaq barədə təklif edərək, bu dövlətin hüduqları daxilində yaşayan pravoslavların hamisi rolunda çıxış etmək isradıyını bildirir. Osmanlı isə İngiltərənin də dəstəyinə arxalanaraq, çarın tələbləri ilə razılaşır.

Abdulla bəy Vəzirov

Abdulla bəy Qasım bəy oğlu 1820-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Mirzəcamallı (Şərifbəyli) obasında doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı.¹⁵⁹

Bəzi bilgilərə görə, kapitan rütbəsinədək yüksəlib.

Abdulla bəy qohumu Zeynalabdin bəy Hacıllının qızı Tutu xanım ilə ailə qurmuşdu. Abış bəy adlı oğlu, Xanım xanım və Səkinə xanım adlı qızları vardı.

Lütfəli bəy Sultanov

Lütfəli bəy Nəcəf bəy oğlu 1820-ci ildə Qarabağın Püsiyan mahalının Gürcülü kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Kornet rütbəsi almışdı.¹⁶⁰

Lütfəli bəy Sultanov 1886-cı ildə vəfat edib.
Lütfəli bəy Sultanov Sədət xanım ilə ailə qurmuşdu. Rüstəm bəy adlı oğlu vardı.

Hüseyn bəy Sultanov

Hüseyn bəy Xanəmir bəy oğlu 1820-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Qaraqışlaq (Qarakişilər) kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Yunker rütbəsi almışdı.¹⁶¹

Hüseyn bəy Sultanovun Abbasqulu bəy, Balakişi bəy adlı oğlanları vardı.

Səfi bəy Xazalanski

Səfi bəy Qasım bəy oğlu 1820-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Varşavaya qədər getmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Səfi bəy Xazalanski ordudan tərxis olduğdan sonra Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsində murov kimi qulluq etmişdi.

Səfi bəyin Bəylər bəy, Cəmil bəy, Həmid bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Həsənəli ağa Xanqaradağski

Həsənəli ağa Məhəmmədqulu xan oğlu 1820-ci ildə Qaradağ vilayətinin Əhər şəhərində dünyaya pənah gətirmişdi. Mədrəsə təhsili almışdı. Şərqi dillərini bilirdi. Şuşa şəhərinə köçəndən sonra rus dilini də öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.¹⁶²

Həsənəli ağa 1847-ci ildə vəfat edib.

Həsənəli ağa Xatın xanım ilə ailə qurmuşdu. Həsənəli (Balaca) ağa adlı oğlu vardı.

Mirzə Mehdi bəy Sarıcalinski

Mehdi bəy Əli bəy oğlu 1821-ci ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı obasında anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶³

Mirzə Mehdi bəy şair idi. Qasım bəy Zakirlə, Mirzə İbrahim Səbayla, Rəhim bəy Uğurlubəyovla yazışırdı.

Mirzə Mehdi bəyin Həsənəli bəy adlı oğlu vardı.

Kərbəlayı Zeynal bəy Nəzirov

Zeynal bəy Əhməd bəy oğlu 1821-ci ildə İyirmidörd mahalının Xanməmmədsərkarlı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Zeynal bəy müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Zeynal bəy Nəzirov Xırda xanım Rəfiyyəyə ilə ailə qurmuşdu. Əhməd bəy, Səməd bəy, Həmid bəy adlı oğlanları vardı.

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov

Hacı Səfərəli bəy Allahverdi oğlu 1822-ci ildə Cavanşir-Dizək mahalının Zərgər obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra atlı alaya yazılmış, orduda xidmət etmişdi. 1 avqust 1877-ci ildən Əlahəzrətin Leyb qvardiyasında qulluğa başlamışdı.

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov 1843-cü ildə kornet, 1854-cü ildə podporuçik, 1867-ci ildə poruçik, 1880-ci ildə ştabs-rotmistr rütbələrini almışdı.¹⁶⁴

Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov 1891-ci ildə vəfat edib.

Hacı Səfərəli bəyin Abbas bəy, Süleyman bəy, Qəhrəman bəy, Ağalar bəy adlı oğulları vardı.

Həsən bəy Uğurlubəyov

Həsən bəy Uğurlu bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Mədrəsə təhsili görmüşdü. Həsən bəy də qardaşları kimi Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶⁵

Həsən bəy Uğurlubəyov 1868-ci ildə vəfat edib.

Həsən bəyin Məmməd bəy, Əliş bəy, Mehdi bəy və Həmzə bəy adlı oğulları vardı.

İbrahim bəy Hacıbəyov

İbrahim bəy Hacı bəy oğlu 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rus dilini qəza məktəbində öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

O, Krım müharibəsində iştirak etmişdi. Müharibənin xülasəsi. Osmanlı ordusu müharibənin başlanğıcında Balkan yarımadasında uğur qazanır. Ancaq 1853-cü ilin noyabr ayının 30-da Batumiyə əlavə yardım apararı Osmanlı donanmasının Rusiya donanması tərəfindən Sinop rayonu yaxınlığında məhv edilməsi ilə vəziyyət kəskin xarakter alır. Rusların bu gözlənilməz uğurla Qara dənizdə üstünlüyü ələ almaları Boğazları və İstanbulu təhlükə altında qoyur. Digər tərəfdən, hadisələrin bu cür inkişafı Avropa dövlətlərini də bərk narahat edir. İngiltərə və Fransa məsələyə müdaxilə edərək, tərəfləri orta qazılığa gətirmək cəhdləri Rusiyanın rədd cavabı ilə nəticəsiz qalır. Öz növbəsində İngiltərə və Fransa Rusiyaya ultimatum verərək aşağıdakıları tələb edirlər:

a) Rusiya qoşunları Əflak (Valaxiya) və Boqdanan geri çəkilməlidir;

b) Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməlidir;

c) Çar Rusiyası pravoslavların himayəçiliyi iddiasından vaz keçməlidir.

Osmanlı dövlətinə qoyulan tələblər isə aşağıdakı kimi idi:

a) Vətəndaşlara bərabər hüquqlar tanınmalı və tətbiq edilməlidir;

b) Xristianlarla mənfi rəftar edilməməlidir;

c) Qarışıq məhkəmələr qurulmalıdır;

d) Xristian təbədən vergi alınmamalıdır.

Çar ultimatumu və tələbləri qəbul etməyərək, orduya Dunay çayını keçərək irəliləmək əmrini verir. Bunu görən İngiltərə və Fransa 1854-cü il mart ayının 12-də Rusiyaya müharibə elan edir.

İngiltərə və Fransa müharibəyə Osmanlı dövlətinin müttəfiqi qismində daxil olmaqla yanaşı, Avropa ictimaiyyətinin razı qalacağı mənfəət əldə etməyi də unutmamışdılar. Bu məqsədlə 1854-cü il mart ayının 12-də İstanbulda, eyni ilin may ayının 10-da Londonda və iyun ayının 14-də isə müqavilələr imzalandı. Avstriya ilə imzalanan müqavilə Rusiya ordusunun Dunayboyu əyalətlərdən geri çəkilməsini nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən, lazım gələcəyi təqdirdə Avstriya əsgər göndərmək barədə öhdəlik götürmüşdü. Bu səbəbdən 1855-ci il mart ayının 15-də Sardiniya da ittifaqa qoşulduğunu bildirir. Bu zaman İngiltərənin “Soyuq Cərəyan” Mühafizə Alayının əsgərləri İstanbulun Heydərpəşə səmtində Krıma yollanmaq üçün əmr gözləyirdilər.

Müharibənin davam etdiyi bir zamanda xilafətin Epir, Etoilya və Teselya vilayətlərində yunanların üsyanı başlayır. Bütün xəbərdarlıqların nəticəsiz qaldığını görən Fransa isə Pire limanına qoşun yeridərək, Yunanıstanı müharibəyə alır. Bu, Yunanıstanı bitərəf mövqə tutmağa məcbur edir. Nəticədə Rusiya müharibədəki müttəfiqini itirir.

Abdulla bəy Rüstəmbəyov

Abdulla bəy Rüstəm bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Murov köməkçisi kimi xidmətə başlamışdı. Qaçaqların məhv edilməsində önəmli rol oy-

namışdı. 1846-cı ildə ələkeçməz Qaçaq Hüseynalını öldürmüşdü. Praporşik rütbəsi almışdı. Çar ordusunda qulluq etmişdi.¹⁶⁶

Abdulla bəyin Fatma xanım adlı qızı vardı.

Mustafa bəy Rüstəmbəyov

Mustafa bəy Əsəd bəy oğlu 1823-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Sonra çar ordusunda qulluğa başlamışdı 1870-ci ildə poruçik rütbəsi daşıyırdı.¹⁶⁷

Mustafa bəy Rüstəmbəyov 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

Mustafa bəy Rüstəmbəyov 25 iyun 1873-cü ildə vəfat edib.

Mustafa bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu, Şərəf bəyim adlı qızı vardı.

Əli bəy Sarıcalinski

Əli bəy Səlif bəy oğlu 1823-cü ildə Cavanşir mahalının Sarıcalı-Quzanlı kəndində dünyanı tanımışdı. Mədrəsə təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁶⁸

Əli bəyin Salah bəy, Camal bəy adlı oğulları, Səkinə xanım və Zabıtə xanım adlı qızları vardı.

Süleyman bəy Gülməmmədbəyov

Süleyman bəy Gülməmməd bəy oğlu 1823-cü ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Xəndək kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Yunker rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəy Məmmədbəyov

Hüseyn bəy Kərbəlayı Məmməd bəy 1823-cü ildə Kəbirli mahalının Saybalı-Zeyaləbdinli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Çar ordusunda hərbi xid-

mətə başlamışdı. Don Kazak alayında bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəyin Mahmud bəy, Bəylər bəy, Xanlar bəy adlı oğlanları vardı.

İskəndər bəy Cavanşir

İskəndər bəy Mahmud bəy oğlu 1824-cü ildə Cavanşir mahalının Xındırstan kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Özəl təsərrüfatını idarə etməklə dolanırdı. 1849-cu ildə məlum olayla bağlı tutulub sürgün edilmişdi. Sonra Rusiya ordusunda xidmətdə olmuşdu. Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsindən polkovnik rütbəsinədək ucalmışdı.¹⁶⁹

Mirzə Fərzalı bəy Fətəlibəyov

Fərzalı bəy Əli bəy oğlu 1824-cü ildə Otuziki mahalının Ətyeməzli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdü. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı.¹⁷⁰

Mirzə Fərzalı bəy Şuşa Qəza məktəbində oxumuşdu. Burada o, türk, rus və fars dillərini öyrənmişdi. Sonra Tiflis Aleksandr Müəllimlər Institutunu bitirmişdi.

Mirzə Fərzalı bəy 19 may 1843-cü ildə II dərəcəli dəftərxana xidmətçisi kimi Şuşa qəza polis şöbəsində xidmətə başlamışdı. 10 noyabr 1848-ci ildə könüllü kimi Qafqaz Atlı alayında xidmət etmişdi. 1849-cu ildə Macarıstan və Transilvaniya qiyamının yatırılmasının iştirakçısı olmuşdu. 1851-ci ildə vəkil rütbəsi almışdı. 1853-1856-cı illər Rusiya-Osmanlı savaşına qatılmışdı. Naib rütbəsinə yüksəlmişdi.

Yalta şəhərində teleqraf işçisi olmuşdu.

Mirzə Fərzalı bəy 1855-ci ildən praporşik rütbəsini daşıyırdı.

Mirzə Fərzalı bəy bir çox döyüş medalları ilə təltif edilmişdi.

Mirzə Fərzalı bəy 9 may 1887-ci ildə öldürülmüşdü.

Mirzə Fərzalı bəy Səlbinaz xanım Əsəd bəy qızı ilə (1840-

1900) ailə qurmuşdu. Ağalar bəy adlı oğlu, Mahtəban xanım, Balaxanım xanım, Əziz xanım adlı qızları vardı.

Mirzə Hüseynəli bəy İsmixanov

Hüseynəli bəy Səfərəli bəy oğlu 1824-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə sərhəd dəstəsində tərcüməçilikdən başlamışdı. Sonra sultan köməkçisi olmuşdu. Podporuçik, poruçik, ştabs-kapitan rütbələri almışdı.

Haqverdi ağa Adıgözəlov

Haqverdi ağa Mirzə Adıgözəl bəy oğlu 1824-cü ildə İyir-midörd mahalının Boyəhmədli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Haqverdi ağanın İskəndər ağa, Əsgər ağa, Yusif ağa adlı oğulları, Göyçək xanım, Mehri xanım adlı qızları vardı.

Lütfəli bəy Sultanov

Lütfəli bəy Hübətəli bəy oğlu 1825-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Şıxava (Həməzəli) kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.¹⁷¹

Lütfəli bəyin Dadaş bəy adlı oğlu vardı.

Atakişi bəy Mərdanbəyov

Atakişi bəy Mərdan bəy oğlu 1825-ci ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Əliyanlı camaatının Qalalı kəndində olmuşdu.

İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. 1 may 1845-ci ildə çar ordusunda, Zaqafqaziya Müsəlman Atlı alayında xidmətə başlamışdı. 23 fevral 1851-ci ildə çarın Leyb-qvardiyasına daxil edilmişdi. 12 dekabr 1852-ci ildə vəkil rütbəsi almışdı. 1849-cu ilin 27 maydan 9 sentyabrədək macarların qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdi. Georgi lentli gümüş medalla təltif olunmuşdu.¹⁷²

Atakişi bəy Mərdanbəyov praporşik rütbəsi almışdı. 1863-cü ilə bağlı qaynaqda kornet rütbəsi daşdığı haqda bilgi var. Ordudan tərxis olduğdan sonra doğma kəndinə qayıtmışdı.

Atakişi bəyin Əziz bəy, Firudin bəy, Aslan bəy adlı oğlanları vardı.

Kərim ağa Cavanşir

Məhəmmədqasım ağanın üçüncü oğlu Kərim ağa 20 oktyabr 1826-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. 1861-ci ildə milis praporşiki rütbəsi almışdı. 1866-cı ildə Kazak alayının leyb-qvardiyasına kornet rütbəsi ilə dəyişilmişdi. Qvardiya polkovniki rütbəsini daşıyırdı. Atasının ona ayırdığı Dərəbas kəndini idarə edirdi.¹⁷³

Kərim ağa 1907-ci ildə vəfat edib.

Kərim ağa Fətəli ağa Cavanşirin qızı Bilqeyis bəyimlə və Süleyman xan Şəkilinin qızı Saray bəyimlə (1840-?) həyat qurmuşdu. Əli ağa, Hüseyn ağa, Teymur ağa, İskəndər ağa, Qəhrəman ağa, İbrahim ağa adlı oğullar, Səltənət bəyim, Zəhra bəyim, Şövkət bəyim, Dürdanə bəyim, Qumru bəyim adlı qızlar böyütmüşdü.

Nəcəfqulu bəy Cavanşir

Nəcəfqulu bəy Qasım bəy oğlu 1826-cı ildə Cavanşir mahalının Xındırstan kəndində anadan olmuşdu. Mədrəsə təhsili almışdı. Əkinçiliklə məşğul idi. 1849-cu ildə tutulub Kaluqaya sürgün edilmişdi. Bir müddət Rusiya ordusunda qulluqda olmuşdu. Praporşik rütbəsi almışdı. Rus-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.¹⁷⁴

Nəcəfqulu bəyin Mehdi bəy, İsmayıl bəy adlı oğulları vardı.

Mirzə Həsən bəy Mehdixanov

Mirzə Həsən bəy Məşədi Mehdixan ağa oğlu 1826-cı ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Qoçəhmədli kəndində dünyanı tanımışdı. Mədrəsə təhsili almışdı. Savadlı olduğu üçün mirzə ünvanı daşıyırdı. Rusiya və bir çox şərq dillərini mükəmməl bilirdi. 3 may 1839-cu ildən çar ordusunda qulluq etməyə başlamışdı. Çarın Leyb-qvardiyasında xidmət edirdi.¹⁷⁵

Mirzə Həsən bəy Mehdixanov 1849-cu ildə kornet, 1852-ci ildə podporuçik, 1854-cü ildə poruçik, 1860-cı ildə ştabs-rotmistr rütbələri almışdı.

Mirzə Həsən bəy yaxşı xidmətinə görə 1855-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni, 1860-cı ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə təltif olunmuşdu.

Mirzə Həsən bəy 1863-cü ildə vəfat edib.

Mirzə Həsən bəyin Əhməd bəy və Həsən bəy adlı oğulları vardı.

Hüseyn bəy Bəhmənbəyov

Hüseyn bəy Çələbi bəy oğlu 1826-cı ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Ağalı kəndində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Kornet rütbəsi almışdı.

Hüseyn bəyin Atakişi bəy afdlı oğlu vardı.

Mirzə Abbas bəy Merdinli

Mirzə Abbas bəy Namazəli yüzbaşı oğlu 1827-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Merdinli obasında dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa şəhərində mədrəsədə oxumuşdu. Kazak alayında xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Mirzə Abbas bəyin Bəylər bəy adlı oğlu vardı.

Əhməd bəy Cavanşir

Cəfərqulu bəyin ikinci oğlu Əhməd bəy 1828-ci ildə Kəhrizli kəndində dünyanı tanımışdı. 15 yaşına qədər molla yanında oxumuşdu. Sonra rusca öyrənmişdi. 1843-cü ildə Mehdiqulu xanın xahişinə görə, çar I Nikolay Əhməd bəyi Peterburqa tələb edir və onu dövlət hesabına Pavlov kadet korpusuna qəbul edir. O vaxtlar Pavlov məktəbinə yalnız zadəgan uşaqlarını qəbul edirdilər. İzdihamlı Peterburq mühitinə düşən Əhməd bəy rus dilini öyrənməyə ciddi səy göstərir və məktublərindən göründüyü kimi, bu dili mükəmməl surətdə öyrənə bilir.¹⁷⁶

1848-ci ildə Əhməd bəy Pavlov korpusunu bitirib Konstantin Nikolayeviç adına Qusar alayına təyin olunur və 1854-cü ilə qədər hərbi xidmətdə qalır.

1853-cü ildə Krım müharibəsi başlandı. Qasım bəy Zakirin oğlu Nəcəfqulu bəy və qardaşı oğlu İsgəndər bəy könüllü olaraq cəbhəyə getmişdilər. Qafqaz cəbhəsində rus əskərləri ilə çiyin-çiyinə 2000 nəfərə qədər azərbaycanlı döyüşdü. Əhməd bəyin olduğu Qusar alayı Sevastopol altında vuruşurdu. Döyüş meydanında göstərdiyi igidliyə və qoçaqlığa görə Əhməd bəy ordenlə təltif edilmiş və ona ştabs-rotmistr rütbəsi verilmişdi. Lakin Əhməd bəyə orduda uzun müddət xidmət etmək nəsib olmadı, çünki o, hələ 1850-ci ildə Əli bəy Sultanovla iştirak etdiyi dueldə qolundan yaralanmış olduğu üçün 1854-ci ildə tamamilə hərbi qulluqdan getməyə məcbur oldu.

1854-ci ildə Əhməd bəy öz doğma kəndi olan Kəhrizliyə gələrək burada təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlayır. Rusiya ordusundan istefaya çıxmış və Sankt-Peterburq təhsili almış zabit köhnə kənddə yeni qaydalar yaratmaq istəyirdi. Buna görə də o, xalq arasında “Urus Əhməd bəy” ləqəbini almışdı.

XIX yüzilin 60-cı illərinin sonunda Əhməd bəy Vərəndə sahəsinin murovu vəzifəsinə təyin edilir; bu zaman o, həm də taxıl yerlərini sulamaq üçün Arazdan su çıxartmaq işi ilə də məşğul olurdu. Uzun əziyyətdən sonra Əhməd bəy 8 verst uzunluğunda bir arx qazdırır və onu Mil düzündəki qədim Ga-

vur arxı ilə birləşdirir. Azərbaycanı Rusiya sənayesinin xammal mənbəyinə çevirməyə çalışan çar hökuməti heç bir vəsait sərf etmədən yerlərdə suvarma işlərini yaxşılaşdırmağa və beləliklə də çoxlu xammal əldə etməyə çalışırdı. Ona görə Qafqaz canişinliyi idarəsi hələ XIX yüzilin 60-cı illərinin axırlarında Mil düzündəki suvarma işlərini qaydaya salmaq üçün bir neçə dəfə xüsusi komissiyalar göndərmişdi. Lakin tərkibində hətta hollandiyalı suvarma mütəxəssisləri də olan bu komissiyalar heç bir qəti tədbir görə bilmədilər. Çünki bu layihələrin həyata keçirilməsi “külli miqdarda xərc tələb edirdi”. Qarabağın yerli bəydəri də Gavur arxını “...arx və arxın suvardığı bütün torpaqların 99 il ancaq onların istifadəsində” qalması şərti ilə bərpa etmək istəyirdilər. Lakin onların da cəhdi heç bir nəticə vermədi. Nəhayət, 1866-cı ildə Əhməd bəy, Zərgar, Dilağarda, Yağləvənd və Şahsevən camaatının köməyi ilə cüzi bir məbləğdə və hökumətlə heç bir formal əlaqə yaratmadan həmin arxı qazdırmağa başladı və Arazdan çıxarılan suyu məşhur Gavur arxı ilə birləşdirmək kimi çətin bir məsələni həll etdi.

Əhməd bəyin sonrakı məktublaşmalarından aydın olur ki, hökumət Əhməd bəyin təcrübə və təşəbbüsünü nəzərə alaraq, göstərilən kanalı yenidən bərpa etmək üçün daha bir təşəbbüs göstərdi və bu məqsədlə 1879-cu ildə xüsusi bir komissiya Əhməd bəyin iştirakı ilə Mil düzünü yoxladı. Komissiya Əhməd bəyin və mühəndis Bexmanın fikri ilə razılaşıaraq Gavur arxını bərpa etməyi qərara aldı. Bu məqsədlə 1881-ci ildə plan layihəsi hazırlandı. Lakin bu layihə kağız üzərində qaldı.

Suvarma məsələsi ətrafında gedən məktublaşmalar göstərir ki, Əhməd bəy su təssəüatı sahəsində böyük təcrübəyə malik idi. Əhməd bəyin öz mülkündə qazdırdığı kəhrizlər də suvarma sahəsində çalışan tədqiqatçıların nəzər-diqqətini cəlb etmişdi.

1883-cü ildə Əhməd bəyin qonağı olmuş mühəndis Veys Fon-Veyssenqof yazır ki, “Qarabağ mülkədarı Əhməd bəy Cavanşir uzun illər boyu apardığı müşahidələrin nəticələri və qazandığı təcrübə ilə məni tanış edərək, qazdırdığı kəhrizləri ət-

raflı surətdə tanış olmağa mənə imkan yaratdı”.

XIX əsrin 70-ci illərində Əhməd bəy hakim sinif nümayəndələrindən kimin həqiqətən bəy silkinə mənsub olduğunu müəyyən etmək məqsədilə yaradılmış Şuşa bəy komissiyasının tərkibinə daxil olur. Bu komissiyanın fəaliyyəti haqqında ətraflı surətdə danışmadan, qeyd etmək lazımdır ki, bəy və ağaların əksəriyyəti vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaq üçün saxta sənədlər (xan fərmanları, təliqələr və s.) düzəldərək özlərinin bəy silkinə mənsub olduqlarını sübut etməyə çalışırdılar. Lakin Əhməd bəy bu saxtakarlığa qarşı müqavimət göstərirdi ki, bu da komissiya üzvlərinin narazılığına səbəb olurdu. Ona görə də F.Köçərliyin göstərdiyi kimi, Əhməd bəyin düşmənləri onu həbs etdirib, bir neçə vaxt həbsxanada saxlatdirdilər.

Əhməd bəy ömrünün son günlərini Kəhrizli kəndində keçirərək tarix və ədəbiyyata and kitabları mütailə edir, müxtəlif əsərlər yazır və tərcümə ilə məşğul olurdu.

Əhməd bəy “Asari-Əhməd bəy Cavanşir” adlı şeirlər, “Türk zərb-məsəllər məcmuəsi” adlı folklor örnəkləri, “1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair” adlı tarix kitablarının müəllifidir.

Əhməd bəy 1903-cü il yanvarın 9-da vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə görə Kəhrizli kəndində dəfn edilmişdi.

Əhməd bəy Mülkicahan xanım ilə ailə qurmuşdu. Aslan bəy, Məhəmməd bəy adlı oğulları, Həmidə bəyim adlı qızı vardı.

Qəhrəman bəy Eyvazxanbəyov

Qəhrəman bəy Eyvazxan bəy oğlu 1828-ci ildə Otuziki mahalının Tərnəüd kəndində dünyaya gəlmişdi. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Rusca, farsca mükəmməl bilirdi. Podprorşik kimi xidmətə başlamışdı.¹⁷⁷

Qəhrəman bəyin İbrahim bəy, Hətəm xan bəy, Abbas bəy, Bala bəy adlı oğulları vardı.

Ələsgər bəy Rəcəbov

Ələsgər bəy Molla Hüseynəli bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa

şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Sankt-Peterburq Konstantin Hərbi məktəbinə qəbul olmuşdu. Məktəbi yunker rütbəsi ilə bitirmişdi.

Ələsgər bəyin Allahverən bəy adlı oğlu vardı.

Paşa bəy Əlibəyov

Paşa bəy Həsənخان bəy oğlu 1828-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Qubadlı kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.

Cabbar bəy İbrahimbəyov

Cabbar bəy Ağalar bəy oğlu 1828-ci ildə Qarabağın Bərgüşad mahalının Məzmək kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Müsəlman korpusunun tərkibində bir çox Avropa ölkələrində hərbi ekspedisiyalara qatılmışdı. Praporşik rütbəsi almışdı.¹⁷⁸

Cabbar bəy İbrahimbəyov ordudan tərxis olduqdan sonra doğma kəndinə qayıtmış, şəxsi təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdu.

Cabbar bəy İbrahimbəyov xeyriyyəçi və qurucu bir şəxs idi. O, Sarı Aşığın qəbrini bərpa etmiş, üstündə ehsan vermişdi. Keçmiş çar zabiti olan əmisi oğlu Allahqulu bəy Bəylər bəy oğlu ilə bərabər kəndlərini yol çəkirmiş, yoxsullara əl tutmuşdu.

Kəlbəli bəy Əliyərbəyov

Kəlbəli bəy Şahverən bəy oğlu 1828-ci ildə Püsyan mahalının Hacıhalı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə "Georgi xaçı" ilə təltif edilmişdi. Kavalər kimi tanınırdı.

Kəlbəli bəy Əliyərbəyov 1893-cü ildə vəfat edib.

Kəlbəli bəy Şahcahan xanımla ailə qurmuşdu. Qaraxan bəy, Bəylər bəy adlı oğulları, Nabat xanım, Yaxşı xanım adlı qızları vardı.

Şirin bəy Mərdanbəyov

Şirin bəy Əsəd bəy oğlu 1828-ci ildə Qaraçorlu mahalının Əliyanlı camaatının Kamallı obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. 1863-cü ilə aid məlumata görə praporşik rütbəsi almışdı. Sonrakı mənbələrdə poruçik rütbəsi aldığı göstərilir.

Şirin bəy ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsində murov (uçaskoviy zasidatel) köməkçisi kimi xidmət etmişdi. Qaçaqqlar tərəfindən öldürülüb. Tarixçi Baharlı yazır: "Mirzə İsmayıl bəy (Mirzə İbrahim bəy oğlu Baharlı-müəlliflər) belə nəql edirdi ki, o vaxt Ağə qapıdan çıxan vaxtda dəmin üstündən və ətrafdakılar iki yüz tüfəng atdılar ki, tamamən əlbəəl idi. Hec birisi Ağəya dəymədi. Amma yoldaşını öldürdülər. Elə ki, Ağə bir tüfəng mənzili qaşdı (qaçdı) atını saxladı və murovə söyürdü və atışdırlar. Murovun pomoşniki (köməkçisi- müəlliflər) poruçik Şirin bəy Əliyanlı sakini Ağəya deyib:

-A köpək oğlu, rus padşahı ilə padşahlıq edəcəksən? Niyə başını götürüb, bir yana getmirsən? Bu sözü deyib, bir güllə atıbdır. Güllə gedib Ağənin atının yalından dəyibdir. Və Ağə Şirin bəyə söyüb ki:

- A köpək oğlu, elə güllə atmazlar. Al, gəldi. Bir güllə atıb, güllə gəlib, Şirin bəyin atının qarından dəyib və at yıxılıb. Şirin bəy atın altında qalıb, həmin saat ölübdür".

Kərim bəy Cəfərbəyov

Kərim bəy Cəfər bəy oğlu 1828-ci ildə Sisyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusun-

da xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Kərim bəyin Qasım bəy, Tağı bəy adlı oğlanları vardı.

Nəcəfqulu bəy Məlikzöhrabov

Nəcəfqulu bəy İbrahim bəy oğlu 1828-ci ildə Tatev mahalının Əliquluşağı kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

Ordudan tərxis olunduqdan sonra Xıncırək kəndini idarə edirdi.

Nəcəfqulu bəy Gülpəri xanımla ailə qurmuşdu. Ağa bəy, Mürsəl bəy, Murad bəy, İbrahim bəy adlı oğlanları, Nənəxanım xanım, Telli xanım, Gülsənəm xanım adlı qızları vardı.

İskəndər bəy Pənahxanov

İskəndər bəy Nəsir bəy oğlu 1828-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Kornet rütbəsi daşıyırdı.

İskəndər bəy mülkədar idi. Vərəndə mahalının Ağbulaq, Dəhraz, Xırdapara-Dizaq mahalının Qarakollu kəndlərində, Cavanşir mahalının Yüzbaşı obasında rəiyyəti və torpağa yiyələnmişdi.¹⁷⁹

İskəndər bəy Pənahxanov 1870-ci ilədək vəfat edib.

İskəndər bəy Mələykə xanımla ailə qurmuşdu. Xanım bəyim adlı qızı vardı.

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov

Zeynalabdin bəy Rəfi bəy oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Qarabağ Müsəlman Atlı alayında 17 may 1841-ci ildə süvari kimi xidmət etmişdi. 1846-cı ildə Xarkovda, Polşada olmuşdu. 1 mart 1849-cu ildə çarın Leyb-qvardiyasına daxil edilmişdi.¹⁸⁰

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov 1853-1854-cü illər Osmanlı-Rusiya savaşlarında milis naibi və yüzbaşı rütbələrində iştirak etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.

1854-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsində murov (uçastkoviy zasidatel) köməkçisi olmuşdu. Z. Rəfibəyov 1862-ci ilin may ayının 26-da Cavanşir sahəsində murov köməkçisi işləmişdi. Sonra Şuşa Zemstvo idarəsinə gözetçi rəisi təyin edilmişdi. 1864-cü ilin 20 avqustunda Zəngəzur qəzasına polis pristavı vəzifəsinə göndərilmişdi. Sonra 1868-ci il 4 noyabrda Şuşada polis pristavı vəzifəsinə keçirilmişdi. 1875-ci ilin 24 dekabrında Kəbirli sahəsinə polis pristavı təyin edilmişdi. 2 fevral 1877-ci ildə yenidən Şuşa şəhərinə polis pristavı vəzifəsinə qaytarılmışdı.

Z.Rəfiyevin Şuşa şəhərində polis pristavı vəzifəsində işləməsi haqqında flologiya elmləri namizədi Bəylər Məmmədov yazır: «Bu vəzifəni aparan zaman yüksək sayıqlıq göstərmiş və operativlik bacarığı nümayiş etdirmişdir. Onun özünə məxsus peşə metoduna, iş üslubuna malik olması və bu sahədə zəngin təcrübə qazanması sayəsində uzun illər boyu Şuşada oğurluq, əyriilik, neqativ hallar, cinayətkarlıq hadisələri azalmış, qayda-qanuna ciddi əməl edilmişdir».¹⁸¹

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov Ə.Haqverdiyevin əsərlərində olan pristavın prototipidir.

Zeynalabdin bəy Rəfibəyov savaşda bürünc medal, 1858-ci ilin avqust ayında XII klas mülki çini almışdı. Podporuçik hərbi rütbəsi vardı.

Z. Rəfibəyovun həyatından dəqiqələr:

İman

Şuşada İman adlı mahir bir oğru var idi. O, cinayətin izini elə itirər, işi elə təmiz və səliqə ilə görərdi ki, bunu törədənin İman olduğunu heç kim ağına gətirməzdi. Bir dəfə də oğurluq üstündə onu tutaraq, möhkəm bir zirzəmiyə salıb ağzını da qıfilla bağlayırlar. Aitdəki günü başqa bir evin əşyaları oğurlanırdı.

Istintaq qrupu nə qədər axtarırsa, cinayətin kim tərəfindən görüldüyünü müəyyənləşdirə bilmir. Pristav Zeynalabdin bəy gedib yarılan evə baxan kimi, İmanın dəsti-xəttini görüb tanıyır. Lakin onun həmkarları etiraz edib bildirirlər ki, İman dustaq ola-ola oğurluğa gedə bilməz. Pristav dustağın saxlandığı yerə gedib baxmaq qərarına gəlir. O, zirzəminin qapısı ilə qıfılını dürüst nəzərdən keçirdikdən sonra içəri daxil olub İmanı yatmış görür. Zeynalabdin bəy ağzıbirə açılan yeganə kiçik pəncərəni yoxlayarkən, Onun dəmirlərinin yerindən oynadağını görüb, yanılmadığına arxayın olur. Dənə, İman gecə pəncərənin millərini söküüb yerə qoyur və oradan bayıra çıxır. Sonra da oğurladığı evin damına qalxıb tavanı sökür və iplə sallanaraq içəri düşür. Şeyləri daşıyıb yerbəyər etdikdən sonra əvvəlki yolla qayıdıb, təzədən dustaq olduğu yerə gəlir.¹⁸²

Zeynalabdin bəy İmandan soruşur:

-Ə, İman, qorxmursan, belə işlər görürsən?!

Cavabında İman:

-Bəy, qorxuram, amma hökumətdən yox, səndən — deyir.

* * *

Zeynalabdin bəy Yasəmən xanım ilə ailə qurmuşdu. Mahmud bəy, Əliş bəy adlı oğulları, Əsmət xanım adlı qızı vardı.

Abbas bəy Ağayev

Abbas bəy Nəsir bəy oğlu 1829-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Ağcabədi kəndindəndir. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu.

Abbas bəy çar ordusunda xidmət etmiş, mayor rütbəsinə-dək yüksəlmişdi.

Mayor Abbas bəy Səhra bəyim Abdullapaşa ağa qızı Sarıcalı-Cavaşirlə ailə qurmuşdu. Kərim bəy, Mustafa bəy adlı oğullar, Böyükxanım xanım, Sona xanım və Güllü xanım adlı qızlar böyüdüb, ərsəyə çatdırmışdı.

Əsəd bəy Cavaşir

Əsəd bəy Nəcəfqulu bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı. Mükəmməl savad almışdı. Rus və şərq dillərini bilirdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. 1860-cı ilə bağlı bir qaynaqda poruçik, 1886-cı ilə bağlı qaynaqda isə ştabs-kapitan rütbəsində olduğu göstərilir. Xankəndi kəndində yerləşən alayda qulluq edirdi. Kapitan rütbəsi ilə ordudan tərxis olmuşdu.¹⁸³

Əsəd bəy Cavaşir 1917-ci ildə Işıqlı obasında vəfat edib. Son mənzili Işıqlı qəbristanlığındadır.

Əsəd bəy Şərəfcahan bəyimlə ailə qurmuşdu. Mehrəli bəy, Mehdi bəy və Cavad bəy adlı oğulları vardı.

Həşim xan Cavaşir

Həşim xan Böyük xan oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Qvardiya poruçiki rütbəsi vardı. Ordudan tərxis olduqdan sonra atasının ona ayırdığı kəndləri idarə edirdi.¹⁸⁴

Həşim xan Bəyimcan bəyim Abdullapaşa ağa qızı Cavaşirlə yaşam qurmuşdu. Pənah xan, Həsən xan adlı oğullar, Püştə bəyim adlı qız böyüdüb ərsəyə çatdırmışdı.

Mirzə bəy Əbdüləzimbəyov

Mirzə bəy Əbdüləzim bəy oğlu 1830-cu ildə Cavaşir-Dizaq mahalının Veysəlli obasında (Hacıyüzlü kəndində) dünyanı tanımışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. 1852-ci ildə atlı alayda xidmətə başlamışdı. 1859-cu ildə praporşik rütbəsi almışdı. Rusiya-Osmanlı savaşlarında iştirak etmişdi.

Mirzə bəyin İsmayıl bəy, Əbdüləzim bəy, Kərim bəy adlı oğulları vardı.

Məmmədəli bəy İsmixanov

Məmmədəli bəy Səfərəli bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı.

Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Abbas bəy Rüstəmbəyov

Abbas bəy Rüstəm bəy oğlu 1830-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁸⁵

Abbas bəyin Səməd bəy, Zülfüqar bəy, Məmməd bəy adlı oğlanları vardı.

Əbülhəsən bəy İsmayıl bəyov

Əbülhəsən bəy İsmayıl bəy oğlu 1830-cu ildə Sisiyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Kərim bəyin Qasım bəy, Həsənqulu bəy adlı oğlanları vardı.

Aslan bəy Rüstəmbəyov

Aslan bəy Əsəd bəy oğlu 1831-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.¹⁸⁶

Aslan bəy Fərəculla bəy Uğurlubəyovun qızı Pəri xanımla yaşam qurmuşdu. İsfəndiyar bəy adlı oğlu vardı.

Cəfər bəy Davatdarov

Cəfər bəy Şükür bəy oğlu 1831-ci ildə Cavanşir mahalının Məfruzlu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi vardı.

Cəfər bəy Davatdarov Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. Ordudan tərxis olduqdan sonra Tərtərdə məskunlaşmışdı. Şəhərin abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdu.

Bəylər bəy İbrahimbəyov

Bəylər bəy İbrahim bəy oğlu 1831-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qəza məktəbində təhsil almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi vardı.

Bəylər bəy 1866-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Dərəbas kəndinə köçmüşdü. Qardaşları ilə birgə orda yaşayırdı.

Bəylər bəyin Həsən xan bəy adlı oğlu vardı.

Hüseyn bəy Şərifbəyov

Hüseyn bəy Şərif bəy oğlu 1832-ci ildə Kəbirli mahalının Seyidli obasında oxumuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Unter-zabit rütbəsi daşıyırdı. Rusiya-Osmanlı savaşına qatılmışdı. Orden və medallarla təltif edilmişdi. Ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı.

Hüseyn bəyin Şərif bəy, Babakişi bəy adlı oğlanları vardı.

Mirzə Mehdi bəy Vəzirov

Mirzə Mehdi bəy Mirzə Camal bəy oğlu 1833-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Əslən Hacı camaatının Şərifbəyli obasındandır. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə şərq və rus dilini bilirdi. Rusiya imperatorunun xüsusi qvardiyasında, leyb-qvardiyada xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı. Bu qvardiyada Azərbaycanlılardan Hacı Səfərəli bəy Səfərbəyov, Cavad bəy Şirvanski, Ələsgər bəy Naxçıvanski, Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar, Cəfər bəy Ağalar bəy oğlu və başqaları qulluq etmişdilər.¹⁸⁷

Mirzə Mehdi bəy ordudan tərxis olunduqdan sonra dövlət idarələrində məmur işləmişdi. Quberniya katibi mülkü ünvanı vardı.

Mehdi bəyin əski Dizaq mahalının ərazisində torpaqları

vardı. Mülklərini gəzərkən şair Mir Mehdi Xəzani ilə yoldaşlıq edərdi.

Mehdi bəy Qönçə xanımın həyat qurmuşdu. Balış xanım və Balaxanım xanım adlı qızları vardı.

Abbas bəy Mehmandarov

Abbas bəy Vəli bəy oğlu 1833-cü ildə Kəbirli mahalının Hüsülü obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Abbas bəyin Şükür bəy, Teymur bəy, Süleyman bəy adlı oğlanları vardı.

Səfərəli bəy Ağayev

Səfərəli bəy Əbdürrəhim bəy oğlu 1834-cü ildə Xırdapara-Dizaq mahalının Qarğabazar kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini kəndlərində almışdı. Sonra Şuşa şəhər qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi.

Səfərəli bəy 1871-ci ildə atıcı, silahdar rütbəsi almışdı. 1875-ci ildə yunker, az sonra milis praporşiki rütbələrini daşımışdı.

Səfərəli bəy gümüş medalla təltif olunmuşdu.

Səfərəli bəyin Cavad bəy adlı oğlu, Xurşid xanım, Hacıxanım xanım adlı qızları vardı.

Sadiq bəy Hacıbəyov

Sadiq bəy İsmayıl oğlu 1834-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Sonra Tiflis hərbi məktəbində oxumuşdu. Yunker rütbəsi ilə Mincqreli alayında xidmətə başlamışdı. 1886-cı ildə ştabs-kapitan idi.

Sadiq bəyin Kərim bəy, Əliş bəy adlı oğlanları vardı.

Rəcəbəli bəy Məmmədbəyov

Rəcəbəli bəy Məmmədqulu bəy oğlu 1834-cü ildə Sisiyan mahalının Dərəbas kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi daşıyırdı.

Rəcəbəli bəyin Həşim bəy adlı oğlanları vardı.

Qasım xan Cavanşir

Qasım xan Böyük xan oğlu 1835-ci ildə dünyaya göz açmışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik hərbi rütbəsi vardı. 1856-cı ildə poruçik rütbəsi aldı. Atasının ayırdığı torpaqlarda rəiyyətləri ilə baş-baş verib əkin-biçinlə məşğul olurdu.¹⁸⁸

Qasım xan 1898-ci ildə həbsxanaya düşmüşdü. Nökəri Məmməd bəy Uğurlu bəy oğlu Təklənskini 1897-ci ilin 26-sı dekabrında öldürdüyünə görə tutulmuşdu.

Qasım xan Zabitə xanım Vəli ağa qızı Muğanlı ilə dünya evinə girmişdi. Böyük ailə başçısı idi. Xudadad xan, Azay xan, Məmməd xan, Humay xan, Kərim xan adlı oğulları, Səltənət bəyim və Balaxanım bəyim adlı qızları vardı.

Hacı bəy Qalabəyov

Hacı bəy İbrahim bəy oğlu 1836-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Kornet hərbi rütbəsi vardı.¹⁸⁹

Məşədi Abış bəy Novruzov

Məşədi Abış bəy Bəylər bəy oğlu 1836-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olunduqdan sonra Qəza idarəsində çalışmışdı.

Məşədi Abış bəy Şuşada ermənilər tərəfindən baş verilən qırğınlarının qabağını alanlardan biri idi. Erməni-türk münasibətlərinin kəskinləşdiyi bir dövrdə Peterburqda Rusiya canişinlərinin müşavirəsi çağırıldı. Qafqaz canişini Qolitsin çıxış edərək ermənilərlə müsəlmanlar arasında qırğın salmaq barədə öz fikrini və planını müşavirə iştirakçılarına bildirdi. Hamı onun fikrini bəyənilib, alqışladı. Müşavirə də öz qərarını çıxardı və bu qərarları yerinə yetirmək üçün çar II Nikolay bütün canişinlərə və qubernatorlara gizli göstərişlər verdi. Qafqazda baş verəcək faciələrin rejissorluğunu isə Qolitsinə tapşırırdı. Bunun üçün ermənilər və türklər arasında təbliğat aparmaq üçün hökumət Peterburqdan 130 nəfər xəfiyyə göndərdi və beləliklə, çar hökumətinin köməkliyi ilə ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra isə Naxçıvanda, İrəvanda, Eçmiədzində, Cəbrayıl, Qaryagində qırğın törətdilər. Qırğın dalğası böyüyüb, Şuşaya keçdi. Qəza rəisi Pivavarov Peterburq müşavirəsinin qərarlarını praktiki surətdə yerinə yetirməyə başladı. O, əvvəlcə bir neçə nəfər azərbaycanlıyı gizli olaraq yanına çağırırdı, guya, bu yaxınlarda ermənilərin şəhəri tutmağa hazırlaşdıqlarını bildirdi. Eyni zamanda da bir neçə daşnak liderini qəbul eləyib, azərbaycanlılar barədə lazımı sözlərini dedi və bununla da hər iki milləti bir-birinin üstünə saldırdı. Beləliklə, Şuşada erməni—müsəlman davası başlandı...

Ermənilər davaya qabaqcıdan hazırlaşır, hər gün şəhərə hərbi ləvazimat gətirirdilər. Şuşalıları isə erməniləri son dərəcə qorxaq və cəsarətsiz hesab etdiklərindən daşnakların onlara qarşı çıxacağına inanmırdılar. Azərbaycanlılar “ermənilər ara-sıra ticarət etməkdən başqa heç nəyə yaramırlar”, “onlarda əlinə silah almağa qüdrəti çatan bir nəfər də yoxdur”, “ermənidən pəhləvan olmaz” sözlərini tez-tez yada salaraq öz şıdrığı alverləri ilə məşğul idilər. Digər tərəfdən də ermənilər tez-tez müsəlmanların qulaqlarına çatdırırdılar ki, guya, onlar yalnız “Rusiyadan muxtariyyət istəyirlər” və ona görə silahlanırlar. Həm də deyirdilər ki, biz burda azərbaycanlılarla yüz illər boyu bir yerdə yaşamışıq, nəyimizə lazımdır ki, Bakıda, Naxçıvanda

qırğın olub, bizə nə dəxli, biz yenə qardaşdır.

Lakin ermənilər müsəlmanların başlarının altına yastıq qoyub, altdan-altdan öz işlərini görür, tez-tez qətlər törədir, hökumət qulluqçularına sui-qəsd edirdilər. Onlar dövlət idarələrində çalışan bir rusu, bir ləzgini və bir neçə nəfər azərbaycanlıyı öldürdülər. Hər ölüm işindən sonra isə erməni keşişləri məscidə gəlir, dua oxuyur, “sülh yaradır”, müsəlmanların yas məclislərində iştirak edir, başsağlığı verir, yağlı və fəndgir dillərini işə salaraq bütün bu işlərin təsadüf olduğunu bildirirdilər. Bir sözlə, ermənilər azərbaycanlıları dişlərinə vurur və onların bu işlərə biganə qaldıqlarını duyurdular. O biri tərəfdən isə daşnaklar hər gün bir yerə yığışır, yaxınlarda başlayacaqları davanı müzakirə edirdilər.

Ermənilərin qarşılıqları qoyduqları məqsəd bütün azərbaycanlıları son nəfərə kimi qırmaq, ev-əşiklərini yandırmaq, külə döndərmək, şəhəri tamamilə öz əllərinə almaq idi. Onlar gizlicə öz tədarüklərində idilər. Ermənilər Şuşaya gələn yolların üstündə, əlçatmaz yerlərdə, hündür qayalarda səngərlər qazırdılar. Daşnaklar müsəlmanlarda olan silahları ələ keçirmək üçün belə bir hiylə və birlilik də işlətmişdilər. Bazarda 20 manata satılan tüfəngi 60 manata alır, 6 manat qiyməti olan tapançaya 30 manat verirdilər. Azərbaycanlılar isə ermənilərin silahı belə baha aldıklarını görüb, evlərindəki silah-sursatı ermənilərə satırdılar. Sonradan ermənilərin bu hiyləsini başa düşən bəzi ziyalı şuşalıları bir yerə yığışır, xeyriyyə cəmiyyəti təşkil elədilər və camaat arasında izahat işləri aparıldı. Bildirildi ki, ermənilər azərbaycanlılardan silahları hiyləgərliklə alıblar və bu gün-sabah həmin silahlar onların özünə tuşlanacaq. Bundan sonra xeyriyyə cəmiyyətinin qərarı ilə silah satmaq qadağan edildi. Hər məhəllədə xüsusi adamlara göstəriş verildi ki, ermənilərə silah, patron, ümumiyyətlə, hərbi ləvazimat satılmasının qarşısını alsın. Hər bir ailə başçısına ciddi tapşırıldı ki, özləri üçün silah alsın. Azərbaycanlılar dünən ermənilərə satdıqları silahların əvəzinə, bu gün daha baha

qiymətə silah-sursat almaq məcburiyyətində qaldılar. Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvləri məhəllə-məhəllə, kəndbəkənd düşüb, camaata silah almağı məsləhət görürdülər.

1905-ci il avqustun 8-i idi. Gecə saat 2 radələrində Şuşada küçələrin çiraqlarına yanacaq töküb yandıran Kərbəlayı Hüseyn Məmmədhüseyn oğlunu ermənilər Şahlıq körpüsü yaxınlığında öldürdülər. Şuşa qəza rəisi Pivavarovun oğlu da bu qətlə iştirak edirdi. Səs-küyü eşidənlər hadisə yerinə gələndə qatillər onlara atəş açıb, aradan çıxmağa bildilər. Camaat gördü ki, Kərbəlayı Hüseyn qan içində çabalayır. Bircə deyə bildi ki, üç erməni və bir rus onu xəncərlə doğrayıb. Bu əhvalat hamıya bərk təsir elədi. Şəhər tezdən xeyli adam Duma İdarəsinə gəldi, öldürülən azərbaycanlının qanını yerdə qoymayacaqlarına and içdilər. Lakin şəhər ağsaqqalları cavanları sakitləşdirə və yenidən qan tökülməsinin qarşısını ala bildilər. Bir həftə şəhərdə sakitlik yarandı...

Avqustun 16-da səhər saat doqquz radələrində rus əsgərləri erməni qəbiristanlığında bir erməni öldürüb, şəhərə xəbər yaydılar ki, onu azərbaycanlılar qətlə yetiriblər. Dərhal kilsə zəngi çalındı, ermənilər onun qarşısına toplaşdılar. İxtisasca diş həkimi olan xəfiyyə cəmiyyətinin əməkdaşı, daşnak Maşoryans erməniləri qızıqdırmaq üçün çıxış edərək dedi ki, elə bu saat aldığımız məlumatlara görə, Zarıslı kəndində azərbaycanlılar dörd ermənini qanına qəltan eləyiblər. Tez evlərinizə gedin, silahlarınızı götürüb, bizim işarəmizi gözləyin. Bir neçə dəqiqədən sonra daşnaklar hamısı silahlanmış, yenidən kilsənin qabağına yığışdılar. Erməniləri üç dəstəyə bölüb, tapşırıq verdilər. Bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Xəlifəli qapısına, bir dəstə isə şəhər meydanına tərəf yollandı. Qalan silahlı ermənilər isə əvvəlcədən qazdıqları səngərlərə doluşub, müdafiə mövqeyi tutdular. Onlara Tiflisdən gəlmiş bir neçə yüz erməni, gürcü silahlıları və kazaklar kömək edirdilər.

Daşnaklar uşağa, arvada, qocaya, xəstəyə baxmadan qabaqlarına çıxanları gülləyə tuturdular. Elə həmin günün ilk qur-

banlarından biri yoldan keçən Qara adlı bir nəfər oldu. Sonra yenə bir azərbaycanlı erməni gülləsinə tuş gəldi. Daşnaklar bazara basqın edərək azərbaycanlıları qırıb-çatmağa başladılar.

Azğın ermənilərin Köçərli məhəlləsindəki vəhşilikləri lap ölçüyəgəlməz oldu. Onlar doxsan yaşlı Abbas bəyi, onun oğlunu, qardaşı oğlunu, qulluqçularını, qonşularını öldürdülər, meydələrinə və mülklərinə od vurub-yandırdılar. Hələlik azərbaycanlılar tərəfdən heç bir müqavimət görməyən daşnaklar daha da azğınlaşıb, ertəsi gün elə həmin məhəllədə səkkiz ev də qarət edib, oda qaladılar, sakinləri qətlə yetirdilər. Şəhər meydanına tərəf gedən dəstə isə bazardakı azərbaycanlıları gülləyə tutmağa başladı. Ümumiyyətlə, ermənilər azərbaycanlıları xüsusi qəddarlıqla, əzab-ışğəncə ilə öldürür, sonra isə meydlərini ya yerindəcə yandırır, ya da kəndirlə sürüyüb, xəndəklərə dolduraraq cinayətlərinin izini itirmək üçün üstünü örtürdülər.

Ermənilərin bu vəhşiliklərindən, qeyri-insani hərəkətlərindən xəbər tutan azərbaycanlılar şəhərin əlverişli və münasib yerlərində – Vəzirovların, Qaraşarovların, Gövhər ağa Cavanşirin, Məşədi Kərimin evlərinin qarşısında, Ağadədəli və Təzə məhəllələrdə səngər düzəldərək hələlik müdafiə mövqeyi tutdular. Həmin səngərlərdəki dəstələrə Axund Molla Şükür Məhərrəməzadə, Məşədi Abış bəy Novruzov, Miribrahim Ağamirzadə, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu, Abbas bəy Talib bəy oğlu başçılıq edirdilər. Bu vətənpərvər gənclər cəsur, qeyrətli oğlanları səfərbərliyə alır, silahləndirərək şəhərin müdafiəsinə göndərirdilər.

Davanın ikinci günü azərbaycanlı igidlər hücumla keçdilər və erməniləri xeyli geri çəkilməyə məcbur etdilər. Lakin ermənilər pərən-pərən düşmüş qüvvələrini bir yerə toplaya bilib, müqavimət göstərməyə başladılar, bununla belə çoxlu tələfat verdilər. ertəsi gün şuşalılar artıq Böyük kilsənin yaxınlığında döyüşür və erməniləri get-gedə sıxışdırırdılar. Ətraf Azərbaycan kəndlərinin dəliqanlıları da 700 nəfərlik silahlı dəstə ilə köməyə gəlmişdilər. Onlar daşnaklara göz açmağa imkan vermir, qabaqlarına keçəni dərhal öldürür, evlərə, dükanlara od vurub külə

döndərirdilər. Ermənilər əlverişli mövqe tutmalarına, daha hazırlıqlı və müsəlmanlardan on qat artıq olmalarına baxmayaraq, şuşalıların hücumlarına tab gətirə bilmir, “ya Əli!” nərəsindən vahimələnib, heyrət və dəhşət içərisində arxalarına baxmadan qaçmağa üz tuturdular. Qaçarkən isə çoxlarının ürəyi partlayırdı.

Başlarını salamat qurtaran ermənilərin bəziləri Daşaltı kəndinə qaçıb, Çaxmaq meşəsində gizlənir, bəziləri isə rus kazarmalarına qaçıb doluşaraq əsgərlərin çarpayıları altında sığınaçaq tapırdı. Bugünkü döyüşdə ermənilər yaşayan məhəllələr tamamilə müsəlmanların əlinə keçdi. Həmin vaxt durbinlə döyüşə tamaşa edən bir rus generalı azərbaycanlıların necə igidliklə vuruşduqlarından təəccüblənərək demişdi: “Bu hünər heç yaponada da olmayıb. Heç bir nizam görməyən bir millətin belə hünər göstərərək səngərlər tutması çox qəribədir!”¹⁹⁰

Artıq davanın dördüncü günü idi. Şuşalılar ermənilərin son qüvvələrini də darmadağın edib, onları pərən-pərən salmış, qələbə bayrağını kilsəyə sancmışdılar. Daşnak liderləri yenə də bicliyə əl atıb, teleqramla Rusiya dövlətinə müraciət etdilər ki, qırğını yatırmaq üçün Qafqazın şeyxülislamını təcili olaraq Şuşaya göndərsin. Teleqram vurulandan sonra erməni keşişləri, yüksək rütbəli rus zabıtları və çinovnikləri əllərinə İncil və ağ bayraqlar götürüb, hüznü musiqi sədaları altında göz yaş axıda-axıda Böyük məscidə tərəf gəlməyə başladılar. Onların qarşısına müsəlman din xadimləri və qocalar — Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Şuşa qəza qazısı Ağa Əbdürrəhim Oruczadə, Cəfər bəy Vəzirov, Səlim bəy Rüstəmbəyov, Məşədi Abış bəy Novruzov və başqaları çıxdılar. Təslim bayrağını görən azərbaycanlılar atəş açmadılar.

“Səhv etdikləri”ni boyunlarına alan ermənilər bağışlanılmalarını xahiş etdilər. Erməni xəlifəsi və Rusiya hökumətinin nümayəndəsi Baranovski çıxış etdilər. Xəlifə erməni bicliyini işə salıb, yalvarmağa başladı: “Amanın bir günüdür, müsəlmanlar! Ermənilər müqəssir olsalar da, daha Şuşada erməni qalmadı! İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıb. Barı, onlara rəhm

edin!”. Sonra o, barışıq təklif elədi. Beləliklə də, barışıq elan olundu və bu gündən ermənilər azərbaycanlılarla “qardaş kimi yaşayacaqlarına” söz verdi. Ləkin heç bir gün keçməmiş ermənilər yenə də müsəlman məhəllələrinə atəş açmağa başladılar.

Şuşalılar məcburiyyət qarşısında qalıb, hücum keçdilər. Ermənilərin son nəfəsində yenə də keşişlər, dövlət qulluqçuları və rus zabıtları əllərində ağ bayraq, İncil Böyük məscidə gəlib, sülh nişanəsi kimi bayraqların birini məscidin minarəsinə sancdılar. Onlar yenidən ağlayıb-sısqayaraq bağışlanılmaları üçün yalvarıb-yaxarmağa başladılar. Müsəlmanlar ermənilərin təkliflərini yenə də qəbul etdilər. Sonra hamı dağılıb getdi. Elə bu vaxt ermənilər bir azərbaycanlıyı öldürdülər. Səbr kasası tamamilə dolmadığından şuşalılar sülh şərtlərini pozmaq istəmədilər. Ermənilər isə şəhərin müsəlman məhəllələrinə atəş açmaqda davam edirdilər.

Qırğının son günü, yəni, avqustun 21-də azərbaycanlılar əsir aldıkları erməniləri sağ-salamat sahiblərinə təhvil verdilər. Daşnaklar isə bunun əvəzində Real Məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər iranlı fəhlənin başını kəsdilər. Müsəlmanlar isə “lənət şeytana!” — deyib, yenə də sülhü qoruyub saxlamağı üstün tutdular.

Bu hadisədən bir neçə gün keçəndən sonra 300 atlının müşayiəti ilə Qafqaz şeyxülislamı Şuşaya gəldi. Şəhər əhli onu böyük hörmət və ehtiramla qarşıladı. Ertəsi gün erməni nümayəndələri onun hüzuruna gəlib, birlikdə məscidə və kilsəyə getdilər. Şeyxülislam, erməni xəlifəsi və hərbi qubernator çıxış edərək barışıq etməyi, əmin-amanlıq yaratmağı təklif etdilər. Sonra andıçmə mərasimi oldu. Ermənilər and içib, söz verdilər ki, bu iki millət arasında yaradılan sülhü bir daha pozmayacaqlar. Beləliklə, beş gün davam edən qırğın ermənilərin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu qırğında 20 azərbaycanlı evi yandırıldı və onlarla müsəlman öldürüldü. Ermənilər tərəfdən isə yüzlərlə daşnak məhv edildi və onların yaşadıkları məhəllə, demək olar ki, tamamilə yandırıldı. Görkəmli yazıçımız Məmməd Səid Ordubadinin təbirincə desək, “Şuşada ermənilər müsəlmanlara

bir zərbə vurdular, iki zərbə də özləri yedilər.”¹⁹¹

Şuşada təxminən bir il nisbi sakitlik hökm sürdü. Lakin bu davada uduzan ermənilər öz acı məğlubiyyətləri ilə barışa bilmir, sönmüş ocağı körtükləyib, alovlandırmağa çalışır, silahlı münaqişəyə yenidən başlamaq üçün bəhanə axtarırdılar. Əllərinə fürsət düşən kimi azərbaycanlıları qətlə yetirir, necə deyərlər, geyişən keçi buynuzlarını öz çobanlarının çomağına sürtürdülər. Kiçik terrorlardan bir nəticə hasil olmadığını görə erməni liderləri anlayırdılar ki, bu yolla azərbaycanlılara üstün gələ bilməyəcəklər. Ona görə də onlar münaqişəni qızıqdırıb, beynəlxalq aləmə çıxarmaq üçün gizli surətdə irimiqyaslı hücumlara hazırlaşmağa başladılar. Qüvvə toplamaq üçün Türkiyəyə, İrana, İrəvana, Tiflisə, Gəncəyə, Bakıya və ermənilərin məskunlaşdıqları digər yerlərə məktublar göndərərək öz məqsədlərini açıqca bildirir və kömək göndərilməsini tələb edirdilər.

Həmin vaxtdan da Qarabağdan kənarlarda yaşayan ermənilər müxtəlif yollarla öz dindaşlarına maddi və hərbi kömək göndərməyə başladılar. Birinci olaraq Tiflisdən onlarca erməni, hətta gürcü köməyə gəldi. Qarabağın, Zəngəzurun erməni kəndləri də yüzlərlə adamı silahlandıraraq, Şuşaya yolladı. Az bir vaxtda onlar Qarabağın paytaxtında yeddi min nəfərlik müxtəlif silahlı dəstə və hərbi sursat yerləşdirdilər. Hətta şəhərə bir neçə döyüş topu da gətirdilər. “Fil qulağında yatmış” azərbaycanlıların isə başları alış-verişə elə qarışmışdı ki, qonşularının bu məkrli niyyətlərindən heç xəbərləri də olmamışdı.

Bu qədər silahlı qüvvələri olmasına baxmayaraq, azərbaycanlılara sarsıdıcı zərbələr vurmaq üçün ermənilər rusların da köməyindən istifadə etməyə çalışırdılar. Nəyin bahasına olursa-olsun, Şuşaya əlavə olaraq rus əsgərləri də gətirmək istəyirdilər. Ona görə də Şəhər Dumasının başçısı Kiki Kalantarovun sədrliyi ilə təcili olaraq bir məsləhət-məşvərət iclası çağırıldı və ermənilər bu çirkin planlarını həyata keçirmək üçün yollar arayıb-axtarmağa başladılar. Elə həmin vaxt şəhərə xəbər yayıldı ki, general Qoloşapov bir bölük

qoşunla Şuşaya gəlir. Sevincdən çiçəkləri çırtlayan ermənilər bu fürsəti bir daha fəvta verməməyi qərara aldılar.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Rzaqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 14 avqust 1837-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə 4 fevral 1860-cı ildə Qafqaz eskadronunun leyb-qvardiyasında kornet kimi başlamışdı. 1862-ci il, 1864-cü il dağlılar əleyhinə yürüşdə iştirak etmişdi. 30 avqust 1863-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 1864-cü ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunmuşdu. Az sonra “1859-1864-cü illərdə Qafqazın fəthinə görə” gümüş medalını da əlavə etmişdilər.¹⁹²

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 30 avqust 1866-cı ildə ştabrotmistr rütbəsi almışdı. “Qafqazda xidmətinə görə” xaçı ilə təltif edilmişdi. 28 oktyabr 1866-cı ildə imperator II Aleksandrın flifel-adyutantı (şəxsi yavəri) təyin edilmişdi. 1868-ci ildə çar onu Qafqaza canişin, böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin yanına kuryer kimi göndərmişdi. 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni, lent və qılınc ilə təltif olunmuşdu. Əla xidmətinə görə, 1870-ci ildə Şuşa şəhərinə istirahətə, sonra isə Fransa və İtaliyaya göndərilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı 30 avqust 1870-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 17 avqust 1870-ci ildən 2 oktyabr 1871-ci ilədək imperator II Aleksandrın məiyətində Qafqaz səyahətində iştirak etmişdi. 1872-ci ildə xaricə istirahətə göndərilmişdi. 18 may 1873-cü ildə Almaniya kralı I Vilhelm onu 2-ci dərəcəli Tac ordeni ilə təltif etmişdi. 30 avqust 1873-cü ildə polkovnik rütbəsi almışdı. Qafqaz leyb-qvardiyası eskadronunun 4-cü vzoduna komandir təyin olunmuşdu.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 1874-cü ildə Amudərya yürüşünün iştirakçıları arasında idi. 21 yanar 1875-ci ildə yenidən saraya gətirilmişdi. Amudərya ekspedisiyasında göstərdiyi cəsurluğa görə 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif

edilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 28 oktyabr 1876-cı ildə Qafqaza ezam edilmişdi. 5 may 1877-ci ildə Zaqatala və Yelizavetpol (Gəncə) süvari alaylarının başçısı (komandanı) olmuşdu. O, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı savaşında dəstəsinin başında döyüşmüşdü. 25 dekabr 1877-ci ildə 2-cı dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. Sonra açıq Bürünc medalla şərəfləndirilmişdi.

Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 27 dekabr 1881-ci ildə qvardiya süvari dəstəsinə dəyişdirilmiş, saray çinləri bərpa edilmişdi.

Rzaqulu mirzə 15 may 1883-cü ildə general-mayor rütbəsi almışdı. Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilmişdi. 5 avqust 1884-cü ildə III Aleksandrın tacgüzarlığı şərəfinə həkk edilmiş Bürünc medalla, 30 avqust 1892-ci ildə 1-ci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdi.

Rzaqulu mirzə 1894-cü ildə vəfat edib.

Rzaqulu mirzə Aliyyə xanım Nəsrulla mirzə qızı Qovanlı-Qacarla və Aleksandra Tuğan-Mirzə Baranovskaya ilə ailə qurmuşdu. Birinci nikahdan Əkbər mirzə, Fətəli mirzə, Rükəddin mirzə, İbrahim mirzə adlı oğulları, Dilşad xanım, Fəxrülmülk xanım adlı qızları, ikinci nikahdan Aleksandr (İskəndər mirzə) adlı oğlu vardı.

Mehdiqulu bəy Nərimanbəyov

Mehdiqulu bəy Allahverən bəy oğlu 1838-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra Qaza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəzasının Ətyeməzli kəndindəki özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Məmmədqulu bəy Hacimirzəyev

Məmmədqulu bəy Allahqulu bəy oğlu 1838-ci ildə Əcənan mahalının Xalaç kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini qohu-

mu Mirzə Cəfər bəy Mirzəyevdən almışdı. Sonra qəza məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Yunker rütbəsi almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra doğma kəndlərinə qayıtmış, özəl mülkünü idarə etməklə güzəran keçirmişdi.

Məmmədqulu bəyin Atakişi bəy adlı oğlu, Hürü xanım adlı qızı vardı.

Pirimverdi bəy Nəsirbəyov

Pirimverdi bəy Cəfərqulu bəy oğlu 1838-ci ildə Cavanşir mahalının II Qarağacı kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra 16 Minqreli alayının nəzdindəki hərbi məktəbdə oxumuşdu. 7 sentyabr 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı.¹⁹³

Pirimverdi bəy Nəsirbəyov Xankəndi kəndindəki 46-cı Dracun alayında xidmət etmişdi. 1886-cı ilə bağlı qaynaqda poruçik olduğu göstərilir.

Mehdi bəy Tahirov

Mehdi bəy mirzə Bəybaba oğlu 1838-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. 1 iyun 1869-cu ildə çarın Leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronuna silahdar kimi daxil edilmişdi.¹⁹⁴

Mehdi bəy Tahirov əla xidmətə və nümunəvi davranışa görə № 471 əmrilə yunker rütbəsi almışdı.¹⁹⁵

Əbdürrəhim bəy Vəzirov

Əbdürrəhim bəy Zeynalabdin bəy oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Şuşa şəhər məktəbini bitirəndən sonra çar ordusunda xidmətə başlayıb. Orduda mayor rütbəsinədək yüksəlib.

Əbdürrəhim bəy 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmiş, bir sıra döyüşlərdə seçildiyinə görə «Vladimir» xaçı almışdı. Ordudan tərxis olunandan sonra aldığı me-

dalın üstündə verilən 10 manatla güzəran keçirmişdir.

Əbdürrəhim bəy zarafatçı, baməzə, mehriban bir adam olub. Gülməcələri, məzəli söhbətləri Qarabağ məclislərinin, yığıncaqlarının yaraşığı idi.

Zavtra

Əbdürrəhim bəyin yaşamı istefaya çıxandan sonra daha da ağırlaşmışdı. Onun dövlətdən ildə aldığı 10 manat pul heç ailənin bir aylıq xərcini ödəmirdi. Ona görə də dəftərxanaya ayaq döyüb iş axtarırdı. İş yeri tapmaq üçün hər dəfə rəisə müraciət edəndə, rəisin cavabı bu olurdu ki, sabah gəlsin. Bu «zavtra»lar nəhayət dərəcədə Əbdürrəhim bəyi təngə gətirdiyindən, tapançasını çıxarıb havaya bir güllə atır. Hamı güllə səsinə diksinib bayıra qaçır ki, görsün nə olub, nə hadisə baş verib. Baxırlar ki, güllə atan Əbdürrəhim bəydir. Tutub rəisin yanına gətirirlər. Rəis soruşanda ki, niyə güllə atır? Əbdürrəhim bəy cavabında qaydır.¹⁹⁶

-Zavtramı öldürdüm! Ta zavtra yoxdur!..

Rüstəm bəy Mirzəyev

Rüstəm bəy mirzə Pənahəli oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Qəza məktəbində oxumuşdu.

Rüstəm bəy 1918-1920-ci illərdə, ADR dönməində Bakı şəhərinin polismeystri olmuşdu. Polkovnik rütbəsi almışdı.¹⁹⁷

Rüstəm bəy 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən öldürülüb.

Rüstəm bəy Mələikə xanım Feyzulla Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla ailə qurmuşdu. Əliş bəy, Vəliş bəy, Bəhmən bəy. Bəhram bəy adlı oğulları, Südəbə xanım, Zibə xanım, Zivər xanım, Mənzər xanım adlı qızları vardı.

Ələsgər bəy Mehmandarov

Ələsgər bəy mirzə Sadiq bəy oğlu 1840-cı ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Şuşalıdır. İbtidai təhsilini

mirzə İsmayıl Qasirin «Üsuli-Cədid» məktəbində almışdı. Sonra hərbi xidmətə daxil olmuşdu. Yunker çini vardı.¹⁹⁸

Zeynal bəy Mərdanbəyov

Zeynal bəy Mərdan bəy oğlu 1840-cı ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. Məktəb təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik hərbi rütbəsi vardı.

Zeynal bəy Taclıbəyim xanım (Tacülmülk xanım) Şahrux Mirzə qızı Qovanlı-Qacarla ailə qurmuşdu. Seyfəddin bəy adlı oğlu vardı.

Süleyman bəy Rüstəmbəyov

Süleyman bəy Rüstəm bəy oğlu 1841-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. Poruçik rütbəsi vardı.¹⁹⁹

Süleyman bəy Rüstəmbəyov 1868-1869-cu illərdə poruçik rütbəsində Bakı quberniyasının Cavad qəzasında polis pristavı vəzifəsində çalışmışdı. 1871-1872-ci illərdə Cavad qəzası rəisinin kiçik köməkçisi idi. 1874-1875-ci illərdə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzası rəisinin kiçik köməkçisi vəzifəsində işləmişdi.

Süleyman bəy Rüstəmbəyov 1882-ci ildə vəfat edib.

Süleyman bəyin Rüstəm bəy adlı oğlu, İmami xanım adlı qızı vardı.

Əbdülkərim bəy Əhmədov

Əbdülkərim bəy mirzə Məhəmməd bəy oğlu 1841-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Sarıhacılı obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi daşıyırdı.

Əbdülkərim bəy Əhmədov ordudan tərxis olduqdan sonra Cavanşir və Şuşa qəzalarında məhkəmə pristavı vəzifəsində

qulluq etmişdi. Şuşa şəhərində məskunlaşmışdı.

Qasım bəy Misirxanov

Qasım bəy Ələkbər bəy oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Qəza idarəsinin Aksiz şöbəsində qulluq etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. O, bu rütbəni Qafqaz Atlı alayında xidmət etdiyi dönmədə almışdı.

Qasım bəy Misirxanov 1 avqust 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı²⁰⁰.

Qasım bəy Misirxanov mülkədar idi. Muradbəyli kəndində mülkü vardı. Qılıçbağı (Muradbəyli) mülkünün bir hissəsinə də yiyələnmişdi.

Qasım bəy Naisə xanım ilə ailə qurmuşdu. Böyük bəy, Ələkbər bəy, Rəşid bəy adlı oğlanları vardı.

Qəhrəman bəy Mirzəyev

Qəhrəman bəy Mirzə Pənahəli oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Qəza məktəbində oxumuşdu. Orduda xidmət etmişdi. Podporuçik rütbəsi almışdı.²⁰¹

Qəhrəman bəy bir müddət Tiflisdə işləmişdi. 1880-ci ildə podporuçik rütbəsində Ərəş qəzasında polis pristavı vəzifəsində çalışırdı. 1883-cü ildə podporuçik rütbəsində Nuxa qəzasında polis pristavı vəzifəsində xidmət etmişdi. 1888-ci ildə həmin qəzanın Qutqaşen (indiki Qəbələ) kəndində polis pristavı vəzifəsində qulluqda idi.

Qəhrəman bəy Mirzəyev 1890-1894-cü illərdə Zəngəzur qəzası rəisinin böyük köməkçisi idi.

Qəhrəman bəy Aftab bəyim Ağə bəy qızı Cavanşirlə və Seyidbəyim xanım Hacı Seyid Qasım qızı Ağamirova ilə ailə qurmuşdu.

Həsən ağə Şəkinski

Həsən ağə Süleyman xan oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Atası Süleyman xan Şəkinski tutulandan sonra Gövhərbəyim ağə İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirin himayəsində böyümüşdü. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı.

Həsən ağə Şəkinski böyük mülkədar idi. Həm atasından, həm də Gövhər ağədan ona xeyli mülk miras qalmışdı.

Həsən ağə 14 iyul 1898-ci ildə vəfat edib.

Həsən ağə Ziba bəyim Əbrəxanovə ilə ailə qurmuşdu. Süleyman xan, Əziz xan, Yusif xan adlı oğlanları, Sitarə bəyim adlı qızı vardı.

Şahrux mirzə Qovanlı-Qacar

Şahrux mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 15 sentyabr 1843-cü ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 18 iyun 1866-cı ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 29 avqust 1866-cı ildə 17-ci Danimarka Sever Draqun alayına ezam olunmuşdu. 30 avqust 1870-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı.²⁰²

Şahrux mirzə Qacar 5 aprel 1872-ci ildə Kazak Leyb-Qvardiyasına dəyişilmişdi. 16 noyabr 1872-ci ildə Kuban Kazak Xapyor süvari alayına ezam olunmuşdu. 29 sentyabr 1874-cü ildə icazə ilə Tehrana getmişdi. 12 iyul 1875-ci ildə İrandan qayıtmışdı. 27 mart 1876-cı ildə alayın 3-cü yüzliyinə başçı təyin edilmişdi. 9 may 1877-ci ildə Yelizavetpol qubernatorunun sərəncamına göndərilmişdi. Yelizavetpol zadəgan atlı dəstəsinin komandiri təyin olunmuşdu. Bu dəstə ilə Qafqaz-Osmanlı sərhəddinə göndərilmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. 20 oktyabr 1877-ci ildə 4-cü dərəcəli "Mü-

qəddəs Vladimir” ordeni ilə təltif edilmişdi. 8 dekabr 1877-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. Dəstəsi ləğv edilib korpus komandanına tabe edildikdən sonra qərəgah zabiti kimi xidmət etməyə başlamışdı. 1878-ci ildə Qars ətrafında olan Qafqaz ordusunda idi.

Şahrux mirzə Qacar 1 yanvar 1879-cu ildə yenidən Kuban Kazak Xapyor süvari alayına ezam olunmuşdu. 2 noyabr 1879-cu ildə 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. Açıq Bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Şahrux mirzə Qacar 30 avqust 1880-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 5 noyabr 1882-ci ildə Kuban Kazak qoşunun 1-ci Poltava süvari alayına ezam olunmuşdu. 9 sentyabr 1883-cü ildən 1885-ci ilədək Cəbrayıl qəzasının atoplama işlərində iştirak etmişdi. 1886-cı ildən 1891-ci ilədək alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı.

Şahrux mirzə Qacar 21 aprel 1891-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. 3 oktyabr 1892-ci ildə 2-cü dərəcəli “Şire-Xurşid” ordeni ilə təltif edilmişdi. 26 fevral 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığının şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. 1897-ci ildən 1900-cü ilədək şərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 22 sentyabr 1901-ci ildə 2-cü dərəcəli “Şire-Xurşid” ordeni lent ilə təltif edilmişdi. 1901-ci ildən 1907-ci ilədək şərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 6 dekabr 1907-ci ildə 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdi.

Şahrux mirzə Qacar 1907-ci ildən 1913-cü ilədək hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. 5 iyul 1913-cü ildə Romanovların 300 illik çarlığı şərəfinə buraxılan xatirə medalı ilə mükafatlandırılmışdı.

Cəbrayıl qəzasının Sultanlı kəndində torpağı vardı.

Şahrux mirzə 5 oktyabr 1915-ci ildə vəfat edib.

Şahrux mirzə Fəxrəndə xanım Ağa Abdulla qızı ilə ailə qurmuşdu. Kamran mirzə, Darab mirzə, Camal mirzə, Qəhrəman mirzə adlı oğulları, Fəxrissoltan xanım, Tacülmülk xanım, Nimitac xanım adlı qızları vardı.

Nəsir bəy Rüstəmbəyov

Nəsir bəy Əsəd bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Şəhər Qəza məktəbini bitirmişdi. Dövlət idarələrində qulluq etmişdi. Milis praporşiki rütbəsi vardı. Bu rütbəni 1867-ci ildə almışdı.²⁰³

Nəsir bəy Sona xanımla dünya evinə girmişdi. Xudadad bəy adlı oğlu, Zibəndə bəyim adlı qızı vardı.

Allahverdi bəy Ağayev

Allahverdi bəy Hacı İbrahim bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qarğabazar kəndində dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini kəndlərində almışdı. Sonra Şuşa şəhərində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi.

Allahverdi bəy podporuçik, sonra poruçik rütbələrini daşımışdı.

Allahverdi bəy öz mülkünü 1883-cü ildə açılan məktəbə vermişdi. Həmin məktəbə hamilik edirdi.

Allahverdi bəyin İbrahim bəy adlı oğlu, Əsmət xanım adlı qızı vardı.

Həsənqulu bəy Ağayev

Həsənqulu bəy İsmayıl bəy oğlu 1843-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Ağcabədi kəndində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar orusunda xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Həsənqulu bəy Ağayev ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa Qəza torpaq şöbəsində işləyirdi. Şuşada «Zemlyannik Həsənqulu bəy» kimi tanınırdı.

Həsənqulu bəyin Məmmədcəfər bəy, Əkbər bəy, Məmməd həsən bəy adlı oğlanları vardı.

Şahmar bəy Qalabəyov

Şahmar bəy Kərim bəy oğlu 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Xıdırılı obasında anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirmişdi. Orduda xidmət etmişdi. 1890-cı ilə bağlı sənədlərdə adı çəkilir. Yelizavetpol distansiyasında qəza torpaq mühafizəsində milis yunker rütbəsində rəis idi. 1891-ci ildə Yelizavetpol qubernatorunun dəftərxanasında yunker rütbəli məmur vəzifəsində çalışdığı göstərilir. 1896-cı ildə milis yunker rütbəsində Cavanşir qəzasının Tərtər stansiyasında sahə pristavı vəzifəsində xidmət edirdi.²⁰⁴

Şəfi bəy Fətəlibəyov

Şəfi bəy Lütfəli bəy oğlu 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Ətyeməzli obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa Qəza məktəbini bitirmişdi. Leyb-Qvardiyanın Qafqaz eskadronun 4-cü bölüyündə xidmət etmişdi. Praporşik rütbəsi almışdı.²⁰⁵

Şəfi bəy Fətəlibəyov ordudan tərxis olduğdan sonra Qəza idarəsində işə başlamış, öncə tərcüməçi sonra Gəncə və Cavanşir qəzalarında polis pristavı işləmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Üzeyir bəy Hacıbəyov Şəfi bəy Fətəlibəyova açıq məktub yazıb tənqid etmişdi. Tənqid onun sərtliyi ilə bağlı idi. Həmin məktub:

Cavanşir uyezdinə (qəzasına - müəlliflər) pristav Şəfi bəy Fətəlibəyova açıq məktub:

«Dusti-mehriban», cənab Şəfi bəy!

Əvvəla, ümdeyi-mətləb vücudi-zicudinizin səlamət və əfiyət üzrə bərqərar və payidar olmağıdır. Və saniyə, əgər iltifat məqamına gəlib, bu tərəfin əhvalatını xəbər alsanız, əlhəmdülillah vələminnə sağ və səlamət olub, «ömri-giranbahənizə daim

duaçu varıq». Və salisən, neçə vaxtdan bəridir ki, siz cənablardan heç bir əhval yox idi. Bu isə bizi bir qəm və ələm dəryasına qərğ etmişdi. Amma bu günlərdə sizin başınızın sahibi və naçalnikiniz (rəisiniz - müəlliflər Pivovarov həzrətlərinə xoş gəlmək üçün təqsirsiz və günahsız müsəlmanlara rəva gördüyünüz zülm və sitəmin «şöhrəti» bütün afaqə əyan olduğundan, biz də ondan xəbərdar olub, «şadiman, məsərrətə nail olduq». Bundan sonra siz bizim «mədari-iftixarımız» oldunuz. Biz acizlər tərəfindən «təşəkkürlər» qəbul etməyinizi artıq-artıq rica edirik. Doğrudur, siz bu iyirmi beş ilin ərzində kəməli-sədaqətlə ifasında olduğunuz pristavlıq dövründə hökumətə çox böyük qulluqlar edibsiniz, sizin qamçı (qırmanc)ınız altında ölmüş müsəlmanların, odunuzla yanıb evlərin, hökmünüzlə darmadağın edilmiş mal və mülklərin, «həya»nızla bihəya olmuş arvadların, şirk-jəyanlara mənsub nəvənizlə bağrı yarımış uşaqların ədədini götürüb, müləhizə etsən görərsən ki, neçə-neçə qəbiristanların təmiri sizin «hünəriniz»ə vəbəstə imiş. Amma bu axırkı günlərdə ibraz etdiyiniz «hünər» şədiddə zülmkarın şöhrətini batırıbdır. Sağ olunuz, var olunuz! Sizin bir namazqılan və orucutatan pristav olduğunuz bizim hamımıza məlumdur. Buna görə də aşağıdakı nidanı bəndəyi-həqirinizdən qəbul edin:

Ey su yerinə məsəlman qanı ilə dəstəməz alıb, razü niyəz edən abid! Və ey, arvad-uşaq əşkilə qüsl edib, ibadətə məşğul olan zahid, hehiştin ələ dərəcəsində məqamınız var!... Qafqazda tamam 25 il pristavlıqda qalmağınızdan rəncidəxatir olmayınız. öz qulluğunuzda davam edin, öldürün müsəlmanları, dağıdan ev-əşiklərini, əlinizdən gələn zülm və sitəmi onların haqqında əsirgəməyin! Belə bir gün olar ki, hökumət sizi naçalnikliyə layiq bilər. Doğrudur, bu neçə illərin ərzində Qarabağ üzrə cari etdiyiniz qan və əşklər sizin vicdanınızı, insaf və ədalətinizi yuyub aparıbdır, əvvəlcə yumşaq yaradılmış ürəyiniz mücuri-əyyam ilə bərkilib, daşa dönübdür. Lakin zərər yoxdur, bu naçalnik olmağa mane ola bilməz. Çünki başınızın sahibi Pivovarov isbat etdi ki, naçalnik olmaqdan ötrü vicdan, ədalət, insaf

və ürəyə heç bir ehtiyac yoxdur. Ümidvar olun, səbr və səbat lazımdır. Rautların, pivovarovların sağ əli sizin başınıza olsun. Onları özünüə nümünəyi-imtisal tutub, hankı üçastok (sahə - müəlliflər) və uyezdə dəyişilsəniz onlar kimi məsəlmanlara zülm və sitəm etməkdə davam edin. Axırda da onların mənəsinə çatarsız. Və bir də bağışlayın, mənim sizə yol göstərməyim» əbəsdır, siz öz «dərsinizi» yaxşı bilirsiniz. Artıq dərdi-sər vermək lazım deyil. Bu axırkı «şöhrətiniz» Qarabağda adınızı baqi qoyacaqdır. Ölülər cəsədlərindən sizə bir yadigar rəzk etmək Qarabağa vacibdir. Sağ olunuz, var olunuz! Sayayi-mər-həmət vayənizi biz həqirlərin üstündən kəsməyin...»²⁰⁶

Şəfi bəy Fətəlibəyov Sona xanım Aslan bəy qızı Hacıbəyova ilə ailə qurmuşdu. Əli bəy adlı oğlu vardı.

Abbas bəy Vəzirov

Abbas bəy Talib bəy oğlu 1846-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbini bitirəndən sonra hərbi qulluğa getmişdi. Kapitan rütbəsində çar ordusunda xidmət etmişdi. 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman savaşında Şuşanın müdafiəsinə qatılmışdı. Mir Möhsün Nəvvab «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» adlı kitabında yazır: «Müsəlmanlar da bir neçə yerdə səngər tərtib etmişdilər. Birinci səngər Vəzirzadələrin evinin qabağında, ikinci səngər isə Hacı Həsən Qaraşarzadənin evinin içində və baş tərəfində idi. Bu səngərləri tərtib edən və onların başçısı Abbas bəy Talib bəy oğlu idi». ²⁰⁷ Abbas bəy şəhərin içində dəfələrlə ermənilərin burnunu ovmuş, öz səngərlərindən qovmuşdu. ²⁰⁸

Abbas bəy 1908-1910-cu illərdə Cavanşir qəzasında mülkü hakim, barışdırıcı münsif işləmişdi.

Abbas bəy bibisi Püstə xanımın, Hacı Sadıqın qızı, Məşədi Eyyub Bakinin bacısı Güllü xanımı almışdı. Soltan xanım və Səba xanım adlı qızları vardı.

Hacı bəy Sultanov

Hacıməmməd bəy mirzə Zeynal bəy oğlu 1847-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Sarıcıq kəndində anadan olmuşdu. Ailədə Hacı çağrıldığından, bu adla da tanındı. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra Şuşa şəhərində qəza məktəbində oxumuşdu. Orduda xidmət etmişdi. Polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi.

Hacı bəy Sultanov Aşqabad şəhərinin general-qubernatoru olmuşdu.

Hacı bəy 1920-ci ildə öldürülüb.

Hacı bəyin Məhəmməd bəy adlı oğlu vardı.

Səlim bəy Rüstəmbəyov

Səlim bəy Ağa bəy oğlu 1847-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Xas qvardiyanın 4-cü vzvodunda qulluq göstərmişdi. Praporşik rütbəsi daşıyırdı. 1874-cü ildən 1882-ci ilədək Şuşa qəzasında polis pristavı, 1883-cü ildən 1888-ci ilədək Cəbrayıl qəzasında polis pristavı, 1890-cı ildən 1894-cü ilədək Cəbrayıl qəzasında rəsin böyük köməkçisi, 1896-cı ildən Zəngəzur qəzası polis idarəsinin rəisi, 1903-cü ildə Zəngəzur qəzası həbsxana komitəsində qəyyum, 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasında barışdırıcı münsif, 1910-cu ildə Zəngəzur qəzası polis idarəsinin rəisi və sərhəd komissarının müavini vəzifələrində çalışmışdı. ²⁰⁹

Səlim bəy Rüstəmbəyov Cəbrayıl, Böyük Bəhmənli kənd məktəblərinin hamisi idi.

Səlim bəy haqqında Şakir Məhərrəmov yazır: “Əfətli Səlim bəy, əldə edilən məlumatlara görə, Əfətli Ağabəyin oğlu, 1843-cü ildə doğulub. Şuşa qəzasının aran kəndləri üzr pristavı olub və o dövrdə Əfətlinin ərazisi onun hesabına genişlənərək 8000 hektara çatdırılıb. Səlim bəy, ağsaqqalların dediyinə görə, çox qəçaq. igid, sözübütöv adam olub. O, bir dəfə demişdir: - “Qar-qar çayı imkan vermədi ki, ayağımı bir az da uzadım”. Yəni,

Əfətli ərazisini bir az da genişləndirdim.²¹⁰

Səlim bəyin Qasım bəy adlı oğlu vardı.

Həmzə bəy Ağayev

Həmzə bəy Məşədi Paşa bəy oğlu 1848-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda qulluq etmişdi. Podporuçik rütbəsi vardı.

Nəsrulla mirzə Qovanlı-Qacar

Nəsrulla mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1848-ci ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 26 fevral 1873-cü ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 16 may 1873-cü ildə 23-cü Qafqaz xətt batalyonuna ezam edilmişdi. 3 aprel 1878-ci ildə Şuşa şəhərindəki yerli dəstəyə göndərilmişdi.²¹¹

Nəsrulla mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. Açıq bürüncü medalla təltif edilmişdi. 26 yanvar 1888-ci ildə ordudan tərxis olunmuşdu.

Nəsrulla mirzə Şəhribanu xanım mirzə Qasım qızı ilə ailə qurmuşdu. Lütfulla mirzə, Süleyman mirzə adlı oğlanları, Qızılın xanım və Xanbikə xanım adlı qızları vardı.

İsmayıl bəy Novruzov

İsmayıl bəy Bəylər bəy oğlu 1848-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra şəhər məktəbində oxumuşdu. 17 aprel 1872-ci ildə çar leybqvardiyasının Qafqaz eskadronuna daxil edilmişdi.²¹²

İsmayıl bəy Novruzovun praporşik rütbəsi vardı.

İsmayıl bəy ordudan tərxis olduqdan sonra Şuşa qəza idarəsində çalışmışdı. 1914-cü ildə şəhər idarə heyətinin üzvü idi.

Məhəmmədəli mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Məhəmmədəli mirzə 1849-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 5 mart 1871-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 12 may 1878-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 22 may 1879-cu ildə 18-ci Pryeslav draqun alayının zabiti olan Məhəmmədəli mirzə Qacar Şuşa şəhərindəki yerli dəstəyə ezam edilmişdi. 11 avqust 1879-cu ildə tərxis olunma ərizəsi vermişdi. Atası Bəhmən Mirzə onun ərizəsini dəstəkləmişdi.²¹³

Məhəmmədəli mirzə Qacar 8 iyul 1880-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi ilə ordudan tərxis olunmuşdu.

Xanbaba mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Xanbaba mirzə 3 mart 1849-cu ildə Təbriz şəhərində anadan (anası Mələknisə xanım Məmmədqulu xan qızı) olmuşdu. Atası ilə bərabər öncə Tiflis şəhərinə, sonra Şuşaya köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 19 fevral 1869-cu ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 2 noyabr 1869-cu ildə Qafqaz qrenadyor alayına dəyişilmişdi. 30 avqust 1873-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 25 oktyabr 1877-ci ildə 15-ci Tver draqun alayına göndərilmişdi.²¹⁴

Xanbaba mirzə Qacar 14 mart 1879-cu ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu. Gümüş medalla təltif edilmişdi.

O, 1879-cu ildən 1886-cı ilədək artıq 43-cü draqun alayına çevrilən hissəsində hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 16 mart 1886-cı ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. Eskadron komandiri olmuşdu. 6 may 1889-cu

ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 1890-cı ildən 1894-cü ilədək alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. O, 1895-ci ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar alayda müxtəlif hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmiş, üstün xidmətlərə nail olmuşdu. 31 yanvar 1896-cı ildə 25 illik zabitlik həyatını şərəflə yaşadığına görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni lent ilə təltif edilmişdi. 25 noyabr 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığına şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 8 aprel 1899-cu ildə podpolkovnik rütbəsi ilə 45-ci Sever draqun alayına dəyişilmişdi. 1902-ci ilədək burda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 1902-ci ildə Bakı şəhərinə ezam olunmuşdu. 1904-cü ilədək bu şəhərdə şərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 28 mart 1904-cü ildə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Xanbaba mirzə Qacar 1904-cü ildən 1906-cı ilədək Bakıdakı alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. 1906-cı ildə İrəvan şəhərinə ezam olunmuşdu. Burda alay komandiri olmuşdu. 1907-ci ildə Tiflis şəhərinə göndərilmişdi. Həmin ilin 23 mayında polkovnik rütbəsi almışdı.

Xanbaba mirzə Qacar 15 iyul 1908-ci ildə ordudan tərxis olunmuşdu. O, 1926-cı ildə Tiflisdə vəfat edib.

Xanbaba mirzə öncə Mirzə Fətəli Axundzadə birinci qızı Seyrəbiyə xanım, sonra ikinci qızı Nisə xanım, dünya evinə girmişdi. Mənsur mirzə, Xosrov mirzə, Bəhmən mirzə adlı oğulları, Mələksima xanım, Mülkicahan xanım, Mahmənzər xanım, Aliyə sultan xanım, Tuba xanım adlı qızları vardı.

Məhəmməd bəy Ağayev

Məhəmməd bəy Bala bəy oğlu 1849-cu ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Alıbəyli (Kavdar) obasında anadan olmuş-

du. Molla yanında ibtidai təhsil almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. 7 sentyabr 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronuna daxil edilmişdi. 10 iyun 1878-ci ildə yunker rütbəsi almışdı.²¹⁵

Məhəmməd bəy Ağayev 1886-cı il məlumatlarına görə Kornet rütbəsində idi.²¹⁶

Məhəmməd bəy Ağayev ordudan tərxis olunduqdan sonra qəza idarəsində işləmişdi. Cəbrayıl qəzasının mərkəzində məskunlaşmış, abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdu. Məhəmməd bəy su dəyirmanı tikdirmək istədikdə Mirzəcanlılar onun bu fikrinə qarşı çıxaraq su dəyirmanı tikilməsinə razılıq vermədilər. Çünki su dəyirmanı tikilərdisə kəndin içərilərinə kəhrizin suyunu aparmaq çətinləşirdi. Məhəmmədbəy camaatın tələbi ilə razılaşmağa məcbur oldu və kəhrizin suyu camaatın istifadəsində verildi.

İbrahim bəy Davatdarov

İbrahim bəy mirzə Əhməd oğlu 14 sentyabr 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Cavanşir sahəsinin Ərəblər kəndində anadan olmuşdu. Ailə təhsili almışdı. Tiflis Piyada Yunker kursunu bitirmişdi. 1868-ci ildə unter-zabit kimi 16-cı Mingreli Qrenadyor alayında xidmətə başlamışdı. 15 sentyabr 1869-cu ildə Tiflis Piyada Yunker məktəbinə ezam olunmuşdu. Məktəbi 1871-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra 157-ci Dərbənd alayına dəyişilmişdi. Çar hərbi baxışda Davatdarovu bəyənməmiş, ona şəxsən özü praporşik (gizir) rütbəsi vermişdi. O, bu rütbədən polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi.

İbrahim bəy Davatdarov 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı savaşında göstərdiyi şücaətə görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

İbrahim bəy Davatdarov 1902-ci ildə vəfat edib.

İbrahim bəy Həmidə xanım Əhməd bəy qızı Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Müzəffər bəy adlı oğlu, Mina xanım adlı qızı vardı.

Əbdüssәмәd mirzә Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əbdüssәмәd mirzә 17 iyul 1851-ci ildә Şuşada anadan olmuşdur. İlk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almış, iyirmi yaşında isә Peterburqdakı Nikolayev süvari məktəbini bitirmişdir. 7 dekabr 1871-ci ildә Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinә kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 5 mart 1872-ci ildә 16 qrenadyor Minqreli alayına dəyişilmişdi. 4 mart 1877-ci ildә praporşik (gizir) rütbəsində Danimarka Draqun alayına ezam olunmuşdu.²¹⁷

Əbdüssәмәd mirzә Qacar 1877-1878-ci illərdә Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 28 avqust 1877-ci ildә poruçik rütbəsi almışdı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar 8 dekabr 1877-ci ildә "igidliyə görə" dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 30 iyun 1878-ci ildә 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 13 iyul 1878-ci ildә 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordenləri ilə təltif edilmişdi. Gümüş medalla mükafatlandırılmışdı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar döyüş zolağı boyu bir neçә istiqamətdә vuruşmuşdu. Göstərdiyi şücaətə görə 13 iyun 1879-cu ildә ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. Xidmət etdiyi alay 13 iyul 1882-ci ildә 45 Sever draqun alayı adlanmışdı. O, burda 1885-ci ilədək alay kvartirmistr vəzifəsini icra etmişdi. 1885-ci ildən 1886-cı ilədək alayın 3-cü eskadronuna rəhbərlik etmişdi.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar 24 aprel 1888-ci ildә rotmistr rütbəsi almışdı. O, 1890-cı ilədək doğma alayında müxtəlif vəzifələr daşımışdı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar 4 mart 1890-cı ildә 4-cü dərəcəli "Şire-Xurşid" ordeni ilə təltif edilmişdi. 1895-ci ilədək şərəflə zabit vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincә gəlmişdi.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar 13 sentyabr 1895-ci ildә Buxara əmirliyinin üçüncü dərəcəli «Parlayan qızıl ulduz» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı. Komandirin müavini vəzifəsində yüksək post tutmuşdu. 17 mart 1896-cı ildә imperator III Aleksandrın

çarlığının şərəfinә təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. 22 sentyabr 1896-cı ildә 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeninə layiq görülmüşdü.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar bir müddət Pyatiqorskda eza-miyyətdә olandan sonra Kurilandiya imperatoru III Aleksandr 5-ci leyb-draqun alayına dəyişildi. 26 fevral 1897-ci ildә podpolkovnik rütbəsi aldı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar bir müddət 1897-ci ildən 1904-cü ilədək alayda hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. Sonra Zabaykalye Kazak alayına ataman təyin edilmişdi. O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı idi. Cəbhədə kontuziya almışdı. Sağalandan sonra Neriçinski Kazak alayının 4-cü və 5-ci yüzlüklərinә başçılıq etmişdi. 17 sentyabr 1905-ci ildә polkovnik rütbəsi almışdı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar igidliyə görə 12 yanvar 1906-cı ildә 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav", 31 yanvar 1906-cı ildә 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna», 30 mart 1907-ci ildә 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Əbdüssәмәd mirzә Qacar müharibədən sonra doğma alayına dönmüşdü. Alayda hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmişdi. 14 iyul 1907-ci ildә 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və qılıncla təltif edilmişdi. O, 1 yanvar 1908-ci ildә ordu-dan polkovnik rütbəsində tərxis olunmuşdu.

Əbdüssәмәd mirzә gözəl xəttat idi. O, bir çox əlyazma kitabların üzünü köçürmüşdü.

Mövlana Arifi Heratlı şairlərdəndir. Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvaiddən əvvəl yaşamışdır. «Qamusül-ələm»in verdiyi məlumata əsasən onun divanı və daha bir başqa mənzuməsi vardır. Arifi «Kuy və çovkan» əsəri ilə daha məşhurdur. Arifinin «Kuy və çovkan» əsərinin Bəhmən Mirzә kitabxanasında iki nüsxə əlyazması saxlanılır.

Mətni nəstəliq xəttilə ağ vərəqlərə, qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 47 vərəq). Əlyazması əvvəl-

dən sonadək əlvan boyalarla bəzədilmişdir, ornament və mini-atürlüdür. Əlyazma Əbdüssəməd mirzə ibn Bəhmən Mirzə tə-rəfindən h.1287 (miladi 1870) -ci ildə Şuşada köçürülmüşdür.

Əbdüssəməd mirzə Nazpəri xanım Mustafa bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Sədrəddin mirzə, Ziyaəddin mirzə adlı oğlanları, Firiştə Sultan xanım, Mələikə Sultan xanım adlı qızları vardı.

Qaflan mirzə Qovanlı-Qacar

Qaflan mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 3 noyabr 1851-ci ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdu. Atası ilə bərabər Şuşa şəhərinə köçmüşdü. Uşaqlığı Qarabağda keçmişdi. 5 mart 1871-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 19 aprel 1871-ci ildə 16 qrenadyor Minqreli alayına dəyişilmişdi. 14 dekabr 1874-cü ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olunmuşdu.²¹⁸

Qaflan mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.

Qaflan mirzə Qacar 19 iyun 1877-ci ildə “igidliyə görə” dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 10 fevral 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordenləri ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Qaflan mirzə Qacar 9 aprel 1880-ci ildə Qafqaz ordusunun qvardiya süvari dəstəsinə qeyd olunmuşdu. 11 sentyabr 1880-ci ildə Leyb-qvardiyanın Ulan alayına ezam olunmuşdu. 5 yanvar 1881-ci ildə bu alayın tərkibindən çıxarılıb 2-ci qvardiya diviziyasının 3-cü briqadasına ezam edilmiş, ordan da Vərşavaya göndərilmişdi. 12 avqust 1881-ci ildə Leyb-qvardiyanın Ulan alayına gətirilmişdi.

Qaflan mirzə Qacar 20 sentyabr 1881-ci ildə xəstəliyi ilə əlaqədar ordudan tərxis olunmuşdu. O, poruçik rütbəsi ilə Şuşa şəhərinə dönmüşdü.

Qaflan mirzə Ata xan Abro xan oğlu Dünbilinin qızı ilə ailə qurmuşdu. Nüsi mirzə, İdris mirzə adlı oğulları, Şirət xanım adlı qızı vardı.

Hacı bəy Əlibəyov

Hacıbaba bəy Məmməd həsən bəy oğlu 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qərvənd obasında doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə Qafqaz kazak alayında xorunji kimi başlamışdı. Sonra yüzlü-yün yüzbaşısı olmuşdu.²¹⁹

Bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdi.

Hacı bəy döyüş medalları ilə təltif olunmuşdu.

Hacı bəyin Cəlal bəy adlı oğlu vardı.

Məmmədrza bəy Muradov

Məmmədrza bəy Ələkbər bəy oğlu 1852-ci ildə Şuşa qəzasının Kəbirli sahəsinin Muradbəyli kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Şuşa qəza məktəbində oxumuşdu. 1 avqust 1877-ci ildə çar leyb-qvardiyasının Qafqaz eskadronunda silahdar kimi hərbi qulluğa başlamışdı.²²⁰

Məmmədrza bəy Muradov praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı.

Məmmədrza bəy İmami xanım Allahverdiyeva ilə ailə qurmuşdu. Fərhad bəy, Murad bəy, Qaflan bəy, Sultan bəy adlı oğlanları vardı.

Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar

Şəfi mirzə Cəlaləddin Mirzə oğlu 19 aprel 1853-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Sonra Süvari zabitlər məktəbində kurs keçmişdi. Çar ordusunda xidmətə başlamışdı. 12 aprel 1874-cü ildə kornet rütbəsi ilə Qafqaz ordusunun süvari alayında qeydə alınmışdı. 7 iyul 1874-cü ildə İrəvan leyb-qrenadyor alayına ezamiyyətə göndərilmişdi.²²¹

Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 12 apreldən 17 aprelədək Qafqaz-Osmanlı sərhədində gedən döyüşlərə qatılmışdı. Qars qar-

nizonunun izlənməsi ona tapşırılmışdı. Ərdahan qalasının mühəsirəsində döyüşmüşdü. Döyüşlərdə yaralanmışdı. 17 noyabr 1877-ci ildə onun xidmət etdiyi diviziyaya istirahət edilmiş, qışlağa çəkilmişdilər. Ərdahan qalası uğrunda döyüşlərdə seçildiyinə görə poruçik rütbəsi almışdı (7 noyabr 1877-ci ildə).

Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 1880-ci ilin 25 aprelindən 10 may qədər alayın 2-ci eskadronuna başçılıq etmişdir. 22-si iyul 1880-ci ildən 25 may 1881-ci ilədək Za Kaspi vilayətinə ezam olunmuşdur. Axaltəkə ekspedisiyasında iştirak etmişdir. Təka tayfası ilə göstərdiyi şücaətə görə 3-cü dərəcələ Müqəddəs Stanislav, 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordenləri lent və qılınclar ilə təltif olunmuşdur. Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 17-si iyun 1882-ci ildə Axaltəkə ekspedisiyasında göstərdiyi igidliyə görə ştabis-kapitan rütbəsi verilmişdir. O, 20-si fevral 1883-cü ildə alay məhkəmsinin üzvü seçilmişdir. 22-si noyabr 1886-cı ildən 5 noyabr 1888-ci ilədək Qafqaz süvari dəstəsinə ezam olunmuşdur. Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 5 fevral 1891-ci ildə alayın 6-cı eskadronuna başçılıq etmişdir. 6-sı avqust 1891-ci ildə əla xidmətinə görə rotmistr rütbəsi almışdır. 20-si sentyabr 1891-ci ildə süvari zabitlər məktəbinə göndərilmişdir. 15 avqust 1893-cü ildə məktəbi bitirmişdir. Öz alayına qayıtmış 2-ci eskadronu qəbul etmişdir. Yenidən məhkəmə üzvü seçilmişdir. Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 30 oktyabr 1894-cü ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur. O, 3 oktyabr 1895-ci ildə 49-cu draçon alayına ezam olunmuşdur. 4 yanvar 1897-ci ildə imperator III Aleksandr şərəfinə həkk edilmiş gümüş medalla təltif olunmuşdur. 26 fevral 1897-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdır. Alaya rəhbərlik etmişdir. Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 22 sentyabr 1899-cu ildə 25 illik hərbi xidmətinə görə 4-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. 29 dekabr 1901-ci ildə 55-ci draçon alayına dəyişilmişdir. 12 yanvar 1902-ci ildə İran şahı tərəfindən Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur. Şiri-Xurşud ordeni ilə təltif olunmuşdur 1 avqust 1902-ci ildə polkovnik rütbəsi almış-

dır. Alaya başçılıq etmişdir. 7 fevral 1904-cü ildə 46-cı draçon alayına komandir təyin olunmuşdur. 20 noyabr 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilmişdir. Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 1906-cı ilin 27 yanvarından 11 fevralına-dək Kopanhagendə Danimarka kralı 9-cu Xristianın dəfnində iştirak etmişdir. 31 dekabr 1908-ci ildə 15-ci draçon alayının komandiri Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar general-mayor rütbəsi almışdır. Ordudan tərxis olunmuşdur.

Şəfi mirzə Qovanlı-Qacar 3 yanvar 1909-cu ildən Sankt Peterburq şəhərində özünü güllə ilə vurmuşdu. Sankt-Peterburq şəhərində dəfn edilib.

Şəfi mirzənin Feyzulla mirzə adlı oğlu vardı.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar

Əkbər mirzə Rzaqulu Mirzə oğlu 10 fevral 1853-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Çar korpusunda pəj kimi xidmət etmişdi. İmtahan verib Qafqaz eskadronunun leyb-qvardiyasında kornet kimi qulluq etməyə başlamışdı. 1 mart 1874-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. 6 dekabr 1875-ci ildə İmperatorun leyb-qvardiyasının 4-cü eskadronuna göndərilmişdi. 16 mart 1876-cı ildə 4-cü eskadronunun komandiri təyin edilmişdi. 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Medalla təltif olunmuşdu.²²²

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar 1 oktyabr 1879-cu ildə Axaltəkə ekspedisiyasına qatılmışdı. Ekspedisiyada göstərdiyi şücaətə görə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi.

4 aprel 1880-ci ildə Qafqaza çarın leyb-qvardiyasına göndərilmişdi. 8 oktyabr 1881-ci ildə ştabis-rotmistr rütbəsi almışdı.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar 8 yanvar 1892-ci ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmuşdu. Sonra Kuban Kazak alayına göndərilmişdi. 15 yanvar 1894-cü ildə Buxara əmirinin 2-ci dərəcəli "Doğan günəş" ordeni ilə təltif edilmişdi. 10 oktyabr 1894-cü ildə podpolkovnik rütbəsi

almışdı və Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilmişdi.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar 13 may 1912-ci ildə general-mayor hərbi rütbəsi almışdı.

Əkbər mirzə Qovanlı-Qacar ordudan tərxis olduqdan sonra Yelizavetpol (Gəncə) məhkəmə dairəsində barışdırıcı münsif kimi mülki qulluğa başlamışdı.

Əkbər mirzə Ağa bika Mehdiqulu xan qızı Usmiyeva ilə ailə qurmuşdu. Rzaqulu mirzə, Rükəddin mirzə, Şahrux mirzə adlı oğulları, Məlik Sultan xanım, Qəmər xanım adlı qızları vardı.

Mahmud mirzə Qovanlı-Qacar

Mahmud mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 12 may 1853-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 12 iyul 1873-cü ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 4 mart 1877-ci ildə 16-cı Nijneqorod Draqun alayına göndərilmişdi. 18 iyul 1877-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı.²²⁵

Mahmud mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 9 noyabr 1877-ci ildə "igidliyə görə" dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 8 dekabr 1877-ci ildə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 19 dekabr 1877-ci ildən 29 aprel 1878-ci ilədək Ərzirum vilayətinin qubernatorunun sərəncamında olmuşdu. Sonra öz alayına dönmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 6 noyabr 1877-ci ildə Qars qalasına hücumda göstərdiyi şücaətə görə 30 iyun 1878-ci ildə üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Mahmud mirzə Qacar 22 may 1879-cu ildə ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü. Ərzirum ətrafındakı Soğanlıq döyüşlərinə görə 2-cü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar Rusiya ordusundan tərxis olunduqdan sonra İrana getmiş, Kazak briqadasında xidmət etmişdi.

Əmir noyon (Marşal) rütbəsi almışdı. Rus-yapon müharibəsi başlananda könüllü kimi Rusiyaya gəlmiş, savaşa qatılmışdı. Yetmiş yaş olmasına baxmayaraq poruçik rütbəsi ilə ön cəbhədə vuruşmuşdu. Onun əvvəlki rütbələri İrana getdiyi üçün ləğv olunmuşdu. Döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Mahmud mirzə Qacar 28 dekabr 1904-cü ildə təkrar ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 28 dekabr 1904-cü ildə yaponlara qarşı döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə 25 iyun 1905-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı. 31 avqust 1905-ci ildə yığılıb zədə almışdı.

Mahmud mirzə Qacar 1905-ci ilin fevralında Mukden ətrafındakı döyüşlərdə göstərdiyi cəsarətə görə 15 noyabr 1905-ci ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeninə layiq görülmüşdü.

Mahmud mirzə Qacar 19 may 1907-ci ildə ordudan tərxis olunmaq haqqında komandanlığa ərizə vermişdi. Bu müddətdə Tehrana getmişdi. Xəstəliyinə görə Rusiya ordusundan tərxis olunmuşdu. Təbrizdə yaşayırdı.

Mahmud mirzə Rəzzaq xanımla ailə qurmuşdu. Seyfəddin mirzə, Zülfüqar mirzə, Xudabəxş mirzə, Əsədulla mirzə adlı oğlanları, Xasumə xanım, Zəhra xanım, Yalət xanım və Fərəh xanım adlı qızları vardı.

Səməd bəy Mehmandarov

Səməd bəy mirzə Sadiq bəy oğlu 1854-cü ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Şuşalıdır. İbtidai təhsilini mirzə İsmayıl Qasirin «Üsuli-cədid» məktəbində almışdı. 1871-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərinə yollanmış, Konstantin yunkerlər məktəbinə daxil olmuşdu. 1875-ci ildə məktəbi bitirib hərbi xidmətə başlayır. İstedadlı hərbiçi kimi tez bir zamanda yüksəlir. Dürüklü qaynaqlardan götürdüyümüz bilgilərə görə 1876-cı ildə podporuçik, 1886-cı ildə ştabs-kapitan, 1898-ci il-

də podpolkovnik idi.²²⁴

Səməd bəy Polşada, Zabaykalda hərbi qulluqda çalışıb. 1902-ci ildə polkovnik rütbəsində Mancuriyada artilleriya divizionunda xidmət edib. 1903-cü ildə Sankt-Peterburqa dönüb topçu məktəbində təhsil alır. 1904-cü ildə rus-yapon savaşına qatılır. Port-Artur döyüşlərində iştirak edir. General-mayor rütbəsi alır. Əsir düşür. 1906-cı ildə əsirlikdən azad olur.

Səməd bəy əsirlikdən dənəndən sonra 7-ci Şərqi Sibir artilleriya briqadasının komandanı təyin edilir. Bir müddət sonra 3-cü Sibir ordusunun korpusunda artilleriya rəisi olur. 1908-ci ildə general-leytenant rütbəsi alır.

Səməd bəy 1910-cu ildə 1-ci Qafqaz ordusunun korpusunda artilleriya rəisi vəzifəsinə təyin olunur.

Səməd bəy I Cahan Savaşı başlananda Vladıqafqazda yerləşən 21-ci piyada diviziyasının komandanı idi.

1914-cü ildə keçirilən Lodz əməliyyatında istedadlı bir sərkərdə kimi bütün dünyada məşhurlaşdı. 1915-ci ildə 2-ci Qafqaz ordu korpusuna komandan təyin edildi. İnqilaba qədər alman cəbhəsində savaşdı. 1918-ci ildə yaralıların Aleksandrovsk komitəsinə üzv seçildi. Sonra Bakıya döndü. ADR-in Hərbi naziri oldu. 1920-ci ildə həbs etdilər. N. Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə azad olunub Moskvaya göndərildi. Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü kimi Səhra Qərargahında çalışdı. 1921-ci ildə N. Nərimanovun və Ə. Qarayevin xahişi ilə Bakıya qaytarıldı. Hərbi-Dəniz Komissarlığında işlədi.

Səməd bəy 3-cü, 4-cü dərəcəli Georgi, 1-ci, 2-ci, 3-cü dərəcəli Stanislav, 1-ci, 2-ci, 3-cü dərəcəli Anna, 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli Vladimir, «Ağ qartal» və Aleksandr Nevski ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Onun ödülləri arasında brilyantla bəzədilmiş silah da vardı.

Səməd bəy Yelizaveta Nikolayevna Teslavla yaşam qurmuşdu. Pir bəy (İqor) adlı oğlu vardı.

Fətəli mirzə Qovanlı-Qacar

Fətəli mirzə Rzaqulu mirzə oğlu 15 mart 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Xidmətə 22 may 1877-ci ildə Qafqaz leyb-qvardiyasının 4-cü eskadronunda kornet kimi başlamışdı.²²⁵

Fətəli mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdi. Döyüş zolağı boyu bir neçə istiqamətdə vuruşmuşdu.

Fətəli mirzə Qacar 9 iyul 1878-ci ildə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq Bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Fətəli mirzə Qacar 30 avqust 1879-cu ildə poruçik rütbəsi almışdı. 6 aprel 1881-ci ildə in əksi olan venzellə ödülləndirilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 8 oktyabr 1881-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. 1882-ci ildən 1892-ci ilədək öz doğma alayında və ezamiyyətlərdə şərəflə zabıt vəzifəsini icra etmişdi. Bütün tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 3 may 1892-ci ildə 3-cü dərəcəli "Şirə-Xurşid" ordeni lent ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 18 aprel 1893-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 15 sentyabr 1893-cü ildə isə Buxara əmirinin "Doğan Qızıl Ulduz" ordeni ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 1893-cü ildən 1896-cı ilədək alayda müxtəlif hərbi və hüquqi vəzifələr yerinə yetirmiş, üstün xidmətlərə nail olmuşdu. O, 1896-cı ildə III Aleksandrın çarlığının şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi.

1901-ci ildən 1903-cü ilədək Gəncə dairə məhkəməsində bərişdirici hakim vəzifəsində çalışmışdı. 5 yanvar 1905-ci ildə Şuşa həbsxana komitəsinin direktoru və 1 iyul 1906-cı ildən 1 iyul 1909-cu ilək Yelazetpol dairə məhkəməsinin fəxri bərişdirici hakimi seçilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 26 avqust 1912-ci ildə açıq Bürüncü me-

dalla mükafatlandırılmışdı. 6 dekabr 1912-ci ildə isə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 21 fevral 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin çarlığının 300 illiyi şərəfinə həkk edilmiş açıq bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Fətəli mirzə Qacar iyirmi beş il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordeni lent ilə təltif edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar Petroqrada səhiyyə müəssisələrinə müfəttiş təyin edilmişdi.

Fətəli mirzə Qacar 6 dekabr 1916-cı ildə 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdi. 6 noyabr 1917-ci ildən Qafqaz hərbi dairəsinin ehtiyat hissəsinə qeyd olunmuşdu.

Fətəli mirzə Ənbər xanım Əmənulla xan qızı Naxçıvanskaya ilə ailə qurmuşdu. İbrahim mirzə adlı oğlu, Şəmsülmülk xanım, Simuzər xanım, Ramiyyə xanım, Ütarid xanım adlı qızları vardı.

Əliqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Əliqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 2 may 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflisdəki kadet korpusunu bitirdikdən sonra 24 mart 1875-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 27 noyabr 1875-ci ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olunmuşdu.²²⁶

Əliqulu mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 12 aprel 1877-ci ildən 18 noyabr 1878-ci ilədək osmanlı qüvvələrinə qarşı vuruşmuşdu. 18 yanvar 1878-ci ildə sol əlinin biləyindən yaralanmışdı.

Əliqulu mirzə Qacar döyüş meydanlarında göstərdiyi şücaətə görə 10 fevral 1878-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Açıq-bürüncü medalla mükafatlandırılmışdı.

Əliqulu mirzə Qacar 25 aprel 1878-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 29 iyun 1878-ci ildə Danimarka Drağın alayına ezam olunmuşdu. 12 oktyabr 1886-cı ildən 22 fevral 1887-ci ilədək

alayın 4-cü eskadronuna başçılıq etmişdi. 26 fevral 1887-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsinə layiq görülmüşdü. 23 dekabr 1887-ci ildə Qafqaz süvari alayına ezam edilmişdi. 11 sentyabr 1888-ci ildə doğma alayına dönmüşdü. Alayın 4-cü eskadronuna başçılıq etmişdi. 1 sentyabr 1889-cu ildə alayın ovçu komandasına rəis təyin edilmişdi. 27 yanvar 1890-cı ildə alayın hərbi-hazırlıq böliyinə başçı keçirilmişdi.

Əliqulu mirzə Qacar 30 avqust 1891-ci ildə ehtiyatda olan Qafqaz süvari alayının 3-cü kadr böliyinə başçılıq etməyə başlamışdı. 1 il burda xidmət etmişdi. Sonra öz alayına sönmüş, zabitlər məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi. O, bu vəzifəni əvvəllər də aparmışdı. Alayın 3-cü eskadronuna başçı olmuş. 26 sentyabr 1893-cü ildə Süvari Zabitlər məktəbinə göndərilmişdi. Məktəbdə oxuyarkən, 15 mart 1895-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 15 avqust 1895-ci ildə kursu bitirərək alayına dönmüşdü. 23 sentyabr 1895-ci ildə alayın 2-ci eskadronuna komandir təyin edilmişdi.

Əliqulu mirzə Qacar 18 sentyabr 1896-cı ildə Oryol şəhərində yerləşən 51-ci Çerniqov drağın alayında xidmətə göndərilmiş, 1898-ci ilədək burda qalmışdı. O, 3 sentyabr 1898-ci ildə Qafqaz Mineralni Vodu məntəqəsinə ezam olunmuşdu. Bir müddət burda xidmət etmişdi. Zabitlər məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi. 1899-cu ildə Rıqa-Orlov dəmiryolunun Bejitsa stansiyasına ezam olunmuşdu.

Əliqulu mirzə Qacar 28 fevral 1903-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 51-ci Çerniqov drağın alayına göndərilmişdi. 14 iyun 1903-cü ildə Yeletsdəki 52-ci Nejiniski alayına dəyişdirilmişdir. Alay komandirinin müavini olmuşdu.

Əliqulu mirzə Qacar 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı idi.

1905-ci ildə Port-Artur döyüşlərində igidliklə vuruşub yaralanan, Çita xəstəxanasında həlak olan Əliqulu mirzə döyüş xidmətlərinə görə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Stansislav» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bundan başqa 3-cü dərəcəli «Müqəddəs

Anna», 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir”, 4-cü dərəcəli “Şi-re-Xurşid” ordenləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Əliqulu mirzə 1905-ci ildə vəfat edib. O da Bərdədəki İmamzadə qəbristanlığında, atası Bəhmən mirzə ilə yanaşı dəfn olunmuşdur.

Əliqulu mirzə Sara (Sitarə) xanım İsmayılova ilə həyat qurmuşdu. Şəmsəddin mirzə, Sultan Üveys mirzə, Murad mirzə adlı oğulları, İzzət xanım adlı qızı vardı.

Həsənalı bəy Əsgərxanov

Həsənalı bəy Şıxəli bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Yağləvənd obasında dünyaya gəlmiş. Sankt-Peterburdur. Konstantin yunkerlər məktəbində təhsil almışdı. Sonra qəza polis pristavlığında işə girmişdi. Öncə uryadnik, sonra polis pristavı işləmişdi. Qazax və Zəngəzur qəzalarında çalışmışdı. Yunker rütbəsi vardı.

Həsənalı bəy üstün xidmətlərinə görə Georgi xaçına layiq görülmüşdü. Kremlin “Georgi” salonunda həmin xaç və ordenlə təltif olanların siyahısında onun adı var.

Həsənalı bəy şair idi. Kovxa təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı.

Həsənalı bəyin mahalda oturub-durduğu adamlardan biri mirzə Əli qazı idi. Hər ikisi şair olduğundan tez-tez dəyişirdilər.

Həsənalı bəy Ələkbər bəy Məlikaslanovun qızı Asiya xanım ilə qurmuşdu. Əsgərxan bəy, Cəmil bəy, Şəmil bəy, Cəlal bəy adlı oğulları, Səadət xanım, Nəbat xanım, Təvəz xanım, Şövkət xanım və Firuzə xanım adlı qızları vardı.

Əmir Kazım mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əmir Kazım mirzə 1 may 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Anası Mirvari xanım Təlşlidir. İlk təhsilini Tiflis klassik gimnaziyasında almış, iyirmi yaşında isə Peterburqdakı Nikolayev süvari məktəbini bitirmişdir. 1873-cü ildə kornet-zabit rütbəsində Əmir Kazım hərbi xidmət üçün Qafqaz Əlahiddə ordusunun 16-cı Nijeqorod alayına

göndərilmişdir.²²⁷

Əmir Kazım mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. 3 oktyabr 1877-ci ildə sol qolundan süngü yarası almışdı. 18 iyul 1877-ci ildə poruçik rütbəsinə layiq görülmüşdü.

İyirmi beş il bu alayda qüsursuz xidmət edən Əmir Kazım imperiyanın yüksək orden və medalları ilə təltif olunmuşdur.

1877-78-ci illərdə olan Rusiya-Osmanlı müharibəsində onun xidmətləri ödüllənmişdi. 8 dekabr 1877-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 3 aprel 1878-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1 oktyabr 1878-ci ildə Ərzirum şəhərinin polismeystr köməkçisi olmuşdu.

Əmir Kazım mirzə Qacar 24 fevral 1879-cu ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. Ərzirum ətrafındakı Soğanlıq döyüşlərinə görə 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni və qılıncla təltif edilmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar 14 noyabr 1879-cu ildən Qafqaz hərbi-hazırlıq bölüyünün kursuna ezam olunmuşdu. 16 dekabr 1879-cu ildə təkrar olaraq 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif edilmişdi. Kursu bitirəndən alayına dönmüşdü. 9 fevral 1881-ci ildə 16-cı Nijeqorod draqun alayının bölüyünə başçı təyin edilmişdi. Sonra təsərrüfat alayına komandir dəyişilmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar 24 mart 1881-ci ildə ştabs-kapitan rütbəsi almışdı. Osmanlı savaşlarında seçildiyinə görə 10 noyabr 1881-ci ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. 16-cı Nijeqorod alayı 44-cü Nijeqorod alayına çevrilmişdi. O. 23 noyabr 1881-ci ildən 1 oktyabr 1882-ci ilədək alay məhkəməsinin kargüzarı vəzifəsini daşımışdı.

On yaxşı süvari zabitləri sırasında Əmir Kazım mirzə 1881-ci ildə imperator üçüncü Aleksandrın tacqoyma mərasimində iştirak etmişdir.

Əmir Kazım mirzə Qacar 25 oktyabr 1882-ci ildə rotmistr rütbəsi almışdı. 1883-cü ildə zabitlərin Stavropol hərbi səhra

yürüşündə iştirak etmişdi. 3 oktyabr 1883-cü ildən 17 mart 1884-cü ilədək alayın hərbi hazırlıq bölüyünə rəhbərlik etmişdi. 25 yanvar 1885-ci ildə alayın 2-ci eskadronuna komandirlik etmək tapşırılmışdı. 1886-cı ildə məzuniyyətdə olmuşdu. 1887-ci ilin fevral ayının 4-də Süvari Zabitlər məktəbinə göndərilmişdi. Kursu uğurla bitirdikdən sonra öz alayına qayıtmışdı. Tədrisdəki uğruna görə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdi.

1890-cı ildə isə İranın dördüncü dərəcəli məşhur «Şire-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

Əmir Kazım mirzə Qacar 21 may 1891-ci ildə alayın hərbi hazırlıq bölüyünə rəhbərlik etmişdi. 1892-ci ildə kiçik rütbəli zabitləri öyrətmək üçün Tiflisə ezam olunmuşdu. 1893-cü ildə alay hərbi məhkəməsinin üzvü seçilir.

Əmir Kazım mirzə Qacar 26 fevral 1895-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı.

Süvari podpolkovniki Əmir Kazım mirzə 1895-ci ildə eskadron komandiri təyin olunur. Həmin ili o, Buxara əmirliyinin üçüncü dərəcəli «Parlayan ulduz» ordeni ilə mükafatlandırılır. 1896-cı ilin fevral ayının 26-da imperator III Aleksandrın çarlığının şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilir.

1897-ci ildə 44-cü Nijeqorod alayının komandir müavini təyin edilmişdi. 1899-cu ildə isə müvəqqəti alay komandiri olmuşdu.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1901-ci ildə İranın 2-ci dərəcəli məşhur «Şire-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1901-ci ildən 1904-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə şərəflə xidmət etmişdi. O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı olmuşdu.

Əmir Kazım mirzə Qacar 6 dekabr 1904-cü ildə polkovnik rütbəsi almışdı. O, 1 yanvar 1905-ci ildə Amur kazak alayının komandir müavini təyin edilmişdi. Bu alayın tərkibində zəngin döyüş yolu keçmişdi. İgidliyə görə qızıl silahla ödüllənmişdi. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 16 iyul 1907-ci ildə 4-cü dərəcəli

«Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar müharibədən sonra 44-cü Nijeqorod alayına dönmüşdü.

XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq alay komandirinin birinci müavini kimi yüksək vəzifəyə təyin edilən polkovnik Əmir Kazım mirzə öz alayında və ezamiyyətlərdə şərəflə xidmət etmişdi.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1909-cu ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. O, ordudan tərxis olunmuş, Tiflis könüllülər piyada dəstəsinə qeyd olunmuşdu.

Əmir Kazım mirzə iyirmi beş il orduda qüsursuz xidmət etdiyinə görə, üstündə tuncdan tökülmüş atlı fiquru olan stolüstü saatla mükafatlandırılıb. Saatın üstündə «Əmir Kazım mirzəyə əla xidmətinə görə» sözləri yazılıb. 44-cü Nijeqorod alayının marşını çalan saat indi də işləyir. Bu qiymətli hədiyyə general Əmir Kazım mirzəyə 1898-ci il, dekabrın 16-da verilmişdir.

General Əmir Kazım mirzə təkcə hərbi deyildi. O, xalqımızın maariflənməsində də yaxından iştirak etmiş, Tiflisdə və ayrı-ayrı qəzalarda ibtidai məktəblərin açılmasına maddi cəhətdən kömək göstərmiş və kasıb balalarını öz xərcinə oxutmuşdur. Onun ən böyük xidmətlərindən biri 1912-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan dram cəmiyyətinin təsis və tamaşa binasının açılmasında yaxından iştirakı olmuşdur. 1911-ci ildə ilk dramaturqumuz M.F.Axundzadənin yüzillik yubileyi də general-mayor Əmir Kazım mirzə Qacarı sədrliyi ilə keçmişdir.

Əmir Kazım mirzə Qacar 1 dekabr 1918-ci ildə AXC-nin müdafiə nazirinə məruzə yazaraq orduya çağrılmasını istəmişdi. O, Gəncə şəhərinin komendantı təyin edilmişdi.

Əmir Kazım mirzə 1920-ci ildə Gəncə üsyanında bolşeviklər tərəfindən öldürülüb.

Əmir Kazım mirzə Gövhər xanım Ağa Ələsgər qızı İsmayilova (1864-1927) ilə ailə qurmuşdu. Darab mirzə, Davud mirzə adlı oğulları, Mənicə xanım, Ziba xanım, Leyla xanım, Aliyə xanım adlı qızları vardı.

Mehdiqulu xan Usmiyev

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Anası ona babasının Mehdiqulu xan Cavanşirin adını vermişdir. Ailə təlim-tərbiyəsi almışdır. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Podpolkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir.

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu Usmiyev 1895-ci il fevralın 26-da podpolkovnik rütbəsi alıb. O, məşhur şairə Xurşudbanu Natəvanın böyük oğludur. 1874-cü ildə Peterburqdakı zadəgan balalarına məxsus Paj hərbi korpusunda təhsil alıb. Rusiya-Osmanlı müharibəsi - (1877-1878) illərində Dunay ordusunun sıralarında süvari alayının komandiri olmuşdur. Gürcüstan Dövlət Mərkəzi arxivindən əldə edilən fotosəklinin altında da "1877-ci il, Dunay" yazılıb. İki il cəbhələrdə böyük igidlik və şücaət göstərdiyinə görə knyaz Mehdiqulu xan Usmiyev dörd dəfə ordenlə təltif olunub. O, Müqəddəs Anna ordeninin dördüncü dərəcəsinə (igidliyə görə), üçüncü dərəcəli müqəddəs Stanislav (qılınç və bantla birgə), üçüncü dərəcəli Müqəddəs Anna (qılınç və bantla birgə) və müqəddəs Vladimir ordeninin dördüncü dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Əlbəttə, qısa müddətdə belə yüksək kavalər ordenlərinə qeyri-adi igidlik göstərmiş zabitlər təltif olunurdu. Şübhəsiz ki, knyaz Mehdiqulu xana bu igidlik irsən keçmədi. Axı, onun atası general-mayor Xasay xan Usmiyev (1808-1866) idi! Ötən əsrin məşhur tədqiqatçıları Firudin bəy Köçərli, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə və başqaları iftixarla yazırlar ki, cənab knyaz Mehdiqulu xan alicənab knyaz Xasay oğludur. O, əlahəzrət qüdrətli Çingiz xanın nəslindəndir.

Qafqaz Əlahiddə ordusunun süvari qoşunlarında xidmət edən knyaz podpolkovnik Mehdiqulu xan Usmiyev ordudakı əla qulluğuna görə sonrakı illərdə də təltif olunub. O, 1887-ci ildə müqəddəs Stanislav ordeninin ikinci, 1891-ci ildə Müqəddəs Anna ordeninin ikinci dərəcəsinə və 1881-ci ildə İranın "Şir-Xorşid" ordeninin üçüncü dərəcəsinə ala bilib.

Mehdiqulu xan Usmiyev 1900-ci il sentyabrın 5-də Tiflisdə

Mixaylovski küçəsindəki yüz qırx səkkiz saylı mülkündə vəfat edib.

Mehdiqulu xan həm də şair idi. Vəfa təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Knyaz Mehdiqulu xanın müasiri, məşhur alim Mir Möhsün Nəvvab yazır ki, biçarə knyaz Mehdiqulu xan son illər Şuşaya tez-tez gəlirdi. Hər dəfə də zamanənin hərc-mərcliyini görüb şerlə təsvir edərdi.

Mehdiqulu xan Səltənət bəyim Kərim ağa qızı Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Xasay xan adlı oğlu, Ağə bikə, Bilqeyis bikə və Əzizə bikə adlı qızları vardı.

Bahaüddin mirzə Qovanlı-Qacar

Bahaüddin mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 20 iyul 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Bakı real məktəbini bitirmişdi. 19 iyul 1879-cu ildə praporşik (gizir) rütbəsi ilə ordunun piyada hissəsinə qəbul edilmişdi. 13 yanvar 1880-ci ildə Şuşa yerli komandaya ezam edilmişdi. 2 iyul 1882-ci ildə Kuban kazak alayına göndərilmişdi. 29 oktyabr 1883-cü ilədək bu alayın tərkibində xidmətdə olmuşdu. 13 mart 1884-cü ildə ailə vəziyyətinə görə ərizə yazıb ordudan tərxis edilmişdi. Şuşa şəhərində yaşamışdı.²²⁸

Abbas bəy Səfərbəyov

Abbas bəy Hacı Səfərəli bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Zərgər obasında doğulmuşdu. Sankt-Peterburqda kadet məktəbində oxumuşdu. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi. Rusiya-Osmanlı savaqlarının iştirakçısı idi.

1886-cı ilə qaynağına görə praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Heydərqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Heydərqulu mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 15 avqust 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 19 iyul 1879-cu ildə praporşik (gizir) rütbəsi ilə ordunun piyada hissəsinə qəbul edilmişdi. 19 oktyabr 1879-cu ildə 16-cı Minqreli qrenadyor alayı

na ezam edilmişdi. 4 iyul 1881-ci ildə ailə vəziyyətinə görə ərizə yazıb ordudan tərxis edilmişdi. Bir müddət Şuşa şəhərində yaşamışdı. 31 dekabr 1884-cü ildə 154-cü Dərbənd alayında podporuçik rütbəsində xidmət eləməyə başlamışdı. 22 yanvar 1885-ci ildə ober-zabit rütbəsində qeyd olunub.²²⁹

Heydərqulu mirzə Qacar 21 avqust 1887-ci ildə Şuşada yerləşən yerli komandaya ezam edilmişdi. 28 iyun 1889-cu ildə poruçik rütbəsi almışdı. 12 dekabr 1893-cü ildə Dərbənddəki alayına qayıtmışdı.

Heydərqulu mirzə Qacar 6 may 1900-cü ildə ştabs-kapitan, 5 may 1901-ci ildə isə kapitan rütbəsi almışdı.

Heydərqulu mirzə Qacar 11 aprel 1907-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Heydərqulu mirzə Qacar 1 avqust 1908-ci ildə ordudan tərxis edilmişdi.

Heydərqulu mirzə 1918-ci ildə vəfat edib.

Heydərqulu mirzə Ələsgər Hacı Zeynal oğlunun qızı Əzət xanımla ailə qurmuşdu. Əhməd mirzə, Abbas mirzə adlı oğlanları, Rəhimə xanım, Rəna xanım, Mahparə xanım adlı qızları vardı.

Əhməd bəy Mehdixanov

Əhməd bəy mirzə Həsən bəy oğlu 1856-cı ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qoçəhmədli kəndində anadan olmuşdu. Məktəb təhsili almışdı. Rusiya ordusunda xidmət etmişdi.²³⁰

1886-cı il qaynağına görə praporşik rütbəsi daşıyırdı.

Əmənulla mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Əmənulla mirzə 8 yanvar 1857-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Peterburqdakı hərbi kadet korpusunu bitirmişdi. On yeddi yaşında praporşik (gizir) rütbəsi alan Əmənulla mirzə 1879-cu il iyulun 19-dan xidmətə başlamışdı. 11 mart 1882-ci ildə 164-cü Zaqatala alayına ezam olunmuşdu. 15 may 1883-cü ildə podporuçik rütbəsi almışdı. 9 no-

yabr 1884-cü ildə iqlim şəraiti ilə ilgili 5-ci Qafqaz ehtiyat alayına dəyişilmişdi. 8 mart 1885-ci ildə Şuşada yerləşən yerli komandaya ezam edilmişdi. O, 19 fevral 1886-cı ildə öz alayına qayıtmışdı. 7 noyabr 1886-cı ildə 5-ci böliüyün başçısı olmuşdu.²³¹

Əmənulla mirzə Qacar 20 noyabr 1886-cı ildə Kuban Kazak alayının 2-ci piyada batalyonuna xorunji rütbəsinə dəyişilmişdi. 1887-ci ildə batalyona başçılıq etmişdi. 8 oktyabr 1887-ci ildə sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı. 25 oktyabr 1888-ci ildə hərbi-hazırlıq böliüyünə başçı keçirilmişdi. 13 may 1889-cu ildə zabitlər məhkəməsi cəmiyyətinə üzv seçilmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar 16 sentyabr 1891-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar 6 may 1895-ci ildə podyasavul, 6 may 1902-ci ildə yasavul rütbəsi almışdı.

O, 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsinin iştirakçısı olmuşdu.

Əmənulla mirzə Qacar 22 sentyabr 1906-cı ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir», 28 yanvar 1907-ci ildə «Müqəddəs Anna» ordenləri ilə təltif edilmişdi.

1907-ci ildən 1914-cü ilədək öz alayında şərəfli xidmət yolu keçmişdi.

Əmənulla mirzə Qacar I Dünya Müharibəsi iştirakçısı idi. 18 aprel 1915-ci ildə Kuban Kazak alayının 3-cü batalyonunun komandiri olmuşdu. 25 aprel 1915-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı.

Birinci dünya müharibəsi illərində Avstriya cəbhəsində vuruşan igid süvari komandirin döyüş fəaliyyəti 12 sentyabr 1915-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir», 31 dekabr 1915-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» və 4 aprel 1916-cı ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenlərinə layiq görülmüşdür. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə Georgi silahı ilə mükafatlandırılmışdı.

Güclü döyüşlər zamanı ayağından ağır yaralanan Əmənulla mirzə arxa cəbhəyə göndərilə də hərbi fəaliyyətini dayandırmamışdı. Müsəlman korpusunda xidmət etmişdi.

Fevral burjua inqilabından sonra Qafqaza qayıdan Əmənulla mirzə bir müddət Tiflisdə və Şuşada yaşamışdır. AXC dövründə 1-ci atıcı alayın komandiri təyin edilmişdi. Sonra Xankəndi qəsəbəsinin qarnizon rəisi olmuşdu.

Əmənulla mirzə Qacar 1918-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdır.

Bolşevik təzyiqinə dözməyən və bolşevik təhlükəsini əvvəlcədən hiss edən Əmənulla mirzə 1929-cü ildə İrana mühacirətə getmişdir. Tehrandə yaşayan general-mayor Əmənulla mirzə Qacar hərbi məktəbdə işləmiş, İran nizami ordusunun yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir.

İran Milli Məclisinin üzvü, İran-Sovet dostluğu cəmiyyətinin sədri, general-mayor Əmənulla mirzə Qacar 1937-ci ildə Tehrandə vəfat etmişdir.

Əmənulla mirzə Nəvvab bəyim Hacı Hüseynəli bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Xosrov mirzə, Pərviz mirzə, Səyəvuş mirzə adlı oğulları, Səfiyyə xanım adlı qızı vardı.

Bala bəy Səfikürdski

Bala bəy Aslan bəy oğlu 1857-ci ildə Səfikürd kəndində dünyaya göz açmışdı. Məktəb təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi vardı.

Bala bəy Səfikürdski sonra Yelizavetpol quberniya idarəsində tərcüməçi işləmişdi.²³²

Bala bəy Əsmət xanım Məhəmməd ağa qızı Cəmillinskaya ilə ailə qurmuşdu. Bəhram bəy, Həmid bəy, Mahmud bəy, Cahangir bəy adlı oğulları, Səriyə xanım və Ziba xanım adlı qızları vardı.

Rüknəddin mirzə Qovanlı-Qacar

Rüknəddin mirzə Rzaqulu Mirzə oğlu 18 aprel 1857-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Ailə təlim-tərbiyəsi, təhsili almışdı. Əvvəlcə çar sarayında paj kimi xidmət etmişdi. 10 iyun 1877-ci ildə Kazak leyb-qvardiyasının süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi.²³³

Rüknəddin mirzə Qacar 30 avqust 1880-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 1881-ci ildə Almaniya, Avstriya, Fransa, İtaliya və İngiltərə ölkələrində məzuniyyətdə olmuşdu.

Rüknəddin mirzə Qacar 1884-cü ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı.

Rüknəddin mirzə Qacar 21 dekabr 1888-ci ildə ölmüş zabit kimi qeydiyyatdan çıxarılmışdı.

Elxan mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Elxan mirzə 1 iyun 1858-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 20 aprel 1878-ci ildə Qafqaz ordusunun süvari dəstəsinə kornet rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 23 sentyabr 1879-cu ildə 16-cı Nijeqorod alayına göndərilmişdi.²³⁴

Elxan mirzə Qacar 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Osmanlı savaşında iştirak etmişdi. Qara bürüncü medalla təltif edilmişdi.

Elxan mirzə Qacar 20 sentyabr 1883-cü ildə ordudan tərxis olunub Şuşaya qayıtmışdı. O, 12 may 1890-cı ildə yenidən orduya bərpa olunmuşdu. Kuban Kazak alayının 5-ci piyada batalyonunda xorunji kimi xidmət etmişdi. 10 noyabr 1888-ci ildə sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı.

Elxan mirzə Qacar 14 may 1896-cı ildə podyasavul rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1901-ci ildə ölmüş şəxs kimi ordu qeydiyyatından çıxarılıb.

Ağa bəy Hüseynbəyov

Ağa bəy Hüseyn bəy oğlu 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Mahmudlu obasında doğulmuşdu. Məktəb təhsili almışdı. 1877-ci ildə Rusiya-Osmanlı savaşlarına qatılmışdı. Praporşik (gizir) hərbi rütbəsi almışdı.²³⁵

Ağa bəy Hüseynbəyov savaşlarda seçildiyindən «İgidliyə görə» gümüş və başqa bir bürünc medal almışdı. Ordudan tərxis olduqdan sonra polis pristavı işləmişdi. Bu dövərdə Aşıqlı Qaçaq Kərbəlayı Kazım Allahqulu oğlunu tutduğuna görə qızıl

medal, İran qaçağı Əzim xan Nəcəf oğlunu məhv etdiyinə görə daha bir qızıl medal, qaçaqlarla fəal mübarizə apardığından ikinci «İgidliyə görə» medalını almışdı.

Ağa bəy 9 il Kərimbəyli obasının, 3 il Vağadü icmasının, 3 il Qaraxanbəyli icmasının yüzbaşısı olmuşdu. 1910-cu ildə Mahmudlu obasına yüzbaşı seçilmişdi.

Məsum bəy Qayıbov

Məsum bəy mirzə Məhəmmədqulu bəy oğlu 1858-ci ildə (bəzi sənədlərə görə 19 aprel 1864-cü ildə) Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Bakı real məktəbini bitirəndən sonra orduda xidmət etmişdi. 1 sentyabr 1881-ci ildə qulluğa başlamışdı. 2-ci Konstantin hərbi məktəbində oxumuşdu. 12 avqust 1883-cü ildə podporuçik hərbi rütbəsi ilə məktəbi bitirmişdi. 14-cü Gürcüstan qrenadyor alayında hərbi xidmət keçmişdi. 12 avqust 1887-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 11 oktyabr 1891-ci ildən 28 aprel 1893-cü ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsində qulluğunu davam etdirmişdi. 19 may 1899-cu ildən 4 dekabr 1903-cü ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsi qərərgah rəisinin yavəri olmuşdu. 4 iyun 1895-ci ildə hərbi xidmətdə seçildiyinə görə ştabs-kapitan, 1899-cu ildə kapitan rütbəsinə layiq görülmüşdü.²³⁶

Məsum bəy Qayıbov 26 fevral 1904-cü ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. Elə həmin vaxtdan 13 mart 1909-cu ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsi qərərgah rəisinin baş yavəri olmuşdu. 6 dekabr 1907-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. 13 mart 1909-cu ilədən Tersk Kazak alayının atamanın köməkçisi vəzifəsində xidmət etmişdi. 6 dekabr 1913-cü ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. 15 avqust 1915-ci ildə xəstəliyi ilə bağlı ordudan tərxis olunmuşdu.

Məsum bəy Qayıbov 1906-cı ildə 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Stanislav”, 1911-ci ildə 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Anna”, 6 may 1914-cü ildə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Məsum bəy 20 oktyabr 1915-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat edib. O, rus qızı ilə evlənmiş, pravoslavlığı qəbul etmişdi.

Hümayun mirzə Qovanlı-Qacar

Hümayun mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1860-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. 10 dekabr 1880-ci ildə çar ordusunun piyada bölməsində praporşik (gizir) rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 26 fevral 1881-ci ildə 77 Tengin alayına ezam edilmişdi.²³⁷

Hümayun mirzə Qacar 9 oktyabr 1882-ci ildə podporuçik rütbəsində ailə vəziyyətinə görə ordudan tərxis edilmişdi.

Ağamalı bəy Sultanov

Ağamalı bəy Əmiraslan bəy oğlu 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Şərəfağalı (Balahəsənli) obasında anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.²³⁸

Ağamalı bəy 1882-ci ildə obanın yüzbaşısı idi.

Ağamalı bəy I Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi daşıyırdı. Georgi xaçı ilə təltif olunmuşdu.

Ağamalı bəy 1911-ci ildə Avstriyada həlak olub.

Ağamalı bəyin Əli bəy adlı oğlu vardı.

Cümşüd bəy Almuradbəyov

Cümşüd bəy Almurad bəy oğlu 1862-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Qorqan obasında doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Sonra Şuşa şəhərində təhsilini davam etdirmişdi. Hərbi qulluğa girmiş, unter-zabit rütbəsi almışdı.²³⁹

Cümşüd bəy uzun müddət Arazboyu sərhəddə böyük strajnik kimi xidmət etmiş, qaçaq-quldurlara qarşı vuruşmuşdu.

Cümşüd bəyin Cavad bəy, Cəmil bəy adlı oğlu, Zivər xanım adlı qızı vardı.

Humay bəy Vəlibəyov

Humay bəy Gəray bəy oğlu 1862-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Rusca təhsil görmüşdü. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi almışdı.

Humay bəy Cavanşir qəzasında tərcüməçi işləmişdi.

Humay bəy Vəlibəyov Azərbaycanın milli qəhrəmanlarından biridir. 1905-ci ildə ermənilərə qarşı vuruşmuşdu.

Mir Möhsün Nəvvab yazır: «Şuşa qalasının sakini Gəray bəyin oğlu Humay bəy ermənilərlə vuruşan dəstənin başçısı idi. Humay bəy mahir döyüşçü olduğundan camaata müharibə aparmağın üsullarını təlim edirdi. Bir gün beləcə təlim keçərkən oraya bir kazak gəlib çıxdı. O, əlini yuxarı qaldıraraq Humay bəyə təzim edib irəli gəldi. Kazak Humay bəylə əl tutduqdan sonra rusca ona dedi ki, bu tayfa (erməni) nə üçün bu nahaq davanı salıb xalqın rahatlığını kəsir. Humay bəy ona dedi ki, ermənilər özləri bu davanı başlayıblar, özləri də cəzasını çəkəcəklər. Bu vaxt Humay bəy geri döndü ki, təlim keçdiyi müsəlmanlara nə isə desin, bu zaman həmin namərd, məlun kazak Humay bəyi arxadan güllə ilə vurub şəhid etdi. Kazak Humay bəyi vuran kimi qaçıb ermənilərin içinə girdi. Sonradan məlum oldu ki, həmin kazak erməni imiş». ²⁴⁰

Humay bəy 1905-ci ildə şəhid olmuşdu.

Məmməd bəy Əhmədbəyov

Məmməd bəy Əhməd bəy oğlu 1864-cü ildə Şuşa qəzasının Cavanşir sahəsinin Xanməmmədsərkarlı obasında dünyaya göz açmışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Şuşa real məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Çar ordusunda hərbi xidmətə başlamışdı. İlk hərbi qulluğunu Xankəndində etmişdi. Sonra 77-ci Tengiz alayına dəyişilmişdi. Bir müddət 14-cü Qrenadior alayında kapitan rütbəsində hərbi qulluqda olmuşdu. ²⁴¹

Məmməd bəy polkovnik rütbəsi ilə istefaya çıxmışdı.

Məmməd bəy mayor Abbas bəy Ağayevin qızı Böyükxanım xanım ilə ailə qurmuşdu. Yusif bəy adlı oğlu, Sona xanım, Məryəm xanım, Raziyyə xanım, Ayna xanım, Tamara xanım, Nisə xanım adlı qızları vardı.

Seyfulla mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Seyfulla mirzə 6 mart 1864-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflis ədəbiyyat məktəbinin tam kursunu bitirmişdi. 10 dekabr 1880-ci ildə çar ordusunun piyada bölməsində praporşik (gizir) rütbəsi ilə xidmət keçməyə təyin edilmişdi. 13 may 1881-ci ildə Qaradəniz alayına ezam olunmuşdu. 25 dekabr 1882-ci ildə Kuban Kazak alayına göndərilmişdi. Burda 3-cü yüzliyin zabiti olmuşdu. 1884-1885-ci illərdə Xəzəraxasına, Mərv vilayətinə göndərilmişdi. 4 fevral 1886-cı ildə Kuban Kazak qoşunun 1-ci Poltava süvari alayına ezam olunmuşdu. ²⁴²

Seyfulla mirzə Qacar 29 may 1886-cı ildə podporuçik rütbəsi almışdı. 1886-cı il avqustun 30-da isə Tiflisdəki birinci də-rəcəli yunkerlər məktəbini bitirən podporuçik Seyfulla mirzə 152-ci Vladıqafqaz alayında hərbi xidmətə başlamışdı. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, süvari diviziyalarında əla xidmətinə görə həmişə fərqlənmişdi.

Seyfulla mirzə Qacar 30 avqust 1888-ci ildə poruçik rütbəsi almışdı. 5 aprel 1896-cı ildə 156-cı Yelizavetpol alayına dəyişilmişdi. O, öz alayında və ezamiyyətlərdə şərəflə xidmət etmişdi. 1 avqust 1896-cı ildə imperator III Aleksandrın çarlığı-nın şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 1897-ci ildən 1899-cu ilədək həmin alayda müxtəlif vəzifələr daşımışdı. 1 may 1899-cu ildə ştabskapitan rütbəsi almışdı. O, 24 mart 1900-cü ildə 1853-1895-ci illər Orta Asiya yürüşünün şərəfinə həkk edilmiş bürünc medalla mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 1 iyul 1901-ci ildə kapitan rütbəsi almışdır. O, 1904-cü ilədək müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 28 mart 1904-cü ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi. 1904-cü ildən 1909-cu ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Seyfulla mirzə Qacar 10 fevral 1910-cu ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. O, 1910-cu ildən 1912-ci ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdır. Hərbi hissənin zabitlər məhkəməsinin üzvü olmuşdur.

Seyfulla mirzə Qacar 6 dekabr 1912-ci ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Seyfulla mirzə Qacar Birinci Cahan Müharibəsi illərində Qərb cəbhəsində batalyon və alay komandiri olmuşdur. İvanoqorod şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmişdi. Döyüşlərdə bir neçə dəfə yaralanmışdı. 7 avqust 1915-ci ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 10 sentyabr 1915-ci ildə 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenləri və qılınclarla təltif edilmişdir.

Seyfulla mirzə Qacar 1915-ci ildən 1917-ci ilədək Qafqazda, əsasən Şamaxıda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. 27 fevral 1917-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif edilmişdir. Georgi silahı ilə mükafatlandırılmışdır.

Seyfulla mirzə Qacar 19 avqust 1917-ci ildə polkovnik (albay) rütbəsi ilə çar ordusundan tərxis olunmuşdu.

Seyfulla mirzə Qacar AXC ordusunda qulluq etmişdi. 1920-ci il bolşevik istilasından sonra 1921-ci ilin yanvar ayına kimi respublika konvoy nizamı hissəsinin rəisi olmuşdur. AXC zabiti olduğuna görə etibarsız şəxs kimi işdən çıxarılmışdı. Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla mirzə Qacar 1924-cü ilin martında belə bir məktubla Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığından maddi kömək istəmişdir: «Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə hərbi xidmət veteranı qalıb ki, yaşlarının keçməsi ilə ağırlaşan çətin maddi vəziyyətlərinə iltifat göstərərək, hökumət onları ömürlük təqaüdlə təmin edib.

Bütün gəncliyimi Rusiyada hərbi xidmətdə keçirmişəm. Birinci Dünya müharibəsində əvvəldən axıradək iştirak etmişəm. Sizə məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sovetləşməsinin birinci günündən fasiləsiz olaraq hərbi idarələrdə və o cümlədən son bir il yarımında Azərbaycan proletar hərbi məktəbində müəllim vəzifəsində çalışıram. Lakin pozulmuş sağlamlıq (60 yaşım var) mənim işləməyimə son qoyub və mən ötən ilin sentyabr ayından hər cür yaşamaq imkanlarından məhrumam. Ailəmlə birlikdə dərin maddi ehtiyac keçirirəm. Bu vəziyyətdə yeganə ümidim odur ki, mən, Sizin iltifatınızla yardımla təmin olunacağam və veteran yoldaşlarımla bir sırada qoyulacağam».

Seyfulla mirzə Rüksarə xanım Əli bəy qızı Lalayeva-Təbrizli ilə və Tutu xanım Hacı İbrahim qızı ilə həyat qurmuşdu. Firudin mirzə, Əlixan mirzə adlı oğulları, Firuzə xanım adlı qızı vardı.

Süleyman bəy Əfəndiyev

Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu (1864, Ağdam - 21.2.1919, Gəncə) - hərbi xadim, Azərbaycan ordusunun general-mayoru. İlk təhsilini Gəncədə almış, Yelizavetqrad süvari məktəbini bitirmişdir (1885). 1912 ildə polkovnik rütbəsinə layiq görüləndə, Əfəndiyev Qafqaz ordusunda polis-keşikçi dərəcəsinin təftiş-yoxlama işləri üzrə baş nəzarətçisi idi. Nümunəvi xidmətinə görə "Müqəddəs Anna" ordeninin 2-ci və 3-cü, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Vladimir" ordenlərinin 3-cü dərəcələri ilə təltif edilmişdi. 1917-ci ilin iyulunda Zaqafqaziya komissarlığı tərəfindən Gəncəyə ezam olunan Əfəndiyev burada öz vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, Gəncə müsəlman milli komitəsinin köməyi ilə şəhərdə hərbi kurslar açır və 150 nəfər azərbaycanlı gənci həmin kurslara cəlb edir. Əfəndiyev dərs dediyi tələbələr ilə bərabər gecələr Gəncədə asayışı qoruyurdu. Müsəlman korpusu təşkil edilməyə başlayanda, Əfəndiyev korpusun 2-ci nişançı diviziyasının 5-ci nişançı alayının komandiri təyin olundu, bir müddət isə korpus komandirinin

əmri ilə diviziya komandirinin vəzifələrini icra etdi. Onun komandir olduğu 5-ci nişançı alay Şamxor hadisəsi zamanı rus hərbi əşalonlarının tərkiləşdirilməsində fəal iştirak etdi. Əlahiddə Azərbaycan korpusu formalaşdırılarkən Əfəndiyev Qaxda yerləşən 1 -ci piyada alayının komandiri idi. Qafqaz İslam Ordusu komandanının 1918-ci il 13 avqust tarixli əmri ilə Əlahiddə Azərbaycan korpusu yenidən qurularkən, alay komandirləri vəzifələrinə türk zabitləri gətirildi. Bununla əlaqədar olaraq Əfəndiyev Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının mənzil müfəttişliyinə dəyişdirildi. 1918-ci ilin noyabrında Hərbi Nazirlik bərpa olunduqda, Əfəndiyev 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri idi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1918-ci il dekabrın 2-də 2-ci Qarabağ süvari alayı ilə tanışlıqdan son dərəcə razı qalmış, bunu 1918-ci il 5 dekabr tarixli əmrində də xüsusi qeyd etmişdi. 1918-ci ilin dekabrında Əfəndiyev Hərbi Nazirlikdə tapşırıq generalı vəzifəsinə təyin olundu və həmin ayın 29-da Nazirlər Şurasının iclasında hərbi nazir S.Mehmandarovun təqdimatı əsasında ona general-mayor rütbəsi verildi. 1919-cu il yanvarın 1-dən Əfəndiyevə 1-ci piyada diviziyasına rəhbərlik etmək tapşırıldı. Diviziyanın formalaşdırılmasının bütün çətinliyi Əfəndiyevin üzərinə düşdü. Onun rəhbərliyi ilə diviziya hissələrində dövlətə itaətsizlik hallarının qarşısı alındı, şəxsi heyəti bürümüş yoluxucu yatalaq xəstəliyinin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görüldü. Lakin ən çətin günlərdə şəxsi heyətdən aralanmayan Əfəndiyev özü də yatalaq xəstəliyinin qurbanı oldu.

Qulamşah mirzə Qovanlı-Qacar

Qulamşah mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1 yanvar 1867-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Çiçək xanımdır. Yunker məktəbinə daxil olmuşdu. 10 avqust 1889-cu ildə 152-ci Həştərxan qrenadyor alayında xidmətə başlamışdı. Moskva piyada yunkerlər hərbi məktəbinə göndərilmişdi. 28 iyun 1889-cu ildə unter-zabit rütbəsi almışdı. Hərbi məktəbi bitirəndən

sonra alaya dönmüşdü.²⁴³

Qulamşah mirzə Qacar 15 may 1894-cü ildə poruçik rütbəsi almışdı. O, 1894-cü ildən 1896-cı ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. 1 yanvar 1896-cı ildə 16-cı Minqrel qrenadyor alayına dəyişilmişdi. Burada böyük komandiri olmuşdu.

Qulamşah mirzə Qacar 9 noyabr 1896-cı ildə III Aleksandrın çarlığının şərəfinə təsis edilmiş gümüş medalla ödülləndirilmişdi. O, 1897-ci ildə bir neçə dəfə müvəqqəti ezamiyyətlərdə olmuşdu. Hər dəfə də üzəgərdici arayışlarla dönmüşdü.

Qulamşah mirzə Qacar 18 noyabr 1897-ci ildə 2-ci dərəcəli «Şirə-Xorşid» ordeni ilə mükafatlandırılmışdı. O, 1898-1899-cü illərdə rütbəsi almışdı. Aldığı təşəkkürlər bir-birini əvəz etmişdi. Qulamşah mirzə Qacar 24 sentyabr 1900-cü ildə ştabkapitan rütbəsi almışdı. O, 1900-cü ildən 1904-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımış, üstün xidmətlərə nail olmuşdu.

Qulamşah mirzə Qacar 28 may 1905-ci ildə kapitan rütbəsi almışdı. O, 1905-ci ildən 1909-cu ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Qulamşah mirzə Qacar 12 noyabr 1909-cu ildə ordudan tərxis olunmuşdu. Təqaüdə deyil, Min hərbi dairəsinə ehtiyatda olan qoşuna göndərilmişdi. O, burada da fəal hərbi xidmət keçmiş, müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. Bir neçə dəfə ezamiyyətlərə yollanmışdı.

Qulamşah mirzə Qacar 7 aprel 1915-ci ildə Qafqaz hərbi dairəsinin arxa cəbhədə köçürmə üzrə məntəqəyə qeyd olunmuşdu. Qafqaz süvari alayının tərkibində dəfələrlə İran və Osmanlı sərhədlərində keçirilən yürüşlərdə iştirak etmişdi. O, 1917-ci ilədək Qafqaz süvari korpusunda müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Qulamşah mirzə Mələk xanımla (polkovnik Qaytabaşının qızı ilə) ailə qurmuşdu. Sərvər mirzə adlı oğlu, Nəzirə Sultan xanım və Zərifə Sultan xanım adlı qızları vardı.

Darab mirzə Qovanlı-Qacar

Darab mirzə Şahrux mirzə oğlu 9 may 1869-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Tiflis kadet korpusunda oxumuşdu. 1-ci dərəcə ilə məktəbi bitirmişdi. Sonra Pavlov Hərbi Məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. Oranı da 1-ci dərəcə ilə tamamlamışdı. Zabitlərin atıcılıq məktəbinin kazak bölməsində hərbcilik sənətini tamam-kamal öyrənmişdi. Xidmətə 1 sentyabr 1889-cu ildə başlamışdı. 5 avqust 1891-ci ildə xorunji rütbəsinə dəyişilmişdi. 1 iyun 1895-ci ildə yüzbaşı rütbəsi almışdı. 1 iyun 1903-cü ildə podyasavul rütbəsinə layiq görülmüşdü. 6 may 1906-cı ildə yasavul rütbəsi almışdı.²⁴⁴

Darab mirzə I Cahan Savaşında iştirak etmişdi. Qılinc yarası almışdı.

Darab mirzə 2 aprel 1915-ci ildə qoşun starşinası təyin olunmuşdu. 7 iyul 1915-ci ildə Qafqazda fəaliyyət göstərən 3-cü xətt polkuna dəyişilmişdi. 23 fevral 1917-ci ildə Kuban kazak polkuna göndərilmişdi. 5 oktyabr 1917-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı.

Darab mirzə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav (23.01.1901), 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna (06.05.1908) ordenləri, qılinc və 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninə lent (17.01.1916), 2-ci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni və qılinc (19.11.1916), Georgi silahı (11.10.1914) və başqa təltifləri vardı.

Darab mirzə Əhməd şahın dəvəti ilə İrana getmişdi. 1925-ci ildə Qacar sülaləsinin süqutundan sonra Rza şah Pəhləvi (1925-1941) tərəfindən tutulmuşdu.

Darab mirzə 1930-cu ildə Tehranda ölmüşdü.

Azad bəy Vəzirov

Azad bəy mirzə Həmid bəy oğlu 22 avqust 1869-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Şuşa real məktəbini bitirib. 43-cü Tver draqun alayının nəzdində Yelisavetqrad süvari yunker məktəbinə girib. 20 dekabr 1888-ci ildə hərbi xidmətə başlayıb.

1895-ci ildə Dağıstan piyada alayında qulluq edib. 27 oktyabr 1897-ci ildə kornet rütbəsi, 27 oktyabr 1901-ci ildə poruçik rütbəsi alıb, 1902-ci ildə Dağıstandan Bakı quberniyasına dəyişilib. 27 oktyabr 1905-ci ildə Ştaps-rotmistr rütbəsinə, 27 oktyabr 1909-cu ildə rotmistr rütbəsinə layiq görülüb. Ober-zabit kimi Bakı qubernatorunun yardımçısı işləyib. Burada qulluq etdiyi dövəmdə polkovnik rütbəsi alıb.²⁴⁵

Azad bəy Vəzirov 1920-ci ildə XI Qırmızı Ordunun sıralarına daxil olub. Ordunun içində İrana, İngilislərlə vuruşmağa yollanıb. 1921-ci ildə Qəzvin şəhərində vəfat edib.

Azad bəy Kərim bəy Mehmandarovun qızı Zəhra xanımla yaşam qurub. İsa bəy, Musa bəy, Süleyman bəy, İsa bəy (ikinci) adlı oğulları, Xeyrənsə xanım, Qönçə xanım və Gülrux xanım adlı qızları vardı.

Məmmədqulu mirzə Qovanlı-Qacar

Bəhmən Mirzənin oğlu Məhəmmədqulu mirzə 11 iyun 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Anası Çiçək xanımdır. O, Simbirsk kadet korpusunda hərbi təhsil almışdı. 1 sentyabr 1892-ci ildə piyada artilleriyaya briqaqdasında hərbi xidmətə başlamışdı.²⁴⁶

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 7 avqust 1893-cü ildə podporuçik rütbəsi almışdı. Kuban kazak alayına dəyişilmişdi. Burda sətə qaydalar, dəmir nizam-intizam hökm sürürdü. O, şərəflə zabit vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 7 avqust 1897-ci ildə xorunji, sonra sotnik (yüzbaşı) rütbəsi almışdı. O, 1897-ci ildən 1901-ci ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 7 avqust 1901-ci ildə podyasavul rütbəsi almışdı. O, 1901-ci ildən 1903-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 6 may 1904-cü ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi. Bir son-

ra işə yasavul rütbəsi almışdı. O, 1905-cü ildən 1908-ci ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 6 may 1908-ci ildə 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi. O, 1909-cu ildən 1913-cü ilədək öz alayında və ezamiyyətlərdə müxtəlif hərbi vəzifələr daşımışdı. Artileriya zabitləri məktəbində oxumuşdu. Kursu uğurla bitirdiyinə görə 20 avqust 1913-cü ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar I Dünya Mühəribəsinin iştirakçısı idi. Cəbhədə vuruşan igid komandirin döyüş fəaliyyəti 5 iyun 1915-ci ildə 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni və qılıncla ödüllənmişdi. Həmin əmrə də "İgidliyə görə" yazılı 4-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeni ilə təltif edilmişdi.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 4 may 1916-cı ildə 2-cü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordeninə layiq görülmüşdü. Döyüşlərdə fərqləndiyinə görə qılınca və orden lentləri ilə mükafatlandırılmışdı.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 1917-ci ildən yüksək hərbi vəzifələr tutmağa başlamışdı. 19 oktyabr 1917-ci ildə polkovnik rütbəsi almışdı. O, 1918-ci ildən Müsəlman korpusunun tərkibində xidmət edirdi. 26 iyun 1918-ci ildə bu korpus Azərbaycan korpusu adlandı. O, artileriya bateriyasının hərbi hazırlıq bölməsinə komandir təyin edildi.

General-şahzadə Məhəmmədqulu mirzə Qacar həmişə ön cəbhədə olmuş erməni-daşnak qoşunlarına qarşı müvəffəqiyyətli əməliyyatlar aparmışdır. 1920-ci il yanvarın 24-də Qarabağda düşmən qüvvələrinin getdikcə artdığını hiss edən ayıq sərkərdə Məhəmmədqulu mirzə Qacar Baş qərargah rəisi general-leytenant Məhəmməd bəy Sulkeviçə Xankəndindən belə bir teleqram vurub əlavə kömək istəmişdir: "Xəbər verirəm ki, Qarabağ qubernatorluğunda ermənilər tərəfindən çox ciddi, demək olar ki, faciəli vəziyyət yaradılmışdır. Çox böyük və ciddi qüvvə lazımdır. Ənkəndi qarnizonunun dəstə rəisinə dəymək olmaz, əks halda yerli ermənilər - Əsgəran və Şuşanı tuta bilərlər.

Ermənilər haqqında qəti tədbir görmək lazımdır"²⁴⁷.

1918-ci ildə Azərbaycan Milli ordusunda Baş Artileriya idarəsinin rəisi kimi fəaliyyətə başlayan polkovnik Məhəmmədqulu mirzə Qacara 1919-cu il iyulun on doqquzunda əla xidmətlərinə görə üç yüz iyirmi saylı əmrlə general-mayor rütbəsi verilmişdir.

Şahzadə general Məhəmmədqulu mirzə Qacar haqqında Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun və Baş Qərargah rəisi general Həbib bəy Səlimovun həmin il noyabrın otuzunda imzaladıqları bir nömrəli əmr onun sərkərdəlik fəaliyyəti barədə nadir sənədlərdən biridir. "Hərbi nazir kəmərcisinin məlumatından aydın olur ki, general-mayor şahzadə Məhəmmədqulu mirzə Qacar birinci piyada diviziyasına müvəqqəti komandanlıq etdiyi müddətdə Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsini icra edərkən batalyon yaradılması və öüsusi təyinatla yola salınması, eləcə də qoşun hissələrinin isti əsgəri geyimlə təmin edilməsində çoxlu səy və fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də mən ona səmimi minnətdarlığımı bildirirəm"²⁴⁸.

Məhəmmədqulu mirzə Qacar 25 iyun 1919-cu ildə general-mayor rütbəsi almışdı.

Məhəmmədqulu mirzə 1920-ci ildə Gəncə üsyanında iştirakına görə tutulub Nargin adasında güllələnmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar

Feyzulla mirzə Şəfi mirzə oğlu 15 dekabr 1872-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Tiflis kadet korpusunun hərbi kursuna daxil olmuşdu. Hərbi kursu tamamlayandan sonra kornet kimi xidmətə başlamışdı. 30 avqust 1891-ci ildə Nikolayevsk Süvarilər məktəbinə göndərilmişdi. Hərbi məktəbi bitirəndən sonra 43 draqun alayına unter-zabit kimi qeyd olunmuşdu. 1896-cı ildə imperator III Aleksandr şərəfinə həkk edilmiş gümüş medalla təltif olunmuşdu.²⁴⁹

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 6 avqust 1898-ci ildə İran

şahı tərəfindən 4-cü dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmuşdu. 15 mart 1899-cu ildə poruçik rütbəsi almışdı. Elə həmin ildə Qafqaz süvari diviziyasının tərkibində səhra səfərində iştirak etmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 15 mart 1903-cü ildə ştabstotmistr rütbəsi almışdı. Bir çox hərbi təlimlərdə iştirak etmiş, hərbi dəftərinə əla qiymətlər qeyd edilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 26 mart 1904-cü ildə 2-ci Dağıstan süvari alayına podyasavul rütbəsinə dəyişilmiş Petrovskya gəlmişdi. Burdan Yaponiya sərhədlərinə göndərilmişdi. Alayın 1-ci yüzliyinə başçılıq edirdi. 26 iyun 1904-cü ildə alayla bərabər Mancuriya sərhəddini keçmişdi. Rus-yapon savaşına qatılmışdı. 3 noyabr 1904-cü ildə “igidliyə görə” yazılı 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdi. Döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə 9 yanvar 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni lent və qılıncla ona təqdim edilmişdi. Hərbi döyüş yolu ilə irəlilədikcə sinəsi müxtəlif təltiflərlə zənginləşirdi. 18 dekabr 1905-ci ildə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni ilə təltif edilmişdi. 18 fevral 1906-cı ildə yasavul rütbəsi almışdı.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar müharibədən sonra yenidən öz doğma alayına, 43-cü Tver draqun alayına qayıtmışdı. Alayın 4-cü eskadronuna komandir təyin edilmişdi. 28 yanvar 1907-ci ildə İran şahı tərəfindən 3-cü dərəcəli Şiri-Xurşid ordeni ilə təltif olunmuşdu. Alay məhkəməsinin üzvü seçilmişdi. Alayları 16-cı draqun alayına çevrilmişdi. Bu alayın tərkibində bir çox hərbi səhra yürüşlərində iştirak etmişdi. Döş nişanları və pul mükafatları ilə ödüllənmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 26 avqust 1912-ci ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 10-cu draqun alayının tərkibində I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə 5 yanvar 1915-ci ildə podpolkovnik rütbəsi, bir çox orden və medallar almışdı.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar I Dünya Müharibəsində

göstərdiyi igidliyə 17 mart 1915-ci ildə ona 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordeni lent və qılıncla təqdim edilmişdi. O cümlədən 1915-ci ildə 15 iyulda 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordeni, 7 avqustda 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni lent və qılıncla, 9 sentyabrda 2-cü dərəcəli “Müqəddəs Anna” ordeni və qılıncla, 12 noyabr 1915-ci ildə 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif edilmişdi.

4 mart 1915-ci ildə Qafqaz atlı diviziyasının Tatar atlı alayından, “Vəhşi diviziya”dan həmin diviziyanın Çeçen alayına dəyişilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 7 iyul 1916-cı ildə 3-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif edilmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 7 may 1917-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ordusunda qulluq etmişdi.

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar 1920-ci ildə Nargin adasında güllələnmişdi.

Feyzulla mirzə Xurşid xanım Naxçıvanski (müğənni Xurşid Qacar) ilə ailə qurmuşdu. Şəfi mirzə adlı oğlu vardı.

Abbas bəy Sadiqbəyov

Abbas bəy Həsənəli bəy oğlu 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa şəhər məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda xidmət etmişdi. Polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdi. Rus-yapon müharibəsində iştirak etmişdi. Georgi xaçı kavaleridir.

Musa bəy Yüzbaşov

Musa bəy Cəfərqulu bəy oğlu 1874-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Seyidmahmudlu obasında anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini moilla yanında almışdı. Sonra Qarabulaq kənd məktəbini bitirmişdi. I Dünya Müharibəsinə könüllü yazılanlardan biri idi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Orden və medallarla təltif olunmuşdu.²⁵⁰

Cəlal bəy Sultanov

Cəlal bəy Əsgər bəy oğlu 1881-ci ildə Zəngəzur qəzasının Pirçivan kəndində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Danzaver kəndinə köçmüşdülər. Məktəb təhsili almışdı. Çar ordusunda xidmət etmişdi.²⁵¹

Nəzər Heydərov Cəlal bəy haqqında yazır: “Cəlal bəy çar zabiti idi. O, qəzaya gələndə, polislər də qorxularından o gedənə qədər gözüne görünməzdilər. Cəlal bəy cəzasız-filansız istədiyi adamı öldürər, heç kəs ondan şikayət etməyə cürət etməzdi.

Bizim və bacımğilin alaçığında baş verən əhvalata kolun dalından tamaşa edirdik.

Cəlal bəy qahala girib, nökrələrə əmr etdi ki, dörd sağmal inəyi çıxarıb kəssinlər. Heyvanların ayağını iplə bağlayıb böyrü üstə yıxdılar. Nökrələr əllərində iti bıçaq, Cəlal bəyin üzünə baxırdılar. Yəqin onlar bu dəqiqə düşünürdülər: “Axı bu inəklər boğazdır, ətinə yemək olmaz. Həm də sağmal inəyi kəsmək günahdır!”.

Cəlal bəy bağırdı:

-Niyə durmusunuz? Sizə deyirlər, kəsin!

Nökrələr inəkləri kəsdilər. Ancaq ucaboy, qüvvətli kəsməyi əmr etmişdi, - bıçağı yerə atıb dedi:

-Mən elə bildirdim ki, sizin az da olsa insafınız var. Bəy əmr eləsə də qonşumun inəyini kəsmərəm.

Bəy onun kəsmək istəmədiyini inəyi nökrəyə kəsdirdi.

Kim isə alaçıqın keçəsini qaldırdı. Qoca atam bəyi görüb, yavaş-yavaş qıçları əsə-əsə qabağına yeridi.

-Hanı yezən? — deyə bəy onun üstünə qışqırdı və qolaylanıb qocaya bir şillə çəkdi.

Atam yerə sərildi. Mən bəyin üstünə atılmaq istədim, lakin əmim oğlu Ələkbər qoymadı.

Qorxdu-hürkü bilməyən böyük bacım qışqıra-qışqıra alaçıqğa girib, atamın başını qucaqladı və qocaya dedi:

— Qalx ayağa! Düşmənlərimiz gülər, bir gün Allah onların cəzasını verəcək!

Cəlal bəy tez ona tərəf dönüb soruşdu:

Cavab verdilər ki, molla Abbasın külfətidir.

—Belə de! Axır ki, əlimə keçdi. Eybi yoxdur, biz Allahın iradəsini bu saat sənə göstərərək.

Cəlal bəy bunu deyib, bacımın qolundan yapışdı və onu alaçıqdan bayıra atdı.

Bacım yerdən qalxıb, tez və alaçıqlarına qaçdı. Cəlal bəylə İsmayıl bəy də onun arxasınca alaçıqğa girdilər. Alaçıqın girəcəyində köhnə samovar, stəkan və dəm çayniki var idi. Bəy bir təpiklə samovarı aşırıdı. Samovar beş yaşlı oğlum Həsənin üstünə düşdü. Xoşbəxtlikdən samovarın suyu soyuq imiş, ancaq uşağın üzünü qanatmışdı. O, qışqırdı.

Bacım özünü uşağa tərəf atdı. Lakin onun qabağını kəsdilər. Cəlal bəy qışqırdı:

- Ərin hanı? Hanı sizin “dəliləriniz”?

- Özünüz yaxşı bilirsiniz, ərim Gorusdadır. Məndən nə istəyirsiniz? Əgər sizə ərim lazımdırsa, gedin tapın...

- Biz sənin dilini kəsəcəyik, ifritənin biri!

- Arvadla arvad dalaşır. Axı siz, deyəsən, kişisiniz!

Cəlal bəy bacımın saçından yapışıb, sofətinə bir yumruq ilişdirdi. Bacım alaçıqdan çıxıb qaçdı.

Cəlal bəy bizim alaçıqğa qayıdıb atamın yanında oturdu. Atam bu müddət bir balaca özünə gəlib, yerdən qalxmışdı. Cəlal bəy cibindən bir parça kağız və karandaş çıxartdı. Tapançanı qocanın gicgahına dirəyib dedi:

-Nə desəm, bu kağıza yazarsan, yoxsa öldürəcəyəm.

Atam bildirdi ki, bu yaxınlarda Cəlal bəy pirçivanlı Seyid Məcidi öldürüb, heç kim də ona bir söz deyə bilməyib. Qoca kişi barmaqları əsə-əsə bəyin dediklərini ərəb əlifbası ilə yazdı: “Möhtərəm molla Abbas, böyük oğulun Həsən bu gün öldü. Tez bir qədəq çay, qənd, ağ və şirkafir al, gəl. Sənsiz dəfn etməyəcəyik.”

Cəlal bəy dartıb kağızı qocanın əlindən aldı. Əmim oğlu Məhərrəmi yanına çağırıb, kağızı verməmişdən əvvəl ona bərk

bir şillə çəkdi, sonra dedi:

- Əgər mollanı bura gətirməsən, səni öldürəcəyəm. Bu də-
qiqə çap yanına...

Bəy alaçıqdan çıxanda ona tərəf gələn qoca, arıq, sümük-
ləri çıxmış ucaboy bir arvadla toqquşdu:

-Bu qoca kaftar kimdir?

-Molla Abbasın anası Nərgiz qarıdır -- dedilər. Cəlal bəy
soruşdu:

-Hanı oğlun?

Qocalıb taqətdən düşmüş, üzü qırıq-qırıq olmuş qarı başını
qaldırıb, solğun, sönük gözlərini qudurmuş zabitin üzünə zillə-
di. Qarının üzündəki dərin qırıqlar, çuxura düşmüş göy gözləri
göstərdi ki, onun azı 80 yaşı var. Bu qocalıqdan cadar-cadar
olmuş üzdə dərin nifrət vardı.

Cəlal bəy qoca qarının sərt baxışlarına dözməyib bağırdı:

Nə üzümə baxırsan?! Rədd ol buradan!..”²⁵²

Cəlal bəy Sultanov ştabs-kapitan rütbəsində I Dünya müha-
ribəsinə könüllü yazılmışdı. I Dünya müharibəsində ştabs-rot-
mistr Cəlal bəy Sultanov həlak olur. Onu ölümündən sonra
Georgi silahı ilə təltif edirlər.

Xosrov mirzə Qovanlı-Qacar

Xosrov mirzə Bəhmən Mirzə oğlu 1882-ci ildə Şuşa şəhə-
rində anadan olmuşdu. Birinci dünya müharibəsində (1914-18)
iştirak etmiş, Şimal draqun polkunun komandiri olmuşdu.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra milli ordu
sıralarında xidmətə başlamış, 3-cü Şəki süvari alayının koman-
diri vəzifəsində xidmət etmişdi. 1919-cu il aprelin 9-da polkov-
nik rütbəsinə layiq görülmüş, hərbi nazirin həmin il 18 dekabr
tarixli əmri ilə süvari diviziyası komandirinin müavini təyin
edilmişdir. Lənkəran əməliyyatında (1919) və Qarabağda er-
məni qiyamının yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. Gəncə üs-
yanının (1920) iştirakçısı olmuş, üsyan yatırıldıqdan sonra Tür-
kiyəyə mühacirət etmişdir.²⁵³

Zülfüqar bəy Bağırbəyov

Zülfüqar bəy mirzə Ələkbər bəy oğlu 1884-cü ildə Şuşa şə-
hərində dünyaya gəlmişdi. Şuşa şəhər real məktəbini bitirmişdi.
I Dünya müharibəsinə qatılmışdı. Poruçik rütbəsi almışdı. “Ni-
va” jurnalının 1905-ci il iyirmi beşinci nömrəsinin 496-cı səhi-
fəsində onun adı və şəkili var. Onun haqqında bu sözlər yazılır:
“Otuz üçüncü Şərqi Sibir atıcı polkunun poruçiki Zülfüqar mir-
zə Ələkbər oğlu Bağırbəyov fevral döyüşlərində igidliklə vuru-
şub kontuziya oldu”.²⁵⁴

Port-Artur döyüşlərindən sağ-salamat qayıdan Zülfüqar
1908-ci ildən 1914-cü ilə qədər Bakı şəhərində hərbi koman-
dantı olur. Həmin dövərdə rütbəsi mayor idi. Birinci dünya
müharibəsi illərində Avstriya və Rumıniya cəbhələrində iştirak
edib, 1916-cı ildə isə Qərb cəbhəsində vuruşan Zülfüqar bəy
qəfil top partlayışından həlak olub.

Zeynalabdin bəy Sadıqov

Zeynalabdin bəy Həsənəli bəy oğlu 1884-cü ildə Şuşa şə-
hərində anadan olmuşdu. Şəhər real məktəbini bitirmişdi. 1914-
cü il iyunun 30-dan “Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş
diviziya”nın Azərbaycan alayında kəşfiyətçi kimi hərbi xidmətə
başlamışdı. Birinci Dünya Müharibəsində Qərb cəbhəsində vu-
ruşmuşdu. Unter-zabit kimi döyüşlərdə iştirak etmişdi.

Əla döyüş xidmətlərinə görə 1916-cı il aprelin 30-da üçün-
cü dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” (qılınç və bantla birgə), yenə
həmin il avqustun 30-da üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Anna”
(qılınç və bantla birgə), iyunun 17-də dördüncü dərəcəli “Mü-
qəddəs Anna” (üstündə fəvqəladə “İgidliyə görə yazısı ilə),
1916-cı ilin iyunun 17-dən 1917-ci il iyunun 28-dək Qərb cəb-
həsində gedən döyüşlərdə ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli
“Müqəddəs Georgi” xaçı və dördüncü dərəcəli Georgi medalı
ilə təltif olunmuşdur.

İkinci Qarabağ süvari alayında dördüncü bölüyün koman-

diri idi. O, ştabs-rotmistr rütbəsini 23 mart 1918-ci ildə Milli Azərbaycan ordusunda almışdır.

Zeynalabdin bəy Tubu xanım Məşədi Novruz qızı Hacıyeva ilə ailə qurmuşdu. Teymur bəy, Saleh bəy adlı oğlanları var.

Həsən bəy Fətəlibəyov

Həsən bəy Fətəlibəyov 1886-cı il dekabrın on səkkizində Şuşa qəzasının Ətyeməzli obasında zadəgan ailəsində anadan olub. Zaqafqaziya (Qori) Seminariyasının Tatar-Azərbaycan şöbəsini 1916-cı il martın beşində, 271 sayılı şəhadətnamə ilə bitirib. 1917-ci oktyabrın iyirmi doqquzunda Tatar-Azərbaycan süvari alayının ehtiyat bölməsinə könüllü qəbul olunub. Həmin il noyabrın iyirmi üçündə və dekabrın beşində Müsəlman Korpusuna əsgər yığmaq üçün Borçalı qəzasına ezam olunub. 1918-ci il yanvarın dördündə uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il, həmin tarixdə Müsəlman Korpusunun komandiri, general-leytenant Əli ağa Şıxlınskinin əmrilə oboz (hərbi araba karvanı) komandiri təyin edilib.²⁵⁵

Birinci Tatar-Azərbaycan süvari alayının kollec registratoru olub, qoşunu ərzaqla təchiz edib və onu mənzillərə yerləşdirib. Dövlət müşaviri, birinci dərəcəli könüllü əsgər olub. Rus-yapon müharibəsinin, Romanovlar sülaləsinin 300 illik xatirə medalı ilə və məişətdə göstərdiyi fəaliyyətinə görə ordeni ilə 1914-cü ildə Qori şəhər pristavı vəzifəsində işləyəndə həmin il iyunun birində “Müqəddəs Vladimir” ordeninin dördüncü dərəcəsilə təltif olunub.

1919-cu il yanvarın 4-də ailə vəziyyətinə görə hərbi xidmətdən tərxis olunub.

Həsən bəy Fətəlibəyovun şəxsi işində ailə tərkibi də qeydə alınmışdır: 1896-cı il aprelin 12-də anadan olan arvadı Ədilə xanım, 1913-cü il dekabrın 4-də anadan olan qızı Leylə xanım, 1915-ci il martın 2-də anadan olan oğlu Ənvər bəy.

Məmməd bəy Qaraşarov

Məmməd bəy Kərbəlayı Baba bəy oğlu 1889-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa real məktəbini bitirmişdi. Sonra Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasında oxumuşdu. Məmməd bəy praporşik (gizir) rütbəsində 1-ci piyada Cavanşir alayında xidmət etmişdi.

Məmməd bəy sonra həkim olmaq istəyi ilə Rusiyaya üz tutub Tibb institutuna daxil olmuşdu. 1930-cu ildə Naxçıvan Muxtar vilayətinin Nehrəm kəndində həkim kimi çalışmışdı. II Dünya Müharibəsi illərində hərbi həkim kimi döyüşçülərin sağlamlığının keşiyində durmuşdu. Müharibədən sonra bir müddət Bakı şəhərində, sonra Ağdamda həkim işləmişdi.

O, 1961-ci ildə vəfat edib.

Məmməd bəy Diləfruz xanımla ailə qurmuşdu. Aslan adlı oğlu, Ağgül xanım, Xavər xanım, Rüksarə xanım adlı qızları vardı.

Şamil bəy Əsgərxanov

Şamil bəy Həsənalı bəy oğlu 1890-cı ildə Şuşa qəzasının Yağləvənd obasında dünyanı tanımışdı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Qarabulaq kənd məktəbini bitirmişdi. Çar ordusunda zabit kimi xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi vardı. Şamil bəy Əsgərxanov subay vəfat edib.

Nəcəfzadə bəy Cavanşir

Nəcəfzadə bəy Şamil bəy oğlu 1890-cı ildə Şuşa qəzasının Yüzbaşı obasında dünyaya gəlmişdi. Real məktəbdə oxumuşdu. Çar ordusuna könüllü yazılmışdı. I Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Orden və medallarla təltif edilmişdi.²⁵⁶

Cahangir bəy Nəsirbəyov

Cahangir bəy Zeynalabdin bəy oğlu 1892-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İlk təhsilini doğulduğu şəhərdə almış-

dır. Məlum olduğu kimi, çar Rusiyasında yaşayan müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar orduya çağırılmırdılar. Yalnız zadəganlar istisna təşkil edirdilər. Birinci Dünya müharibəsi başlayanda C.Nəsirbəyov hərbi xidmətə çağırılmış, əvvəlcə podporuçik, sonra isə poruçik rütbəsində Qafqaz cəbhəsində vuruşmuş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. O, hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmamışdan əvvəl, Azərbaycan Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibində olarkən milli hərbi kadrların yaradılmasında iştirak etmişdir. 1918-ci il martın 1-də Zaqafqaziya Seymi C.Nəsirbəyovu müvəqqəti olaraq Tiflisdə yerləşən unter zabit məktəbinin - "Müsəlman praporşiklər məktəbi"nin rəisi təyin etdi. Hərbi rütbəsi də artırıldı: əvvəlcə ştabskapitan, sonra isə kapitan oldu. Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra hərbi məktəb Gəncəyə köçdü, türkiyəli hərbcilərin köməyi ilə fəaliyyətini bərpa etdi və statusu yüksəldilərək "praporşiklər məktəbi"nə çevrildi. Türkiyəli zabit Atif bəy məktəbin rəisi təyin olundu. C.Nəsirbəyov isə məktəbdə tərcüməçi və rəisin köməkçisi kimi xidmət etməyə başladı. Cahangir bəy 1918-ci ilin noyabrınadək burada çalışdı. Türklər Azərbaycandan gedəndən sonra o, hərbi xidmətdən azad edildi və 1920-ci ilin aprelində heç yerdə xidmət etmədi.²⁵⁷

XI ordu Bakını işğal etdikdən sonra C.Nəsirbəyov bu ordunun sıralarına daxil oldu. Lakin burada da xidməti uzun sürmədi. 1920-ci il dekabrın 5-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının orderi əsasında C.Nəsirbəyovun evində axtarış aparıldı, şəhərdən çıxmaq barədə dilindən iltizam alındı. Baş üstünü ölüm təhlükəsi aldığı görən Cahangir bəy bir neçə gün sonra Azərbaycanı tərk edib Türkiyəyə köçdü. İkinci Dünya müharibəsi başlanandanak burada yaşadı. Bu illərdə müxtəlif məktəblərdə rus, alman, fransız və italyan dillərini tədris etdi. Sonra ticarətlə məşğul oldu, Sivasda "Vətən" fabrikinə yaratdı. Oğlu Baykal və qızı Maral dünyaya gəldi.

Cahangir bəyin Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı mühacirlər arasında çoxlu dostları var idi. Sonralar onların bəziləri Avro-

paya və Amerikaya köçdülər. Cahangir bəy də bir neçə dostu ilə bərabər Almaniya köçdü və burada "Könüllülər ordusu"nun sıralarına daxil oldu. Cahangir bəy Almaniya ailəsinə göndərdiyi məktublarda birində yazırdı ki, "tezliklə Azərbaycan azad olacaq, müstəqilliyini qaytaracaq və biz hamımız birlikdə Vətənimizə gedəcəyik". Amma onlar bir daha görüşə bilmədilər. Cahangir bəy 1944-cü ildə müəmmal şəraitdə Almaniya vəfat etdi.

Cahangir bəyin elmi fəaliyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində müəyyən iz qoymuşdur. Onun tarix təhsili yox idi. Bununla belə, mütaliəsi, fitri istedadı, geniş dünyagörüşü sayəsində dövrünün savadlı adamlarından biri oldu. Bütün bunlar ona Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərini tədqiq etməyə imkan verdi. Cahangir Zeynalıoğlu İstanbulda çap olunmuş dörd kitabın - "Müxtəsər Azərbaycan tarixi", "Şirvanşahlar yurdu", "Tariximizin xanlıqlar dövrü" və "Atalar sözü (Xalqın sözü, haqqın sözü)" əsərlərinin müəllifidir.

1924-cü ildə nəşr olunmuş "Müxtəsər Azərbaycan tarixi" qədimlərdən 1920-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Azərbaycanın suverenliyi və müstəqilliyi ideyası kitabın ana xəttini təşkil edir. Bu, fəsillərin adlarında da aydın görünür: "Müstəqilliyin elan olunmasından əvvəlki dövr", "Atabəylərin müstəqilliyi dövrü", "Suveren Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri", "Xanlıqların müstəqilliyi dövrü", "Müstəqil Cümhuriyyət". Hər fəslin axırında Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin mədəniyyətinə dair xülasə verilir. Əsərin son fəslə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixinə həsr olunmuşdur. Cahangir bəy bu kitab üzərində işləyərkən təkcə əlyazma və kitablardan yox, həm də türk və rus dillərində çıxan gündəlik qəzet və jurnallardan, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin məcmuələrindən, Qafqaz Arxeologiya Cəmiyyətinin əsərlərindən, Qafqaz təqvimlərindən istifadə etmişdir. 1993-cü ildə kitab Bakıda yenidən nəşr olunmuşdur. 1931-ci ildə Cahangir Zeynalıoğlu ikinci kitabını - "Şirvanşahlar yurdu"nu nəşr etdirmişdir. Əsər Şirvan-

şahlar dövlətinin tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq salır, Şirvanın daxili həyatı, onun hökmdarlarının nəsil şəcərəsi və fəaliyyəti ilə tanış olmağa imkan verir. Kitab Türkiyənin diplomatik dairələrində və mətbuatında müsbət qarşılandı. Əsərin titul və rəqində qeyd olunur ki, müəllif bu kitabın ilk nüsxəsini Mustafa Kamal Atatürkə təqdim etmişdir. 1931-ci il avqustun 31-də Atatürk və marşal Fevzi Çakmak kitabı yüksək qiymətləndirərək Cahangir Zeynalogluya təşəkkür etmişlər. "Şirvanşahlar yurdu" bir neçə dəfə Türkiyədə təkrar nəşr olunmuşdur və bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Cahangir Zeynalıqlu kitabın müqəddiməsində yazır ki, bir çox mənbə Rusiyada qalmışdır və o, Türkiyə kitabxanalarındakı mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsərdə antik mənbələrə istinad edilir. Şirvanın tarixi coğrafiyasına dair Strabon, Plutarx və digər antik müəlliflərin əsərlərindən sitatlar gətirilir. Həmçinin A.Bakıxanovun, B.Dornun, V.Bartoldun, Y.Paxomovun, M.Yanovskinin, M.Karaulovun əsərləri tədqiqata əlverişli edilir. Kitabda Bərdənin, Şamaxının, Bakının, Dərbəndin rəsmləri, xəritələr verilmiş, Şirvanın müxtəlif dövrlərdə sərhədləri göstərilmiş, bu dövlətin etnoqrafik fotosəkilləri dərc edilmişdir. Cahangir Zeynalıqlu Şirvanşahlar dövlətinin yaranması prosesini tədqiq etmiş, onun inkişaf, çiçəklənmə və tənəzzül mərhələlərini araşdırmışdır. Müəllif Şirvanşahların tarixini işıqlandırmaq üçün onun müxtəlif aspektlərini, daha doğrusu, dövlətin yarandığı tarixi-coğrafi şəraiti, Şirvan şəhərlərinin, burada yaşayan tayfaların və xalqların vəziyyətini, sənətləri və ticarəti, sosial münasibətləri, dövlət quruluşunu, hərbi tarixini və mədəniyyət məsələlərini nəzərdən keçirmişdir. O, dövlət yaranandan süquta uğrayanaqədər Şirvanşahların nəsil şəcərəsini araşdırmış, bir sıra şirvanşahların adlarını və hakimiyyəti illərini dəqiqləşdirmişdir. Cahangir Zeynalıqlu hər bir dövrə ayrılıqda nəzər salmış və dövlətin mövcud olduğu illəri dövrlərə bölməyə cəhd etmişdir. Tarix təhsili olmayan tədqiqatçının xüsusi ədəbiyyatı və mənbələri bu qədər gözəl bilməsi heyrət doğurur. Cahangir Zeynalıqlunun "Atalar sözü" kitabın-

da 5 min atalar sözü, zərb-məsəl, söz və onun sinonimi, tarixi termin və s. toplanmışdır. Tədqiqatçının əsərləri məzmununa və araşdırma metodlarına görə ölkə tarixinin 1920-ci ilədək olan dövrünün işıqlandırılmasında ilk cəhd idi. Bu əsərlər indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Şübhəsiz, kitabların nəzəri səviyyəsi elə də yüksək deyildi, burada metodoloji səhvlər, yanlış müddəalar və nəticələr vardı. Bu da o dövrdə tarix elminin inkişaf səviyyəsi ilə izah olunur. Bununla belə, müəllif Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdən XX əsrin 20-ci illərinədək tarixinin vahid konsepsiyasını hazırlamaq üçün az iş görməmişdir. Onun əsərləri Azərbaycanın tarixi inkişafına həsr olunmuş ilk ümumiləşdirici tədqiqatlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsini səciyyələndirərək qeyd edək ki, XX əsrin əvvəlləri ölkənin qədim və orta əsrlər tarixinə dair köhnə faktların sistemləşdirilməsi və yeni faktların əldə edilməsi dövrü, başqa sözlə, Azərbaycanın qədim tarixinin yenidən yazılması mərhələsi idi. O vaxt alimlər hər şeyi praktik olaraq sıfırdan başlamalı olmuşdular. Amma artıq həmin illərdə gələcək tədqiqatların və elmi istiqamətlərin etibarlı təməli qoyuldu. Bu isə sonralar Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni tarixi kimi mühüm elmi bölmələri fərqləndirməyə imkan verdi. Ölkə tarixinin bir çox mühüm problemlərini planlı şəkildə və mərhələ-mərhələ tədqiq etməkdən ötrü yeni tarixçi kadrların yetişməsi üçün müəyyən müddət keçməli idi. Azərbaycanın qədim, orta əsrlər və yeni tarixinə dair ilk peşəkar elmi işlər ötən əsrin 50-ci illərində meydana çıxmağa başladı və bu əsərlər arxeoloji, etnoqrafik, epiqrafik və digər tədqiqatlara əsaslanırdı. Dərin biliyə, tarixi mənbələrdən bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan, ən başlıcası isə Azərbaycanı varlığı qədər sevən Cahangir Zeynalıqlu özündən sonra zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Hələ layiq olduğu qiyməti almamış bu irs Azərbaycan tarixşünaslığında öz yerini tutacaq. Qədirbilən xalqımız Cahangir Zeynalıqlunu həmişə hörmətlə xatırlayacaq.

İsfəndiyar Hacıyev

İsfəndiyar Hacı Məmməd oğlu (1892, Şuşa qəzasının Malı-bəyli kəndi – fevral 1921, Şuşa qəzasının Keşiş kəndi) – müəlim, Azərbaycan Demokratik Respublikası milli ordusunun zabiti (1918-1920) Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. O, əhali arasında təbliğat aparmaqla Qarabağın kəndlərindən yüzlərlə gənci milli ordu sıralarına səfərbərliyə almışdı. 1918-ci ilin yayında Zəngəzurdə Andronikin erməni quldur dəstələrinin darmadağın edilməsində xüsusi şücaət göstərmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Müsavat partiyasının üzvü olduğu üçün İsfəndiyar Hacıyev də bir çox silahdaşları kimi tutulmuş, lakin görkəmli inqilabçı Məmməd xan Məmməd xanovun yaxından köməyi ilə həbsdən azad olunmuşdu.

Nəriman Nərimanov 1920-ci ilin oktyabrında Şuşaya gələrkən müşayiətçi dəstənin tərtibində İsfəndiyar Hacıyev onun təhlükəsizliyini təmin etmişdi. Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə Qarabağa qastrol səfərinə gəlmiş Bakı səhnəsinin məşhur aktyorları Əbülhəsən Anaplı, Mir Paşa Sadıqov və Əli İslamla birlikdə o da Keşiş kəndinə erməni quldurları tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdür. Qəbri “Cıdır düzü”ndə Mirfəseh qəbristanlığındadır.

Zülfüqar bəy Sultanov

Zülfüqar bəy Nəzərəli bəy oğlu 1894-cü ildə Zəngəzur qəzasının Pirçivan kəndində doğulmuşdu. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Petroqrada Hərbi Tibb Akademiyasını bitirmişdi. Musavat ordusunda əvvəl poruçik, sonra isə ştab-rotmistr kimi xidmət etmişdi.²⁵⁸

Xanlar bəy Minbaşıyev

Xanlar bəy Fərhad bəy oğlu 1894-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Minbaşılı (Feyzullabəyli) obasında dünyaya gəlmişdi. İbtidai

dai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra Cəbrayıl kənd məktəbində oxumuşdu.

Xanlar bəy Minbaşıyev könüllü I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Praporşik (gizir) rütbəsi almışdı. Bir çox orden və medallarla təltif edilmişdi.

Əvəz Əlibəyov

Əvəz Mahmud oğlu 1895-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Mərdinli obasında dünyaya gəlmişdi. –Birinci dünya müharibəsi, Vətəndaş müharibəsi və Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı olmuşdu. 1926-cı ildən Sov.IKP üzvü. Birinci dünya müharibəsində Əlibəyov müsəlmanlardan ibarət «Dikaya diviziya»nın tərkibində Avstriya cəbhəsində vuruşmalarda fərqlənmiş, 4 dəfə Georgi xaçı ordeni ilə təltif olunmuşdur. Vətəndaş müharibəsi zamanı Əlibəyov Birinci Süvari orduda eskadron, polk, briqada komandiri olmuş, Rostov, Kuban, Saritsın və Şimali Qafqazın oksiinqilabi qüvvələrdən təmizlənməsində iştirak etmişdir.

Ə.Əlibəyov 1923-1927-ci illərdə Azərbaycan və Dağıstanın milis orqanlarında, 1928-40-ci illərdə partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarında çalışmışdı. Böyük Vətən müharibəsində eskadron komandiri olan Ə. Əlibəyov Qafqaz, Kuban və Ukraynada gedən döyüşlərdə iştirak etmiş, 1944-ci ildə Polşa uğrunda vuruşmalarda ağır yaralanmışdı. 1944-45-ci illərdə Ə. Əlibəyov Qaryagin rayonunun (indiki Füzuli rayonu) hərbi komissarlığında, 1946-cı ildən müxtəlif sovet və təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdır.

Ə.Əlibəyov 1961-ci ildən respublika əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı idi. «Lenin» ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar

II Rzaqulu mirzə Əkbər mirzə oğlu 18 iyul 1895-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Nikolayev kadet korpusunu bitirmişdi. 30 sentyabr 1914-cü ildə yunker rütbəsi ilə Nikolayev Süvari məktəbinə qəbul oldu. 12 yanvar 1915-ci ildə enter-zabit

rütbəsinə dəyişildi. Hərbi məktəbi bitirəndən sonra praporşik (gizir) rütbəsi alıb, qusar alayının leyb-qvardiyasına daxil edildi. 6 dekabr 1915-ci ildə kornet, 15 avqust 1916-cı ildə poruçik rütbəsi almışdı.²⁵⁹

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar I Dünya Müharibəsinə qatılmışdı. Döyüşlərdə göstərdiyi rəşadətə görə 3-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilmişdi.

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar 1917-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı.

II Rzaqulu mirzə Qovanlı-Qacar ADR ordusunda qulluq etmişdi. 2-ci Qarabağ alayının komandir köməkçisi idi. Sovet dönəmində Bakıda yaşayırdı.

II Rzaqulu mirzə 1937-ci ildə İrana getdi. Ordan da İtaliyaya mühacirət etdi.

O, 1957-ci ildə İtaliyanın San-Remo şəhərində vəfat edib.

II Rzaqulu mirzə Valentina Sergeyevna Xoxlova ilə ailə qurmuşdu. Səltənət xanım adlı qızı vardı.

Cəlil Əhmədov

Cəlil Cavad oğlu 1895-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndində anadan olmuşdu. Feldfel rütbəsində Müsavat ordusuna könüllü xidmət etmişdi.

Xosrov bəy Şirinbəyov

Xosrov bəy Heydər bəy oğlu 1896-cı il mayın 16-da Şuşa qəzasının Xankəndi kəndində zadəgan ailəsində anadan olmuşdu. İlk təhsilini Şuşa real məktəbində almışdı. Sonra Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər seminariyasında oxumuşdu.

1918-ci il iyunun 30-da Gəncə praporşiklər məktəbinə yunker qəbul olunan Xosrov bəy Şirinbəyov üç ay sonra, 1918-ci il noyabrın 18-də piyada qoşunları yunker kursunu bitirmişdi. Əla oxuduğuna və nizam-intizamlı zabit olduğuna görə hərbi məktəbdə saxlanılmışdı. 1919-cu il yanvarın üçündə Əlahiddə Qazax batalyonuna hərbi xidmətə göndərilmişdi.

Podpraporşik Xosrov bəy Şirinbəyov Azərbaycanda aprel çevrilişi ərəfəsində Ağstafa stansiyasında hərbi komendant vəzifəsində çalışmışdı. Bolşeviklər gələndən sonra etibarsız müsavat zabiti kimi komendant köməkçisi təyin edilmişdi.

1936-cı ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirən Xosrov bəy Şirinbəyov ömrünün axırınadək neftayırına mühəndisi işləyib. O, 1948-ci ildə Bakıda vəfat edib.

Mahmud bəy Səfikürdski

Mahmud bəy Bala bəy oğlu 1898-ci ildə Səfikürd kəndində dünyaya boy göstərmişdi. 1909-cu ildə Gəncə gimnaziyasına daxil olmuşdu. Gimnaziyanı bitirmədən orduya çağırılmışdı. Rusiya qoşunlarının tərkibində rumın cəbhəsində döyüşlərdə iştirak etmişdi. Hərbi xidmətdən sonra Gəncəyə dönmüşdü. Gəncənin müsəlman-türk əhalisinin rusların himayəsi ilə ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılmasının qarşısının alınmasında yeni yaradılmış «Yaşıl qvardiya» adlı özünmüdafiə dəstəsinin tərkibində çıxış etmişdi. «Yaşıl qvardiya» əsasən gəncələrdən, tələbələrdən ibarət idi. Mahmud bəy Səfikürdskinin döyüş təcrübəsini nəzərə alaraq, onu qvardiyanın sədr müavini təyin etmişdilər. Gimnaziyanı 1919-cu ildə başa vurduqdan sonra bir müddət Gəncə Dairə məhkəməsində müstəntiqliyə namizəd kimi hüquq elminin incəliklərini öyrənməyə çalışmışdı. Elə həmin il o, Bakıda BDU-nin tibb fakültəsinə daxil olmuşdu. Ailə vəziyyəti və maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq işləmək fikrinə düşmüş və ƏMT-nin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı Gəncə hadisələrindən Mahmud bəyi tanıyırdı. Və şübhəsiz ki, onun ƏMT rəisinin müavini kimi mürəkkəb və məsuliyyətli vəzifəyə təyin edilməsi həm də onların bir-birlərini yaxşı tanımalarından irəli gəlirdi. Arxiv materiallarından məlum olur ki, Mahmud bəy Səfikürdski ƏMT-da rəis müavini kimi 1919-cu ildə noyabr ayının 15-dən martın 6-dək ƏMT-nin (əksinqilabla mübarizə təşkilatının) rəis müavini vəzifəsində çalışmışdı. O da bu vəzifədə hümmətçiləri təmsil edirdi. Çünki razılığa əsasən,

ƏMT rəhbərliyi iki partiyadan təmsil olunmalı idi. ƏMT-nin rəis müavini vəzifəsi də hümmətçilərin payına düşürdü. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, arxiv sənədlərinin də təsdiq etdiyi kimi Mahmud bəy bu vəzifədə özünü layiqincə apardı, gənc respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində öz bacarığını əsirgəmədi. Xüsusən də erməni cəsuslarına və denikinçilərə qarşı mübarizədə Mahmud bəy Səfikürdski bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Onu da deyək ki, əldə edilmiş materialların (MTN-nin arxivi, PR-1752 sayılı istintaq işi) bir qisminə onun bolşeviklərə qarşı da çıxışı qeyd edilir. Buna əlavə olaraq onu da demək olar ki, Nağı bəylə Mahmud bəyin barəsində söylənilən fikri təsdiqdir. 28 aprel işğalından sonra bir qrup hümmətçi Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasında işə qəbul edildi. Onlardan biri də Mahmud bəy idi. Bu elə çox uzun çəkmədi. 22 noyabr 1920-ci ildə onun həbs edilməsi barədə 1906 sayılı order imzalandı. Bir gün sonra onu Quba şəhərində həbs edib Bakıya göndərdilər. Onu kommunistlərə qarşı çıxış etməkdə günahlandırırtdılar. Ziddiyyətli ifadələrin nəticəsində Mahmud bəy Səfikürdski haqqında 21 yanvar 1921-ci ildə qərar çıxırıldı: o, tutduğu vəzifəsində qala bilməz. Ancaq onun «cinayət»ləri sübuta yetmədiyindən həbsdən azad etmişdi. Təqiblər davam edirdi. Belə bir vəziyyətdə Mahmud bəy Səfikürdski Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Öncə Yuqoslaviyada yaşayıb ticarətlə məşğul oldu. Sonra Türkiyədə yerləşdi. Mahmud bəy 1977-ci ildə vəfat edib.²⁶⁰

Mahmud bəyin Əli bəy adlı oğlu, Mələk xanım, Bilqeyis xanım və Leyla xanım adlı qızları var.

Cəmil Mirzəyev

Cəmil Camal oğlu 1898-ci ildə Şuşa qəzasının Gülablı kəndində anadan olmuşdu. Şuşa real məktəbini bitirmişdi. Gəncə zabitlər məktəbini tamamlamışdı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli ordusunda zabit kimi xidmət etmişdi. Sovet dövründə, 1921-1938-ci illərdə Azərbaycan Fövqaladə Ko-

missiyasında, XDİK və DSI-də milis, cinayət-axtarış orqanlarında komandir, şöbə rəisi və başqa məsul vəzifələrdə çalışmışdı. 1938-ci ildə qanunsuz əmrləri yerinə yetirmədiyinə görə orqanlardan xaric edilmişdi.

O, 1951-ci ildə vəfat edib.

C.Mirzəyev Qırmızı Bayraq Ordeninə layiq görülmüşdü.

Sultan Şaylıkov

Sultan Məmməd oğlu 1898-ci il aprelin iyirmi beşində Şuşa qəzasının Alxaslı kəndində anadan olmuşdu. İki sinifli kənd məktəbini və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirib. Hərbiyyə məktəbinə 1919-cu ilin noyabrında qəbul olunub. Yunker rütbəsinə layiq görülmüşdü.

İdris Quliyev

İdris İsmayıl oğlu 1899-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şuşa Real məktəbi və 1920-ci il aprelin iyirmi altısında Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirmişdi. Fransız, alman və erməni dillərini kamil bilirdi. Podporuçik rütbəsi daşıyırdı.

Əyyub bəy Köçərli

Əyyub bəy Müqbil bəy oğlu 1900-cü il avqustun iyirmi ikində Şuşa şəhərində zadəgan ailəsində doğulmuşdu. Vladiqafqazdakı real məktəbi bitirmişdi. 1918-ci il sentyabrın on beşində Bakının daşnak-bolşeviklərdən azad olunmasında iştirak etmişdi. ADR-in ordusunda xidmət etmişdi. Poruçik rütbəsi vardı.

Əyyub bəyin Tatyana adlı qızı var.

Xosrov bəy Məlikhaqnozərov

Xosrov bəy Yusif bəy oğlu 6 iyun 1900-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Şəhər real məktəbini bitirmişdi. 1918-ci il noyabrın iyirmirsində Gəncə podpraporşiklər məktəbini tamamlamışdı. İkinci Müsəlman Artilleriya briqadasında və

1919-cu il yanvarın altısından üçüncü Gəncə Süvari alayında xidmət etmişdi.

Xosrov bəy Dilarə xanım Muradova ilə ailə qurmuşdu. Tələt bəy adlı oğlu var.

Cəlal Seyidbəyli

Cəlal Ələsgər oğlu 1901-ci ildə Yelizavetpol qəzasının Sarov kəndində anadan olmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində dörd sinifli məktəb bitirmişdi. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini tamamlamışdı. ADR ordusunda rota komandiri olmuşdu. Podporuçik rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Dərab bəy Sultanov

Dərab bəy Cabbar bəy oğlu 1902-ci ildə Zəngəzur qəzasının Danzaver kəndində anadan olmuşdu. Birinci Tiflis kişi gimnaziyasını və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Azərbaycan Hərbiyyə məktəbini bitirmişdi. Podporuçik rütbəsi almışdı.²⁶¹

Adil bəy Həyatov

Poruçik Adil bəy Həyatov - İkinci Bakı süvari alayında ikinci batalyonunun komandiri, Birinci Dünya Müharibəsi illərində eyni adlı batalyonun komandiri olmuşdur. 1918-ci il avqustun iyirmisində Şuşanın Maltbəyli kəndini ermənilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etdiyinə görə 1918-ci ildə Türkiyənin "Məcdiyyə" ordeni ilə təltif olunmuşdur.²⁶²

Xankəndində yerləşən Birinci süvari diviziyasının komandanı polkovnik Əfəndiyev və polkovnik Məmmədov 1919-cu il aprelin yeddisində poruçik Adil bəy Həyatova belə bir xasiyyətnamə vermişlər. "Alayın təşkil olunmasında özünü layiqincə göstərən, tərbiyənin və intizamını nümunəvi təşkilində xüsusi səylərini və böyük enerjisini nəzərə alaraq podporuçik Adil bəy Həyatova layiq olduğu poruçik rütbəsi verilməsi barədə vəsə-dət qaldırıram."²⁶³

RƏSMİ RƏYLƏR VƏ MƏKTUBLAR

Polkovnik Cəfərqulu ağanın polkovnik Asayevə məktubu:

«Çələbiyanlı Həsən xana və Cəbrayılı Böyükəli xana gəldikdə onların qoşunları Araza yaxınlaşan vaxtı onların adamlarının çayı keçmək məqsədilə Qaradağlı Hacı Məhəmməd xanın yanına gəlmələri izah olunan məktubunuzu aldım. Ona görə də sizə məlumat verirəm: Cəbrayılı Böyükəli bəy adlı adam yoxdur, əksinə Bəyalı adlı belə bir adam var, həm də bu zavallı adamdan heç bir pis şey gözləmək olmaz. Bununla belə, bütün qarabağlılara məlumdur ki, adam öldürdüyünə görə cəbrayılılar Həsən xana nifrət edirlər. Ona görə də cəbrayılıların Həsən xanla həmfikir olmaları mümkün deyil. Sonra mən onların Həsən xanla bu cür həmfikir ola bilmədiklərini mənə and içən Cəbrayıl bəylərindən və yüzbaşılardan soruşmuşam. Yazda baş komandan mənə özüylə Yelizavetpolpa aparanda isə belə bir şayə yayıldı ki, guya, o, mənə tamamilə aparıb və bir daha özümdən uzaq getməyə qoymayacaq və bu ədalətsiz xəbərləri bilən mirzə Bözörg öz adamları adları çəkilən cəbrayılılarının yanına göndərərək ki, onlar tamamilə onun yanına keçsinlər. Həm də çapar vasitəsilə onları inandırmışdır ki, şahzadədən mükafat alacaqlar və onun mərhəmətində olacaqlar. Daha çox ona görə ki, başçısız qalmalıdırlar, həm də onun yanına keçmək məsləhət vermişdir. Cəbrayılın bəyləri göndərilmiş adamlara cavab vermişlər (ona görə də mən öz yerimə qayıtmağıma ümid bəsləyirdilər). Əgər gəlməsəm onda onlar mənsiz yaşaya bilməzlər. O taya keçmək fikrinə düşdülər. Həmin göndərilmiş adamları bu cavabla Bözörgün yanına qaytarmışlar. Nə üçün həmin adamları tutmayıblar-bunun ardınca yəni deməyə icazə verəcəksiniz. Onda mən baş komandanın əmrini yerinə yetirirdim, çünki o, Bözörgün adamlarının hər bir yerdə tutmağı ciddi qadağan etmişdir. Bir də onun Qaradağa getdiyini, bura qoşun gətirmək niyyətində olduğunu və buradan Arazın o biri tərəfinə

keçdiyini sizin adamlar vasitəsilə öyrəndiyimiz Həsən xan haqqında bir daha sizi məlumatlandırırım. Mən onun bütün obalarının dağdan arana endirmişəm. Axırda da sizi xəbərdar ediblər ki, Həsən xan düşmənlə məktublaşır, onların bir neçə adamın öldürüb və atlarını alıb, onun özünü isə yaralayblar. Həm də öz ailəsi ilə Qaradağda olan Kələntərloğlu barədə və on gündən artıq Hacı Məhəmməd xanın yanında yaşayan Əlipənah bəy haqqında yazıb mühakimə edirsiniz. İndiki çapqıncılıqda onun adamları bələdçi olublar. Lakin o, iyirmi atlı ilə Qaradağa necə gedib? Çünki Hacı Məhəmməd xanın çoxlu gizli danışığı olması səbəbinə görə onunla gizli söhbət aparmaq mümkün deyil. Əlipənah bəy Qaradağa gedəndə və geri bura qayıdanda təxminən on gün çəkib, həm necə ola bilər ki, orda bunlardan çox ola bilsin. Ən yaxşısı budur ki, mən Şuşa qalasına gələndə onda Əlipənah bəyi də özümlə gətirəcəyəm. Əgər sizə elə gəlsə ki, həqiqətən, o, on gündən artıq Hacı Məhəmməd xanın yanında yaşayıb, onda mən onu Sibirə sürgünə göndərəcəyəm. Nəhayət, mən bir də ona görə təəccüblənirəm ki, guya, tabeçiliyimdə olanlar məndən qaçır. Bu, ədalətsizlikdir. Lakin Mehdiqulu xana gəldikdə isə heç nə demirəm. Həqiqətən, kimin təbəələrindən qaçırırlar. Yəni öz tabeçiliyində olanlar Fətəli sultan, Pənahəli sultan, Sisyan, Bərgüşad, Cavandur sakinləri ilə birlikdə xanın bacısı oğlu Xanşayım bəy, Hümmət bəy, İbrahim xanın nöqərləri. Mənim tabeliyimdə olanlardan isə heç kəs qaçmayıb. Ona görə də bunun yalnız nifrətindən başqa, heç bir baş vermədiyini güman edirəm. Və bundan sonra bu cür şeylərə inanmamağı sizdən xahiş edirəm.

* * *

Cəfərqulu ağa Tiflisə yola salındı. Əl-qolu çataqlananda yalvar-yaxar etdi ki, məni qolubağlı rəiyyətlərimin içərisindən aparmayın. Hara istəsəniz getməyə hazırım. Zəmin kimi ev adamlarımı verirəm. Cəfərqulu ağanın yalvarışlarına fikir verməyib, qollarını çatdırlar. Dəstə Tərtər çayına çatanda ağa xən-

cərinin alt bıçağı ilə əllərini çözdü. Sonra atın cilovunu kəsdi. Arxasında əyləşən əskəri yerə atıb, atı sürüb, aradan çıxdı. Markiz Pauluççinin Bakıya gələcəyini öyrənib, atının başını Şirvana çevirdi. Şirvan hakimi Mustafa xan Xançobanlı Cəfərqulu xanı sınırlarından buraxmadı. Elə bu zaman Abbas Mirzənin məktubu yetişdi. İran şahının vəliəhdi yazmışdı ki, mən sənin xilasın üçün qışın oğlan çağında İrandan bir ağır qoşun gətirmişəm. Sən də yenidən kafirlərə pənahlanmaq istəyirsən. Əlacı kəsilən Cəfərqulu ağa atını İrana dəhmərlədi...

Cəfərqulu ağa 1812-ci ildə İrana keçmişdi. Onun İrana keçdiyini eşidən Qarabağ elləri hərəkətə gəldilər. Arazdan Goran çayınadək Qarabağ torpağı boş qaldı.

Abbas Mirzə Cəfərqulu ağaya xan ünvanı verib Qaradağa hakim təyin etdi. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu barədə yazır: «Həmin ilin axırında, İrana tərəfdar olması qəti zənn edilən polkovnik Cəfərqulu ağa Məhəmməd Həsən ağa oğlu həbsə alınıb, ruslardan bir dəstə piyada və bir neçə nəfər kazakla Tiflisə göndərildi. Tərtər çayından keçərkən, Cəfərqulu ağa atının cilovunu saldatın əlindən qapdı, özü ilə bərabər atın sağrısında oturan o biri saldatı suya salaraq, Cəbrayılı elinin arasına qaçdı. Bu xəbər Naibüssəltənəyə çatan kimi Qarabağa gəldi. Əmir xan Qacarı, Cəfərqulu ağa ilə Cəbrayılı elini və Qarabağın sair elatını köçürməyə məmur etdi. Özü isə, topxana və sərbazla Sultanbud səngəri üzərinə gəldi. Burada qarabağlı Mehdiqulu xanla bir rus batalyonu var idi. Bunları məğlub edib bir çoxunu öldürdü və sağ qalanlarını əsir aldı. Mehdiqulu xan isə qaçıb qurtardı.

Əmir xan və Cəfərqulu ağa beş-altı min ailəni Arazdan kəçirib, Naibüssəltənə ilə birləşdilər. Naibüssəltənə Qarabağ elatını yerbəyer edib, Qaradağ kəndlərinin hökumətini xanlıq ləqəbilə Cəfərqulu ağaya verdi. Özü də Təbrizə qayıtdı»²⁶⁴.

Cəfərqulu xan Əhər şəhərində böyük bazar tikdirmişdi. Həmin tikili «Cəfərquluxan bazarı» adlanır.

Abbas Mirzə onun ətrafında olan Qarabağ ellərinə Qara-

dağda yurd vermişdir.

Cəfərqulu xan 1815-ci ildə Qarabağa qayıdır. Sakit-səssiz öz mülkünü idarə edir. Lakin bu sakit yaşam tərzini uzun sürmür. Mehdiqulu xan 1822-ci ildə İrana qaçır. 1823-cü ildə general A.P.Yermolov Cəfərqulu xanı oğlu ilə birlikdə Simbirskə sür-gün edir.

1824-cü ildə çar Cəfərqulu xana Sankt-Peterburqda yaşamağa icazə verir.

İmperiyanın paytaxtında yerləşən Cəfərqulu xan darıxmağa başlayır. Vətəndən gələn xəbərlər ürəyini sıxır. General V.Q.Madatov anası Xeyrənnisə bəyimin torpağını ələ keçirirdi. Cəfərqulu xan çara diləkçə yazıb vəziyyəti bildirir. Çar xana vətəndə yaşamağa izn verir.

Cəfərqulu xan 1829-cu ildə Qarabağa dönür. Torpaqlarını əlində cəmləyib şad-şalayın yaşayır. Onun sarayı mütrüblərin, müğənnilərin, yazarların və pəhləvanların yığınağı olardı.

Cəfərqulu xanın Məşədi Nəbat və Seyid Həsən adlı pəhlivanlarının arxası yerə dəyməmişdi. Mirzə Xosrov Axundova dirsəklənib bir əhvalatı ortaya gətirək.

Bir dəfə qüvvətli bir pəhlivan Şuşaya, Cəfərqulu xanın yanına gəlir. Meydan hazırlanandan pəhlivan güləşmə fənninə aid bir çox üsullar göstərdikdən sonra xan onu otağa aparır. Yeyib-İçdikdən sonra Cəfərqulu xan həmin pəhləvana xeyli gümüş pul bağışlayır. Pəhləvan pulu götürüb iki barmağını arasına alıb barmağını pula çəkərək pulun sikkəsini forən aparır və Cəfərqulu xanın qarşısında yerə ataraq deyir:

- Möhtərəm xan, mənə siz nə üçün sikkəsi getmiş sürtük pul verirsiniz? Belə sürtük pulları xərcləmək olmaz. Xahiş edirəm mənə təmiz, sürtülməmiş pul verəsiniz.

Cəfərqulu xan pulu götürür, nökəri çağırır ona belə tapşırıq verir:

- Babadan qalmış məcmeyini buraya gətir.
- Nökər forən əmri icra edərək məcmeyini gətirir.
- Cəfərqulu xan pəhləvana müraciətlə deyir:

- Əgər bu məcmeyini kağız kimi büksən, məcmeyinin içi dolusu sənə pul verərəm.

Pəhləvan məcmeyini əlinə götürüb nə qədər çalışırsa bükə bilmir. Cəfərqulu xan məcmeyini onun əlindən alıb mis məcmeyini kağız kimi bükməyə başlayır. Pəhləvan xanın belə qüvvətli olmasına heyran qalır və oradan durub tezəcə gedir.

* * *

1831-ci ildə Cəfərqulu xan Qarabağ atlı alayının rəisi təyin edilir.

1838-ci ildə Cəfərqulu xan Sarıcalı-Cavanşirlə Əbdüləzim bəy Əbdürrəhmanbəyli arasında oba üstündə dartışma düşdü. Hər ikisi Əbdürrəhmanbəyli obasının ziyəliyi iddiasında idi. Barışdırıcı məhkəmə işi şərən həll etmək üçün dini məhkəməyə, qazının üstünə yolladı. Qazi iş aşırmayınca, 1838-ci ilin aprel ayının 22-də barışdırıcı məhkəmə yenidən məsələyə qarışdı. Şahidlər çağırıldı. Şahidlər Qarabağın adlı-sanlı, sayılan bəylərindən Nəsir sultan Həsən sultan oğlu Püsyən, Nəcəfqulu bəy, Mehdi bəy, Mirzəli bəy, Əhməd bəy, mirzə Yusif bəy, Haqverdi bəy, İskəndər bəy hamısı bir ağızdan Əbdüləzim bəy və qardaşlarının hüququnu təsdiqlədilər.

1866-cı ildə Cəfərqulu xanın və Paşa ağa Məhəmmədqasım ağa oğlunun arasında Horadiz və Dördçinar kəndlərinin sərhədinə görə məhkəməsi oldu.

Qarğabazar kəndinə görə isə Mirzə Camal bəy Vəzirovun övladları ilə çəkişirdi.

General-Mayor Cəfərqulu Ağa Cavanşirin rəyi

Qafqaz canişinliyinin baş idarəsindən mənə verilən 135 nömrəli bildirişə görə, rəy verməyi özümə şərəf bilirəm ki, Qarğabazar kəndində yerləşən 2 ailənin yaşadığı torpaq mənim irsi mülkümdür. Bununla bağlı Şuşa qəza idarəsində Mirzə Ca-

malın vərəsələri ilə mübahisə edirəm. Bu iş yaxşı sonluqla bitir və torpaqlardan gəlir götürəcəyimə icazə verəcəklər.

Mənim bu torpaqlara aid heç bir sənədim yoxdur və ola bilməzdi. Ona görə ki, bu torpaqlar mənə atamdan, Qarabağ əyalətinin sabiq vəliəhdi general-mayor Məhəmməd həsən ağadan qalıb.

12 iyul 1866-cı il, Şuşa şəhəri.

* * *

Cəfərqulu xan Qarabağın ən böyük mülkədarlarından biri idi. Mahallarda yüzə yaxın oba və kəndləri vardı.

Mülkləri: Aranzəmin, Əylisli, Deyran, Babı, Padar, Horadiz, Sərkərli, Horovlu, Maralyan, Banazur, Mülkədərə-Zərdəxaç, Daşkəsən kəndləri, Babı-Namazalılar, Baharlı, Bayramalı sərkər, Bayramlələli, Hacılılı-Qasımbəy, Hacılılı-Müstəcəb, İsmayıldarğalı, Hacımməməd-Muğanlı, Təklə-Kərbəlayiəhməd, Rza sərkər, İmamverdibəyli, Molla Məhərrəm sərkər, Mirzə Nağılı, Qazaxlar, Zülfüqarlı, Novruzəlilər, Kürdmahmudlu, Mollalar, Mustafa sərkərli, Xəlifəli, İmaməli-Xudaverdi, İsmayılı, Allahverdi Məhərrəm oğlu, Əmiraslanbəyli, Sarvanlar, Şəmsilər, Minaxur-Hüseynbəyli.

Cəfərqulu xan 1850-ci ildə general-mayor rütbəsi almışdı. «Qarabağın vəliəhdi» brilyant işləməli qızıl medal (1805-ci il), «İgidliyə görə» yazılı qızıl işləməli qılinc (1807-ci il), 2-ci dərəcəli «Müqəddəs Anna» (1850-ci il), 3-cü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» (1859-cı il), 1-ci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» (1861-ci il) ordenləri ilə təltif edilmişdi.

Cəfərqulu xan 1867-ci ildə vəfat edib, ailə gorgahları İmarətdə dəfn olunub.

Cəfərqulu xanın erməni Tuni bəyin qızı Əcayibnisə xanımdan Abdulla paşa, Kərim ağa, Minaxurlu Hüseynqulu bəyin qızı Yətər xanımdan Hidayət ağa adlı oğulları vardı.

İbrahimxəlil xan Cavanşir

Cəfərqulu xan Cavanşir

Qacar Feyzulla Mirzə
Şəfi xan

Nerimanbəyov Mehdiqulu bəy
(Ağdamın Ətyemezli kəndindən)

Cəfərqulu xan Nəva

Mehdiqulu xan Usmiyev

**Qacar Bəhmən mirzə Qaplan
ağa Məhəmmədəli mirzə**

Qacar Kamran mirzə

Əhməd bəy Cavanşir

Qacar Rzaqulu mirzə

Qacar Əmənulla

Qacar Şahrx mirzə

Qacar Əmir Kazım

Qacar Əliqulu

Qacar Xanbaba mirzə

Qacar Seyfulla

Qacar Əliqulu

Qacar Darab

1879г. Абдул Рагим Бек Везиров

Əbdürrəhim bəy Vəzirov

Фотосъёмка
И. Кларк
Тифлис

Qacar Qulamşah mirzə

Fərəc bəy Ağəev

Aleksandr Rza-Qulu-Mirzə

Qacar Rzaqulu Mirzə (kiçik)

**Qacar Firidun Mirzə
(1890-1920).**

Hacı bəy Sultanov

1388 - Бек Везиров
БЕК ВЕЗИРОВ

Azad bəy Vəzirov

Zülfüqar bəy Bağırbəyov

Həsən bəy Cəfərov

Mehmandarov[1]

Məmməd bəy Əhmədbəyov

Həsənəli bəy Əskərhanov

İbrahim bəy Davatdarov

Rüstəmbəyov Rüstəm

Rüstəm Mirzəyev və digərləri

AXC-zabitləri

AXC-ordusunun zabiti

AXC-əsgərləri

AXC-zabitləri

AXC-zabiti

Şamil bəy Əsgərxanov

AXC-zabiti

AXC-zabitləri

Allahverdi bəy Ağayev

Athi ordu

Vafangou

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. B., 2000; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, 3-cü c., B., 1998; Əliyev F., Əliyev U., Naxçıvan xanlığı (1747-1828), B., 1996; Очерки новой истории Ирана (XIX - нач. XX в), Москва, 1978.

² Mirzə Adıgözəl bəy, Qarabağnamələr kitabı, Bakı, "Yazıçı", 1989.

³ Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə.III-b.e.XVIII əsri), - Bakı, 2000

⁴ Бакыханов А.А. Гюлистан-и-Ирам. -Баку, 1991.

⁵ Yənə orada

⁶ M.C.Qarabaği Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.159; Məmmədov N. Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi. B., 2011.

⁷ Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе Ханства под власть России от 14 мая 1805 года. - Баку, 1992.

Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Санкт-Петербург, 1869, ч. II.

⁹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Tərcümə F.Babayevindir //Qarabağnamələr, birinci kitab. Bakı, 1989, s.104-148

¹⁰ Yənə orada

¹¹ Мамедов И. Депортация азербайджанцев из Армении...

¹² Yənə orada

¹³ Акты Кавказской археографической комиссии (АКАК). Архив Главного управления наместника Кавказского, т.5, док. 696

¹⁴ Присоединение восточный Армении к России. Ереван, 1972, 560-562

¹⁵ Yənə orada

¹⁶ Şükürov K.K. Kürəkçay müqaviləsi: əsas müddəaları, həyata keçirilməsi və ləğvinin nəticələri. // QAT "Qarabağ dünən, bugün, sabah" IV elmi-paktik konfransın materialları, Bakı. 2005.

- ¹⁷ Yenə orada
- ¹⁸ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər Azərbaycan, İngilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, Təhsil, 2005, 380 s., s.31
- ¹⁹ ASE. X cild. Bakı, 1987, s.49; Məmmədov N. Azərbaycanın Xankəndi şəhərinin tarixi. B., 2011.
- ²⁰ MDTA, fond 91, iş 78, vər. 268
- ²¹ Qarabağnamələr, 1-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 2001, s.
- ²² AMDTA, fond 69, siyahı 1.
- ²³ Yenə oroda
- ²⁴ Yenə oroda
- ²⁵ Иваненко В.И. Гратданское управление Закавказским краем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Тифлис, 1901г.
2. АКАК, т. VII док. 372.
3. АКАК, т. VIII, с. 50-74.
4. АКАК, т. IX, док. 534. с. 217.
5. АКАК, т. VII, док. 33.
6. АКАК, т. IX, док. 217.
7. АКАК, т. IX, док. 534.
8. Второе полное собрание Законов. Т. XXII, № 21826
- ²⁶ АКАК, IV с., sənəd 1075.
- ²⁷ Вах: General Yermolovun çara yazdığı 1827-ci il 12, 20 və 26 yanvar tarixli raportlar АКАК, с. VI, h. II, sənəd 703-705, s. 387-389.
- ²⁸ Ушаков. История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, СПб, часть I, с. 361.
- ²⁹ Yenə oroda
- ³⁰ Yenə oroda
- ³¹ Yenə oroda
- ³² Yenə oroda
- ³³ Yenə oroda
- ³⁴ Yenə oroda
- ³⁵ Yenə oroda
- ³⁶ Военная энциклопедия Сытина, часть 1, 16; Габаев Г. С. Роспись русским полкам 1812 года. Киев, 1912; Шенк

В. К. Гренадерские и пехотные полки. Справочная книжка императорскоу Главноу квартиры. СПб., 1909; Энциклопедия военных и морских наук // Под редакцией Г.А.Леера. Т. I-VIII. СПб., 1883-1895

- ³⁷ Военная энциклопедия Сытина, часть 1, 16
- ³⁸ Yenə oroda
- ³⁹ Yenə oroda
- ⁴⁰ Потто В. Первые добробольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902.
- ⁴¹ Энциклопедия военных и морских наук // Под редакцией Г.А.Леера. Т. I-VIII. СПб., 1883-1895
- ⁴² Yenə oroda
- ⁴³ Qasimov M., Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər), 3 hissədə. h.1-2, B., 2000, 2001; yenə onun, Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi, 2 hissədə, h.1 (1918-1945-ci illər), B., 2003; Бовыкин В.И. Из истории возникновения первоу мировоу воуны. М., 1972; История первоу мировоу воуны 1914-1918, в 2 –х томах (под ред. И.И.Ростунова), М., 1975; Феу С., Происхождение мировоу воуны, т. 1- 2, М., 1934.
- ⁴⁴ Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.
- ⁴⁵ Елизаветпольская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). - СПб.: 1890-1907; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). c.1-2, Bakı, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920), Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Bakı, 1960; Gəncə (tarixi oçerk), B., 1994; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.
- ⁴⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parliament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, Bakı, 1998
- ⁴⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parliament (stenoqrafik hesabatlar), c.1-2, B., 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, с. 5, B., 2001; Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə. B., 2001; Kəçərli T., Qarabağ, B., 2002; Musayev L. Xosrov bəy Sultanov Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin həlli haqqında, "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" kitabında, Bakı, 2002; Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Bakı, Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika. Внешняя политика (документы и материалы), Bakı, 1998.. Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika (1918-1920). Армия (документы и материалы), Б., 1998; История Азербайджана по документам и публикациям, Б., 1990.

⁴⁸ Həsənli C. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Yaradılardan Rusiya işğalına qədər (1918-1920). -Ankara, 1998.

⁴⁹ Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika (1918-1920), Законодательные акты (сборник документов), Баку, 1998; Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001; Vəlixanlı N. 31 mart - azərbaycanlıların soyqırımını günüdür, "İpək yolu" jurnalı, 1998, №2; Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920), Ankara, 2001.

⁵⁰ Yenə oroda

⁵¹ Yenə oroda.

⁵² Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika (1918-1920), Законодательные акты (сборник документов), Баку, 1998; Azərbaycan Cumhuriyyəti, Б., 1998; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920), Bakı, 1998.

⁵³ Paşayev A. Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri // Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı 2001, s.267-292

⁵⁴ Салех Бей. Армянство. Баку, Элм, 1994, 440 с., с.19

⁵⁵ Britzot War Diary. 14 august 1992, US 867.000/1540, 14 August 1992, US 867.000/1540

⁵⁶ Novannissian R. The republik of Armenia. Los Anjelos. vol. 2, p.450., vol. 2, p.450

⁵⁷ Исторические записки. Москва, 1938, с.79-107.

⁵⁸ Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). - Bakı, 1999

⁵⁹ Suleymanov M. Nuri paşa (sənədli oçerklər). –Bakı, "Nurlan" NPM, 2008, 216 s.

⁶⁰ Həsənli C. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Yaradılardan Rusiya işğalına qədər (1918-1920). -Ankara, 1998

⁶¹ Suleymanov M. Nuri paşa (sənədli oçerklər). –Bakı, "Nurlan" NPM, 2008, 216 s.

⁶² Yenə oroda.

⁶³ İmanov V. Azərbaycan–Osmanlı ilişkileri (1918). -İstanbul, 2006.

⁶⁴ AR DSPİHA, fond 27, siyahı 2, iş 54, vər. 43-44

⁶⁵ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.

⁶⁶ Həsənli C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). -Bakı, 1993.

⁶⁷ Paşayev A. Köçürülmə. -Bakı, 1995

⁶⁸ Azərbaycan Respublikası Demokratiya Respublika (1918-1920). Армия, Б., 1998; Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1998; Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998

⁶⁹ Azərbaycan tarixi, 7 cildə, c.6, Bakı, 2000; Qaffarov T., Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999; Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998.

⁷⁰ Süleymanov M., Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı, 1998.

⁷¹ Çingizoğlu Ə. Sarıçalılar. Bakı, "Şuşa", 2011; Çingizoğlu Ə. İbrahimxəlil xan Cavanşir, "Soy" dərgisi, 6 (26) 2009, səh.47-53.

⁷² Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Gös. əsər. s. 25.

⁷³ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 122-123

⁷⁴ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 126.

⁷⁵ Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, Sabah, 2010; Çingizoğlu Ə. Qarabağ xanlığı. Bakı, Mütərcim, 2011.

⁷⁶ Traktat mejdu Karabaxskim xanom i Rossiyskoy imperiey o perexode xanstva pod vlastğ Rossii ot 14 mæ 1805 qoda. 6-cı maddə.

⁷⁷ АКАК, т. VIII, с. 50-74

⁷⁸ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.236

⁷⁹ Yenə orada

⁸⁰ Mir Mehdi Xəzani //Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991

⁸¹ Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi. Ahəngi-siruse tarixə-cəngəhə - İrən və Rus, Tehran, 1333, s.412

⁸² Mirzə Yusif Qarabaği, Qarabağnamələr

- ⁸³ Əminə Pakrəvan. Abbas Mirzə. Bakı, "Qanun", 2008.
- ⁸⁴ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, "Yazıçı", 1989.
- ⁸⁵ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989. Çingizovlu Ə. Behbudovlar. Bakı, "Mütərcim" 2008. Çingizovlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011.
- ⁸⁶ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, s. 163.
- ⁸⁷ Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989; Çingizovlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011; Çingizovlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ⁸⁸ Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 143-144..
- ⁸⁹ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 129.
- ⁹⁰ Baharlı. Əhvalatı Qarabağ//Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 161-162.
- ⁹¹ Nəvvab M.M. 1905–1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, Şuşa, 1993
- ⁹² MDTA, fond 130, iş 1, saxlama vahidi 35, s.122-122 b.
- ⁹³ Çingizovlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011; Qasım bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9 (29), 2009.
- ⁹⁴ MDTA, f.73, siyahı 1, iş 1, saxlama vahidi 6, vərəqlər 10-16, 33.
- ⁹⁵ MDTA, f.73, siyahı 1, iş 9, saxlama vahidi 6, vərəq 47.
- ⁹⁶ Yənə orada.
- ⁹⁷ Rzaqulu xan Hidayət*
- ⁹⁸ Yənə orada
- ⁹⁹ AKAK, 1-7 tt. Tiflis, 1866-1878
- ¹⁰⁰ Yənə orada
- ¹⁰¹ Yənə orada
- ¹⁰² Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi, AKAK, t. IX, dok. 534, c. 217
- ¹⁰³ Yənə orada
- ¹⁰⁴ Ермолов, Дибичи Паскевич. 1826-1827 // Русская старина, № 5. Москва 1872
- ¹⁰⁵ Mirzə Məhəmmədsadiq Mərvəzi, AKAK, t. IX, dok. 534, c. 217
- ¹⁰⁶ Ермолов, Дибичи Паскевич. 1826-1827 // Русская старина, № 5. М. 1872
- ¹⁰⁷ MDTA, Mehdiqulu xan Qarabağlının fondu

- ¹⁰⁸ Çingizovlu Ə. Kəvrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁰⁹ Çingizovlu Ə. Kəbirli soyu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2007, №2, səh.13-28
- ¹¹⁰ Ибрагимбеули Х.-М. Страницы истории боевого содружества русского и Кавказских народов (1853-1856 гг.). Баку, 1970, с.111.
- ¹¹¹ Çingizovlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹¹² Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, Yazıçı. 1989, s. 139.
- ¹¹³ Çingizovlu Ə. Qalabəyovlar. Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, səh.7-16.
- ¹¹⁴ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, Yazıçı. 1989, s. 139; Çingizovlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹¹⁵ Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı». 1989, s. s. 66..
- ¹¹⁶ Çingizovlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.; Çingizovlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötüyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹¹⁷ Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края, Баку, «Озан», 1999, ст. 44.
- ¹¹⁸ Вах: Qarabağnamələr. 2-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 190.
- ¹¹⁹ Вах: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 66.
- ¹²⁰ Вах: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 65.
- ¹²¹ Вах: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s.66.
- ¹²² Вах: Ə. Pakrəvan, Abbas Mirzə, Bakı, «Qanun», 2007, s..103.
- ¹²³ Вах: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, 1989, s. 96-97.
- ¹²⁴ Вах: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 99.
- ¹²⁵ Çingizovlu Ə. "Behbudovlar", Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ¹²⁶ Вах: Qarabağnamələr. 1-ci kitab. Gös. əsər. s. 96-97. Çingizovlu Ə. Hacıllılar. Bakı,"Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹²⁷ Çingizovlu Ə. Muğanlılar. Bakı,"Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹²⁸ Вах: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s. 67.
- ¹²⁹ MDTA, f.130, iş 1, saxlama vahidi 8; Çingizovlu Ə. Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir və törəmələri, ATŞC xəbərləri, VII buraxılış, 2010. Səh. 48-56.

- ¹³⁰ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹³¹ Çingizoğlu Ə. Muğanlılar, Bakı, "Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹³² Bax: Qarabağnamələr, 2-ci kitab, Bakı, «Yazıçı», 1991, s. 67.
- ¹³³ MDTA, f.130, iş 1, saxlama vahidi 8.
- ¹³⁴ Çingizoğlu Ə. Muğanlılar, Bakı, "Soy" dərgisinin xüsusi buraxılışı, 2008.
- ¹³⁵ Qarabağnamələr, 2-ci kitab, «Yazıçı», 1991.
- ¹³⁶ The Crimean war. Londra: Sphere Books, 1971
- ¹³⁷ Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı, «Azərbaycan», 1998, s. 77.
- ¹³⁸ Çingizoğlu Ə. Uğurlu bəyin uruğu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №8, səh.9-14.
- ¹³⁹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 165-166.
- ¹⁴⁰ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar. Bakı, «Şuşa», 2011.
- ¹⁴¹ Çingizoğlu Ə. Qəlbin harayı, Bakı, «Şuşa», 2009.
- ¹⁴² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 467. Л. 66 об. - 67
- ¹⁴³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 119. Л. 101 об. - 102.
- ¹⁴⁴ Çingizoğlu Ə. Kəçərililər (Kəçərilinskilər), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №, səh.19-38.
- ¹⁴⁵ Çingizoğlu Ə. Hüseynbəylilər tayfası, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.35-42; Məmmədov B. Qarabağın bəmərə adamları, Bakı, Yazıçı, 1992, s.100.
- ¹⁴⁶ Çingizoğlu Ə. Tahirovlar (Rəfibəyovlar), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.12-18.
- ¹⁴⁷ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁴⁸ Çingizoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011.
- ¹⁴⁹ Yənə orada.
- ¹⁵⁰ Yənə orada.
- ¹⁵¹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 12-13.
- ¹⁵² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 33-34.
- ¹⁵³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 35.
- ¹⁵⁴ The Crimean war. Londra: Sphere Books, 1971; Çingizoğlu Ə. Mirzəyevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, səh.17-27.

- ¹⁵⁵ Çingizoğlu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, s.42-49
- ¹⁵⁶ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 175-176.
- ¹⁵⁷ Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı, «Azərbaycan», 1998, s. 77. Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁵⁸ Bax: Ş.Məhərrəmov. Qarabağda bir kənd var: Əfətli. Bakı, «Şuşa», 2001, səh.28.
- ¹⁵⁹ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁶⁰ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1265. Л. 51-52.
- ¹⁶¹ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 16-17.
- ¹⁶² MDTA, fond 43
- ¹⁶³ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, «Şuşa», 2011.
- ¹⁶⁴ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 165-166.
- ¹⁶⁵ Çingizoğlu Ə. Uğurlu bəyin uruğu, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №8, səh.9-14.
- ¹⁶⁶ Список генералам по старшинству. Составлен по 15.04.1914. Петроград, 1914; Волков С.В. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II, в 2-х т. Центрполиграф: Москва; Çingizoğlu Ə. Kəvrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, «Soy» dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁶⁷ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993; Çingizoğlu Ə. Behbudovlar, Bakı, «Mütərcim» 2008.
- ¹⁶⁸ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, «Şuşa», 2011.
- ¹⁶⁹ Yənə orada.
- ¹⁷⁰ Heydərov N. Zəngəzur dağlarında. Bakı, 1989, s. 33-35.
- ¹⁷¹ Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999; Каджар Ч. Каджар. Баку, 2001
- ¹⁷² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 467. Л. 66 об. - 67; Kərimova T. Azərbaycan qəzeti, 10 Aprel 2006.
- ¹⁷³ Çingizoğlu Ə. Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir və törəmələri, ATŞC xəbərləri, Bakı, 2010. Səh. 48-56.
- ¹⁷⁴ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, «Şuşa», 2011.
- ¹⁷⁵ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 119. Л. 101 об. - 102.
- ¹⁷⁶ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, «Şuşa», 2011.

- ¹⁷⁷ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizoğlu Ə. Eyvazxanbəyovlar, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.19-24
- ¹⁷⁸ Çingizoğlu Ə. İbrahimxəlil bəyin törəmələri, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №4, səh.13-15.
- ¹⁷⁹ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁸⁰ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 409. Л. 154 об. – 155.
- ¹⁸¹ Məmmədov B. Qarabağın bəmərə adamları, Bakı, «Yazıçı», 1992, s.100.
- ¹⁸² Çingizoğlu Ə. Tahirovlar (Rəfibəyovlar), «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2008, №9, səh.12-18.
- ¹⁸³ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
- ¹⁸⁴ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizoğlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, səh.3-13.
- ¹⁸⁵ Çingizoğlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ¹⁸⁶ Çingizoğlu Ə. Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ¹⁸⁷ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı,"Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁸⁸ Çingizoğlu Ə. Sarıcalılar, Bakı, "Şuşa", 2011. Çingizoğlu Ə. Məhəmmədhasən ağanın soy kötyü, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2003, №2, s.3-13.
- ¹⁸⁹ Çingizoğlu Ə. Qalabəyovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, s.7-16.
- ¹⁹⁰ Nəvvab M.M. "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası". Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 1993.
- ¹⁹¹ Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, Maarif, 1991
- ¹⁹² Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
- ¹⁹³ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 12–13.
- ¹⁹⁴ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 33–34.
- ¹⁹⁵ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1040. Л. 35.
- ¹⁹⁶ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı,"Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ¹⁹⁷ Çingizoğlu Ə. Mirzəyevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, səh.17-27.
- ¹⁹⁸ Çingizoğlu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, s.42-49

- ¹⁹⁹ Çingizoğlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ²⁰⁰ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 175-176.
- ²⁰¹ Çingizoğlu Ə. Mirzəyevlər, "Soy" dərgisi, 8 (16), Bakı, 2008, s.17-27.
- ²⁰² Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²⁰³ Çingizoğlu Ə. Behbudovlar, Bakı, "Mütərcim" 2008.
- ²⁰⁴ Çingizoğlu Ə. Qalabəyovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 4-cü buraxılış, səh.7-16.
- ²⁰⁵ Çingizoğlu Ə. Qəlbin harayı, Bakı, "Şuşa", 2009.
- ²⁰⁶ Ü. Hacıbəyli, əsərləri
- ²⁰⁷ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993, s.
- ²⁰⁸ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı,"Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
- ²⁰⁹ Çingizoğlu Ə. Kövrül bəy Kəbirinin törəmələri, Bakı, "Soy" dərgisi, 9(29), 2009.
- ²¹⁰ Bax: Ş. Məhərrəmov, Qarabağda bir kənd var: Əfətli, "Şuşa", 2001, səh.28.
- ²¹¹ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²¹² РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1265. Л. 51–52.
- ²¹³ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²¹⁴ Yənə orada
- ²¹⁵ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1416. Л. 16–17.
- ²¹⁶ МДТА, фонд 43
- ²¹⁷ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²¹⁸ Yənə orada
- ²¹⁹ Çingizoğlu Ə. Hüseyinalı bəyin törəmələri, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2009, №2, səh.24-33.
- ²²⁰ РГВИА. Ф. 970. Оп. 1. Д. 1436. Л. 177–178.
- ²²¹ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²²² Yənə orada.
- ²²³ Yənə orada.
- ²²⁴ Çingizoğlu Ə. Mehmandarovlar, Azərbaycan Tarixi Şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri, 3-cü buraxılış, səh.42-49.
- ²²⁵ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı,Şuşa, 2008.
- ²²⁶ Yənə orada

- ²²⁷ Yənə orada
²²⁸ Yənə orada
²²⁹ Yənə orada
²³⁰ Çingizoğlu Ə. Sərdarlı kəndi, Bakı, "Elnur-P", 2005.
²³¹ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
²³² Çingizoğlu Ə. Səfikiürdlülər, Bakı, "Elm", 2005.
²³³ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
²³⁴ Yənə orada
²³⁵ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
²³⁶ Список генералам по старшинству. Составлен по 15.04.1914. Петроград, 1914; Волков С.В. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II, в 2-х т. Центрполиграф: Москва, 2009; Çingizoğlu Ə. Məhəmmədخان ağanın törəmələri. Qayıbovlar və başqaları, «Soy» elmi-kütləvi dərgi, 2005, №1, s.17-30.
²³⁷ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, Şuşa, 2008.
²³⁸ Çingizoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011.
²³⁹ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
²⁴⁰ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993.
²⁴¹ Çingizoğlu Ə. Əhməd bəyovlar, "Soy" dərgisi. 1 (6), Bakı, 2007.
²⁴² Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
²⁴³ Yənə orada
²⁴⁴ Yənə orada
²⁴⁵ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
²⁴⁶ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
²⁴⁷ Nəzirli Ş. Azərbaycan generalı*
²⁴⁸ Nəzirli Ş. Azərbaycan generalı*
²⁴⁹ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
²⁵⁰ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
²⁵¹ Çingizoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
²⁵² Heydərov N. Zəngəzur dağlarında, Bakı, 1989, səh. 33-35

- ²⁵³ Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır, B., 1999; Каджар Чингиз. Каджары. Б., 2001
²⁵⁴ Çingizoğlu Ə. Hacıllılar. Bakı, "Soy" dərgisinin özəl nəşri, 2004.
²⁵⁵ Çingizoğlu Ə. Qəlbin harayı, Bakı, "Şuşa", 2009.
²⁵⁶ Çingizoğlu Ə. Sarıcahlılar, Bakı, "Şuşa", 2011.
²⁵⁷ Kərimova T. AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi, Azərbaycan qəzeti, 10 Aprel 2006.
²⁵⁸ Çingizoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
²⁵⁹ Çingizoğlu Ə. Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı, "Şuşa", 2008.
²⁶⁰ Çingizoğlu Ə. Səfikiürdlülər, Bakı, "Elm", 2005.
²⁶¹ Çingizoğlu Ə. Püsyən eli, Bakı, "Elm", 2011
²⁶² Ковалевский П. И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных).
²⁶³ Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных).; Потто В. Первые добробольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902; Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе XVI-XIX вв. Москва, 1958

Mündəricat

Giriş	3
I Fəsil. Rusiya-İran müharibələri və Qarabağ	7
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyası tərkibində	14
Qarabağda çar ordusuna zabıt və əsgərlərin cəlb edilməsi, məafılar	22
Quba üsyanı	28
Süvari müsəlman alayları	29
Qarabağ atlı alayının döyüş tarixi	30
I Müsəlman Alayı (Qarabağ atlıalayı) Rusiya- Osmanlı müharibəsində	30
Qarabağ atlı alayının quruluşu	36
42-ci yeger polku	39
Zaqafqaziya atlı-müsəlman alayı	41
Alayın döyüş tarixi	42
Dikaya (vəhşi) diviziya	50
Qarabağlı zabitlər Rusiya-Yapon müharibəsində	51
Leyb-qvardiyanın Qafqaz eskadronu	51
Qafqaz atlı briqadası	52
I Dünya Müharibəsi və onun nəticələri	52
Qarabağlı zabitlər I Dünya müharibəsində	57
I Dünya müharibəsinə könüllü yazılan qarabağlılar	58
Yelizavetpol quberniyası	67
Qarabağ General-Qubernatorluğu	71
Şuşa qəzası	76
Cavanşir qəzası	77
Cəbrayıl qəzası	79
Zəngəzur qəzası	80

Azərbaycan ordusu	82
Tatar süvari alayı	89
Süvari diviziyası	90
Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə	92
Qarabağlı zabitlərin qatıldığı döyüşlər (Əsgəran döyüşü)	102
Əsgəran döyüşü	102
Qarabağ əməliyyatı	103
Qarabağ üsyanı	107
Tərtər üsyanı (1920-ci il)	109
Zəngəzur ekspedisiyası (1919-cu il)	109
Hərbi rütbələr	111
Qarabağda hərbi məktəblər	113
II Fəsil. Çar ordusu və axc-nin qarabağlı zabitləri.	115
Rəsmi rəylər və məktublar	299
Mənbə və ədəbiyyat	305

Çapa imzalanmışdır: 30.04.2012.
Formatı: 60x84 . Həcmi: 20 ç.v.
Sifariş 9. Tiraj 300.
«Təknur» MMC-nin mətbəəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov

Mətbəə kitabın məzmununa görə
heç bir cavabdehlik daşımır!

Telefon: 408-86-23